

Виходить 1. і 15. з.
кожного місяця і ко-
штує за рік:

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

руско-українська радикальна часопись.

Редакція
і Адміністрація
на Замковій ул.

Іще про „нову еру“ і консолідацію Русинів.

В 157 і 158 прах „Дѣла“ (за 27 і 28 юлія с. р.) появилася „Отверте писмо — въ одвѣтъ многимъ“ д. Романчука. Се писмо, доповнене потому д. Романчуком кількома полемічними увагами в „Дѣлѣ“, визвало жваву полеміку і в руских і в польских дневниках. Особливо вдарили на д. Романчука, у „Дѣлѣ“, „Народній Часописі“, „Буковині“ (а ще перше і в „Правді“) самі сопартійники і недавні союзники єго: Барвінський, Савчак, Вахнянин і др., доказуючи просто, що провідник народовської партії, розбив єї, за підмогою радикалів, москвофілів і „підгірського атаманія“, то б то народовця Дра Олесницького і товаришів. Отся полеміка — доказ, що д. Романчук зачепив болючу справу і в саму пору. Придивимось і ми „писмю“ д. Романчука, тим більше, що то-ж був головний стовп „нової ери“ і вважає те „писмо“ за своє остатнє політичне слово. До того-ж „писмо“ д. Романчука дає нам нагоду сказати дещо в загалі про теперішній стан і будучину руских партій, серед инчих галицких партій.

Д. Романчук сповідаєся і каєся за „нову еру“ всенародно, і мабуть через те не робить так, як повинен робити правовірний католик, сповідаючися сам-на-сам, перед священником, — то є не сповідаєся так повно і не каєся так щиро. Так він, — як уже замічено в Kurjerze Lwowskim, — згори бажає замкнути

рот критиці „з усіх боків“, називаючи єї „напастями“ на свою особу і обіцяючи вкінці того нарікання розказати про свою „публичну діяльність“, благородно промовчує своє редагуване „Батьківщини“ від 1879 р. — першу і по нашому, найважливішу свою політичну діяльність — а починає своє оповіданє аж від 1883 р. то є від тоді, як він став послом соймовим. Для того, щоби здобути для Русинів більше прав, д. Романчук поклав собі такий план послованя: покинути абстіненцію і пасивність, захвалювані москвофілами, а взятися за „позитивну і активну політику“, т. є. не тільки висказувати кривди й потреби руского народу, але й класти „конкретні жаданя въ конкретній формѣ“, та при тому „бути въ постулятахъ своихъ умѣркованымъ и огляднымъ“, „не дразнити Поляківъ“, хоть буцім то „не зрѣкаючися жадного зъ нашихъ правъ“. По думці д. Романчука, така політика звернула увагу правительства і Поляків, притягла до рускої справи „деякі слабші або подальше стоячі елементи середъ Русинівъ“ і причинилася в часті до того, що в 1889 р. руских послів було вибрано більше — очевидно, через попуск правительства і Поляків. Та поміркований план д. Романчука був розбитий зараз 1889 р. кльобом тих самих руских послів, що „мусѣли выступати острѣйше“ (найостріще, як знаємо, звісною інтерпеляцією про систематичне переслідуванє Русинів усіх партій). „Черезъ те, — каже д. Романчук, — мое і нового руского кльобу відношенє до нихъ (Поляків і правительства) стало

сильно напруженимъ“. Отсе „сильне напружене“ та незгода москвофілів і народовців, поза соймом, спонукали по словам д. Романчука, „деякихъ народовцівъ, не-послѣвъ (читайте: Барвінського і др.), шукати по-за соймомъ, безъ моєї вѣдомости, порозумѣня зъ декотрими польськими і правительственными сферами, а то тымъ бѣльше, що здавалося, мовъ бы правительство и верховодяче польске сторонництво вѣдносилися до народовцівъ ще неприхильнѣйше якъ до старо Русинѣвъ“. Так почалася, по словам д. Романчука, „нова ера“. Д. Романчук вѣдносився до неї зразу скептично, та потім, щоби зломити сильне напружене руского клубу до Поляків і правительства і придобрити Поляків і верховодяче польске сторонництво до народовців — так виходить из повищого показу д. Романчука, — він, голова руского клубу, потай клубу „узнавъ за своѣй патріотичный обовязокъ не вѣдтятися а зробити сей експериментъ, навѣть (в додатку!) зъ пожертвованьемъ — въ случаю неудачѣ — моєї політичної екзистенції“ (що тепер, — завважаємо, — д. Романчук не зовсім признає, хоть експеримент не вдався). Д. Романчук „рахував“ тут досить хитро, та вийшло зовсім не те. Ті „рахунки“ д. Романчука, з одного боку, і признання невдачі „нової ери“, такі цікаві, що ми їх перепечатуємо до-слова, на вічну память „новій ери“.

„Межи Русинами, — міркував собі д. Романчук, — кипить партійна борба, на котрой близьке закінченє нема доброго вигляду; а тутъ подає ся намъ рука (щоби знищити ту боротьбу, а власне москвофільску і радикальну партію, з котрими народовці мусіли боротися!) Вѣдкинути ту руку — значить не тільки пропустити трапляючи ся Русинамъ нагоду (стати сервілістами уряду і Поляків), але оно могло-бъ и використати ся противъ насъ (читайте: протів народовців). Ся акція удасть ся, що менѣ вѣбни видалось таки имовѣрнѣйшимъ, то зыскає на тѣмъ весь рускій нарѣдъ (тим, що зійде з опозиційного, напруженого становища!), а народовцѣ, що єи попровадили, притягнуть до себе всѣхъ щирыхъ та вырозумѣлыхъ Русинѣвъ. Ся

акція не удасть ся черезъ невыконанье другою стороною умовы, тогды народовцѣ очевидно вертають назадъ на свою попередню позицію, маючи бодай ту користь, що тымчасомъ голосно и торжественно заманіфестували разъ на завсѣгды своє становище. Рахунокъ, здає ся менѣ, не бувъ такий злий, — але вѣнъ таки показавъ ся хибнымъ.

„Передовсѣмъ борба партійна розгорѣла — не зъ моєї вини — сильнѣйше, аніжъ я припускавъ. Але ще важнѣйше отсе: Зайшла очевидячки друга евентуальнѣсть: умова не зѣстала выконана. Се признали въ роцѣ 1892 и сконстатували всѣ Русины, котрѣ брали участь въ акції 1890 року, навѣть п. Барвѣньскій. Однакожь одна частина Русинѣвъ-народовцівъ, вправдѣ невелика, але при верху стояча, вѣдтакъ успокоилася, и коли мало прийти до повороту на попередню позицію вѣдпорну, они не тѣлько вѣдтягнули ся, але й станули рѣшучо при правительствѣ и правительственнѣй партіи польскѣй. Сего я въ такѣй мѣрѣ не надѣявъ ся, и въ тѣмъ я именно завѣвъ ся въ своѣмъ рахунку.

„Позѣстанье по дѣзнанѣмъ заводѣ при тыхъ, вѣдъ котрыхъ того заводу дѣзнало ся, я уважаю за дѣло сумне и шкѣдливе. Симъ нарушає ся достоинство народне, тратить ся поважанье и респектъ, та осмѣляє ся всякого обходити ся зъ нами безъ церемоніи, а въ народѣ ослабляє ся духа и силу вѣдпорну. Крѣмъ того держати зъ правительствомъ и верховодячимъ сторонництвомъ польскимъ при тѣй системѣ, яка противъ Русинѣвъ теперъ заховує ся, значить немѣ одобряти, санкціонувати ту систему. А система тая ясна для кожного, хто хоче видѣти. Намъ позволяють вправдѣ покищо позѣставати при нашѣй національности, але плекати єи дають намъ тѣлько въ рамкахъ идеи державной польской, а не конституції австрійской; всякій же свободный рухъ, розвѣй пѣсля нашої волѣ спиняє ся намъ бѣльше якъ коли небудь. До австрійского правительства оставлена намъ дорога тѣлько черезъ польскѣй ворота. Тому-то нинѣ й здобутокъ якій національный насъ такъ не тѣшить и не скрѣпляє, якъ передше, коли дѣстававъ ся намъ середь иншихъ

обставинъ и не бувавъ такъ окуплюваний. Взагалъ на кождомъ кроцѣ пробиваеся тенденція — зробити насть повольными, уяглыми, а бодай немѣчними. Заборола и твердинъ нашій народній намъ вѣдбирають ся. Зависима наша интелігенція свѣтска тероризуе ся такъ якъ нѣколи, зъ духовною робить ся те саме. Виднѣйшихъ нашихъ дѣятелѣвъ однихъ приеднано або звязано обмыслеными способами або случайными обставинами, другихъ обезсилено. Що не удавало ся давнѣйше, н. пр. въ 1888 або 1889 р., де пробовано рускихъ послѣвъ стероризувати або роздвоити, се въ значнѣй мѣрѣ удало ся теперъ.

„Яке-жъ становишко супротивъ того, займають нашій урядовцѣ? — Навѣтъ деякій справедливѣйшій Поляки вѣдважились вытыкати правительству и верховодячому сторонництву польскому ихъ поступованье зъ Русинами, а тѣ нашій люде не тѣлько на то не здобудуть ся, ино причиняють ся до утверджуваня шкѣдливой фікціи о мнимѣмъ полагодженю руской sprawy та задоволеню руского народу, але ще й кидають ся на такихъ Русинѣвъ, котрі смѣють ставати въ опозицію противъ неприязной Русинамъ системы! Зрывае ся геть зъ традиціями народовства... Тѣ, що перше посла о. Тита Ковальского майже и за Русина не хотѣли узнати, нинѣ стоять въ сущности за таку саму політику якъ вѣнъ. Тѣ, що лаяли рускихъ послѣвъ рады державной зъ 1873—1879 рр. за служенье правительству, нинѣ служатъ не тѣлько правительству але й Полякамъ, а при тѣмъ всѣмъ мають ще претенсію тягнути за собою суспѣльнѣсть! Цинизмъ, зъ якимъ неразъ боронить ся або й пропагуе ся політика народного пониженя а нападаея політика неподатлива, свѣдчить о глубокой деморализаціи, котра впрочѣмъ не тѣлько межі народовцями проявляє ся. Настаня такои деморализаціи я нѣколи не припускавъ, — я покладавъ на твердшій характеръ Русинѣвъ, — але що тота деморализація стоить въ певнѣй бодай посереднѣй звязи зъ акцією 1890 р., ддятого, и то зъ сего єдиного поводу, я тои акціи каю ся и зазначивъ се публично на зборахъ „Народнои Рады“.

„Коли я розмѣры лиха торѣкъ побачивъ, я сказавъ: Волю бути простымъ робѣтникомъ въ независимѣй громадѣ, нѣжъ якимъ атаманомъ, ступаючимъ такою дорогою. Я не мѣгъ годити ся не зъ однимъ, що у насть рѣбило ся, н. пр. зѣ способомъ кандидованя и выбору п. Вахнянина въ Жовквѣ а ще бѣльше п. Барвѣньского въ Бродахъ, бо-жъ противъ першого обявилась выразно бѣльше того округа, противъ другого навѣтъ загаль а спеціально и самій народѣвъ тамошній. Я отягавъ ся однакъ зъ рѣшаньемъ sprawy нашої політики, бо припускавъ, — якъ и дѣйстно стало ся, — що люде нового курсу не пѣддадутъ ся бѣльшости и наступить въ політичѣ розрывъ, котрый я радъ бувъ по можности стримати або хочъ опѣзнити. Але коли йшло очевидно до що разъ гѣршого, кріза мусѣла разъ наступити.

„Повертаючи на давне становище, я мусѣвъ тымъ бѣльше взяти ся и до консолидаціи Русинѣвъ. Простый поворотъ до status quo ante, до попередной чисто формальной спѣлки партій я не вважавъ и не вважаю анѣ возможнымъ анѣ достаточнымъ: такий станъ вже тогды не мѣгъ перешкодити ворогованю партійному, а теперъ мѣгъ бы ще менше. Треба тѣснѣйшой и щирѣйшой звязи, котра може бути на-разѣ лише межі бѣлизими собѣ елементами, складаючими однакожъ весь загаль Русинѣвъ а зъ полишеньемъ на боцѣ тѣлько деякихъ крайностей. Тѣ-жъ крайности повинні бы зъ патріотичного почутя мати на стѣлько абнегаціи, щобъ справѣ консолидаціи не перешкаждали. На жалъ, такъ не стало. Въ остатнѣй сесіи сойму оба рускій клубы вже готові були злучити ся, однакъ аітація п. Кулачковского сему перешкодила. Тогды сприяючій консолидаціи послы постановили скликати зѣѣздъ мужѣвъ довѣря и перепровадити сполученье Русинѣвъ на пѣдставѣ того самого проєкту, котрый мавъ бути основою до сполученя клубѣвъ посольскихъ.

„Показало ся однакъ, що справа консолидаціи Русинѣвъ, хотя о єи конечности пересвѣдченый весь загаль рускій, має межі всѣми рускими партіями й завзятыхъ противникѣвъ, котрі заатакували будь-то цѣлу акцію будь-то де-

котрї точки проєкту. Атаки тї суть того роду, що досить ихъ привести, щобы ихъ тымъ самымъ вже й вѣдперти. Правительственный народовцѣ кажутъ: Акція угодова и проєктъ консолидаціи то капітуляція передъ москвофілами, вѣдданье имъ на поталу нашої національной самостѣйности, вѣдступленье вѣдъ програмы зъ 24 падолиста 1890 р. А москвофілы и радикалы кажутъ: Акція угодова то маневръ, маючий довести до капітуляціи сихъ обохъ партій передъ народовцями, а проєктъ консолидаціи то повторенье трохи иншими словами програмы зъ 24 падолиста 1890 р.!

„Я при укладаню проєкту спѣльной програмы, котра мала ще доповнити ся инструкцією переведеня єи въ практицѣ, дививъ ся не такъ на те, — котра партія має въ нѣй свои засады бѣльше заступленїй, якъ на те, що буде найбѣльше вѣдповѣдати интересамъ загалу Русинѣвъ и фактичнымъ обставинамъ, а зъ другой стороны уважавъ, щобы програма нѣкого не насилувала, нѣкому не накидувала противныхъ єму пересвѣдчень або прямивань. Зъ тыхъ практичныхъ а не зъ партійныхъ взглядовъ вышло, що програма єсть вправдѣ въ сущности народовска (бо атакованїй въ нѣй слова „самостѣйный нарѣдъ славянскїй“ приходять и въ програмѣ „Народной Рады“ зъ 1892 р., а слова о „вѣрѣ батьковъ“ суть и въ програмѣ руского клубу парламентарного!), але въ нѣй взято взглядъ и на старо-Русинѣвъ и на радикаловъ. Именно вѣдъ першихъ проєктъ не жадає, щобъ они мало-руску народнѣсть выразно признали за зовѣмъ окрему вѣдъ велико-рускои, тѣлько щобы въ практицѣ давали розвивати ся нашому народови самостѣйно на єго власнѣй основѣ а не тягнули єго до обєдиненїя. Радикалы атакують все точку о вѣрѣ; однакожь она не вяже особистыхъ пересвѣдчень, а змыслъ єи въ сѣй програмѣ, якъ и въ моѣй деклараціи въ соймѣ 1890 р., єсть такий: Не тыкаймо справъ релїгійныхъ нашего народу, нехай вѣнъ лишить ся при своѣмъ status quo та не буде предметомъ агітацій въ користъ чи то латиньства чи православїя. На такї точки обѣ партїи не тѣлько можуть згодити ся, бо тымъ они ще не вѣдрѣкають ся

своихъ спеціальныхъ засадъ, але и мусятъ згодити ся, если взагалѣ о якѣйсь спѣльной акціи въ рускѣй коаліціи може бути бесѣда а не має на кождѣмъ кроцѣ оденъ дѣлати противъ другого. Жаданье декотрыхъ народовцѣвъ, щобы стара партія и радикалы по-просту приймили цѣлу програму народовцѣвъ и тымъ способомъ заключила ся згода, єсть жаданьемъ повной капітуляціи, якои жадна партія себе шануюча не приймає а до котрой и въ сѣмъ случаю тѣ обѣ партїи не мають поводу.

„Скорѣй консолидаціи перешкодили на зѣздѣ мужѣвъ довѣря старо-Русины (хотя перше три чи властиво навѣть чотири зъ ихъ послѣдовъ и визначнїй люде зъ краю на моѣй проєктъ згодили ся), а въ мѣсяць пѣзнѣйше и коломыйскїй радикалы, ураженїй въ своѣй амбіціи тымъ, що зъ-помежи чотирохъ — о скѣлько знаю — тамошнихъ членѣвъ ихъ партїи лише два були запрошенїй на зѣздѣ, хотя се пропорція для нихъ користнѣйша якъ у иншихъ партій. Оно сумно, що въ теперѣшнѣй важкѣй хвилѣ грають ролю ще дробнїй мотивы партійнї та особистї, и що замѣсць глядѣти, якъ бы намъ всѣмъ разомъ стати сильнѣйшими въ оборонѣ спѣльного добра противъ спѣльныхъ противникѣвъ, кожда партія радше дивить ся, якъ бы фѣй використати ситуацію для себе хоть-бы зѣ шкодою для цѣлости. Найгѣрше на такѣмъ маневрованю може выйти стара партія. Се здає ся певнымъ, що москвофільства, яке єсть середъ неи, и въ будучности нѣяке австрїйске правительство не буде толерувати, якъ робило деколи въ минувшости, и що дальша борба партїйна особливо на шкоду старой партїи мусить выйти. Для того народовцѣ, якъ бы злорадо тѣлько партїйнї интересы, а именно знищенье противника хотѣли мати на мысли, до чого довголѣтне поступованье старой партїи зъ ними давало бы имъ навѣть певный видъ управнєня, могли бы бажати, щобы теперѣшний станъ тревавъ дальше. Але зъ другой стороны народовцѣ не можуть рахувати хоть-бы й на те, що все, що стратить стара партія, имъ дѣстане ся: тими здобутками они мусѣли бы подѣлити ся. Накладъ школьныхъ книжокъ,

вѣднѣний Ставропігій, хоть выразно бувъ обѣцяний, не зоставъ имъ даний — скѣнчилось на друку, — а певне ще въ меншій мѣрѣ бувъ бы имъ даний н. пр. Народный Дѣмъ, якъ-бы его вѣдобрено теперѣшнимъ посѣдателямъ. Радикалізмъ такожъ не такъ розвиває ся, якъ его орґанізатори передъ кѣлькама роками сподѣвали ся. Молодѣжь, на котру они именно числили, доставляє имъ вже лишъ малого приросту, а два товариства студентскій, котрі случайно въ ихъ руки дѣстали ся, не можуть устояти ся черезъ недостатокъ членѣвъ.

„Консолідаціи треба намъ вже и зъ виѣшнихъ причинъ, щобы не пробовано робити зъ нами ще якихъ маневрѣвъ, якъ въ р. 1885 зъ заложеньемъ „Мира“, и щобы не уживано супротивъ насъ, якъ часто, вымѣвки: Nie wiemy z kim mówić! Она и не єсть занадто трудна. Межи нами бѣльшій рѣзницѣ въ теоріяхъ якъ въ практицѣ. Радикалы въ теоріи не признають великои ваги національности, а въ практицѣ они таки добрі націоналы рускій. Стара партія не признає національнои самостѣйности (мало)русского народу, а въ практицѣ она — окрѣмъ не дуже многихъ выимокъ — таки по (мало)русски говорить, пише — хоть-бы и зъ-кепка — и дѣлає. Такъ, якъ теперъ у насъ дѣло стоить, не може, не повинно на-дальше остати. Се фактъ, що насъ, нашъ нарѣдъ и его репрезентацію, за-для нашої безсильности и за-для уляглости одной частини, що разъ менше респектують и шанують. Отже на осягненье якихъ здобуткѣвъ такихъ, котрыми мы хочъ трошки могли бы придбати собѣ силы, о чѣмъ де-хто у насъ маячить, нема теперъ нѣ найменшихъ выглядѣвъ. Ще въ Буковинѣ Русинамъ, мѣжь иншимъ и въ интересѣ тамошнихъ Нѣмцѣвъ та Полякѣвъ, дадутъ ся трохи крѣпити, въ Галичинѣ — нѣ. Тутъ щобы намъ стало лучше, треба власною роботою скрѣпити свою силу черезъ консолидацію, черезъ якъ найширшу орґанізацію на всѣхъ поляхъ, и здобути собѣ повагу черезъ независиме та достойне выступуванье, такъ щобы и потреба сповнення нашихъ жаданъ и слушнѣсть тыхъ жаданъ та можнѣсть сповнення ихъ мусѣли бути загально призна-

ніи. Коли ино зробимо те, що можемо и повинні-сьмо, выгяды нашѣ поправлять ся зовсѣмъ.

„Я до сєи работы, якъ и до кожного иншого доброго дѣла народного, готовъ все приложить руку. Тѣлько бажаю дуже, щобы на передѣ выступили инші мужѣ, котрі не збужили ся ще такъ якъ я — *urząd polityczny* (така назва дѣсталась менѣ зъ пѣвъ-урядовой стороны), а я щобы мѣгъ закѣнчити свою політичну дѣяльнѣсть такъ, якъ єи зачавъ, працюючи на давний ладъ и на давнѣмъ скромнѣмъ становиску. Впрочѣмъ я у всѣмъ пѣддаю ся воли загалу. Въ однѣмъ тѣлько не пѣддавъ бы-мъ ся: якъ бы менѣ за-для якихъ опортуністичныхъ выглядѣвъ казано супротивъ якои небудь можной сферы нагинати ся та пѣддавати ся. Але и тогда я не стававъ бы противъ волѣ загалу, ино зложивъ бы вже теперъ мандатъ посольскій и усунувъ ся зовсѣмъ вѣдъ політики.“

Як бачимо, про загальну сѣтуацію, в яку поклала Русинѣвъ „нова ера“, — д. Романчук говорить досить ясно, і говорить власне те саме, що ми вѣщували в „Народі“, як тѣлько повсталала „нова ера“, через що ми так завзято і виступили протів неї. І за те ми удостоїлися від органу д. Романчука і „нової ери“ досить плоскої лайки і таких назв, як: „деструктори“, „невеличка, але шкідна групка“, „зрадники рускої національности“, „союзники російского деспотизму“ і т. п. „Дѣло“ с таким жаром кидалося на нас за поборюванє „нової ери“, що ми були переконані, що редакція его робить те з глибокого переконанья. Аж недавно редакція призналася, що пішла в „нову еру“ протів свого переконанья. Ми бачили, що майже те саме каже тепер про себе і д. Романчук. Та діло не в тім, а в тім, що д. Романчук дуже помиляєся, кажучи, що з „нової ери“ тѣлько й шкоди для народовцѣвъ, що дд. Барвінскій, Вахнянин і тов. таки лишилися коло правительства і Поляків. Напротів: загаль народовцѣвъ зовсѣм не вернувся „назадъ на свою попередню позицію“, — як надіявся д. Романчук, і як раз тим, що вернулися, ніщо би бути вдоволеними бодай тим, що за „нової ери“ народовці „голосно и торжественно

Тимчасово
м. а. в.
Ридикан

заманіфестували разъ на завсѣгды своє становиско“, бо те становиско — політичне підданство правительству і Полякам. Загалу народовців — тих соток, що так горяче і голосно витали д. Романчука, як Мойсея „нової ери“ — якое тепер не видно коло д. Романчука. Той загал виліз був за „нової ери“ тільки на те, щоби скомпромітуватися і, або далі попасти в апатію чи роспуку, або... ще гірше. А між активними політиками народовськими настав рішучий розрив, або розбите народовської партії, як признають самі дд. Барвінські, — дарма, що д. Романчук каже наивно: „я того не бачу“.

Далі ми скажемо докладніше про той розрив між народовцями, а тепер докінчимо свою розмову про Романчука через те, що народовська опозиція все таки має єго за проводиря і навіть за програму.

Сам д. Романчук бажає, „щоби мѳгъ закѳнчити свою політичну діяльність такъ, якъ єи зачавъ, працюючи на давний ладъ и на давнѳмъ становиску“. Прекрасне бажанє! Діяльність д. Романчука, яко редактора „Батьківщини“ була дуже шановна і користна для рускої справи, бо освідомляла наших селян (і то, завважаємо, майже в радикальній дусі!) та підготовляла їх до самостійної політичної акції. Як відомо, д. Романчук проміняв ту діяльність на щось зовсім противне — на „нову еру“, котра всю надію клала на вищі, правлячі сфери та ще хибя на купку проводирів народовських, а на маси народу і єго інтереси не тільки махнула рукою, але навіть виступала протів освідомлювання селян по вічах, для самостійної політики, ба просто кричала селянам: „вам, Івани, зася від політики! Здайтеся на нас, проводирів!“ Таке можна читати в „Дѳлѳ“ — органі д. Романчука, за „нової ери“. Коли тепер д. Романчук каєся тої антинародної політики і хоче бути для селян і загалу Русинів тим, чим був испершу, — то сему можна дуже й дуже порадуватися. Біда тільки, що того зовсім не видно з єго „письма“ і всеї єго діяльності після відпекання від „нової ери“. Бо, в початках своєї політичної діяльності, у „Батьківщинѳ“, д. Романчук казав, що в політиці і в загалі в народній праці годі вважати на яку одну

віру, чи обрядок, бо Русини держуться ріжних вір і обрядків, то треба їх усіх допустити до тої праці і через те включити відси справу віри, — а тепер д. Романчук, навіть ставши на опозиційне становиско, тикає справу віри в програму спільної праці Русинів усіх партій і переконань релігійних, бо кладе в головну основу тої діяльності вірність унії, — та ще й каже, буцїм то змисл отсеї точки в єго програмі такий: „Не тикаймо справъ релігійныхъ нашого народу“ — то б то і православного, і штундистів, і безконфесійників! А вже ж, — скажемо ми стилем Дра Ом. Огоновського, — д. Романчук мусить мати Русинів за великих дурнів, коли думає, що вони можуть єму повірити! Д. Романчук каже ще, що точку про віру він тому кладе в свою програму, щоби руский нарід не був „предметомъ агітацій въ корысть чи то латинства, чи православія“. Тільки латинства і православія? А чого ж д. Романчук, недавно, в комісії для сконсолідованя Русинів, поклав від себе таке: „Хочемо дальше заховати нашу віру і обряд, причинившіся і причиняючіся також до хороненя нашої народности і будемо опиратися всякій агітації протів них з якої небудь сторони та заколочуваню мира релігійного“? Ясно, що тут цілено і в радикалів і не може бути сумніву, що ся точка поставлена для умиротвореня клерикальних елементів із москвофілів і народовців, що бажали би втягнути радикалів до „згоди“ тільки для того, щоби спинити їх практичну і теоретично-наукову діяльність у справах віри. І д. Романчук твердить, що єго точка про віру „не вяже особистыхъ пересвѣдченъ“ радикалів!! При чім же тут „початки“ діяльності д. Романчука в „Батьківщинѳ“?

Далі, в „Батьківщинѳ“ д. Романчука не було бесіди і про політичний сервілізм супротів Австрії, а тепер д. Романчук, навіть ставши на опозиційне становиско, тикає точку про вірність тому сервілізмови в політичну програму для всіх Русинів (може і російських?!). — і навіть тепер має за добре те, що загал народовців, за „нової ери“ признався раз рішучо і до політичного сер-

вілізму, і жалуюся, що Русинам годі входити в прямі зносини с правительством, тільки через Поляків, каже, що тепер який національний здобуток „насть такъ не тѣшить и не скрѣпляє, якъ перешде, коли дѣстававъ ся намъ середъ иншихъ обставинъ и не бувавъ такъ окуплюваний.“ Не вже-ж се тоді, як Русини були тільки віденьськими сервілістами протів Поляків, за що й діставали иноді дещо від правительства?! Та що, — д. Романчук навіть „консолідації“ Русинів бажає для того, „щобы не уживано супротивъ насъ, якъ часто, вымѣвки: Nie wiemy z kim mówić!“ Ясно, що принципи і цілі тих „консолідованих“ Русинів мусіли би бути такі, щоби з ними зараз міг говорити п. намістник іменем польської шляхти і віденьського правительства. Чи не для того д. Романчук намагає показати, що точки в єго теперішній примирительній програмі власне ті самі, що він поклав 1890 р. починаючи „нову еру?“ Чи не для того він так назирає на виключене від „згоди“ крайних елементів москвофільських і радикальних? В усякім разі д. Романчукові і тепер сего всего очевидячки дуже треба, але нехай же він не говорить, що вертає на своє первісне становище редактора „Батьківщини“, бо в „Батьківщині“ він був загалом різким лібералом, а не „уміреним лібералом“, яким став за „нової ери“ і яким остав-ся і доси!...

Чи-ж диво, що ми, радикали не могли пристати на „згоду“ Русинів на основі Романчуківської програми — на основі заяв єго формалістичних поглядів у справі національній, тісних і нетолерантних у справі релігії і малодушно сервілістичних у справах державних?! Чи не мусіли ми перешкодити такій „скорій консолідації“?! Адже-ж се була би капітуляція радикалів, та ще перед чимсь, що само по собі нічогоісінько не варто для загалу Русинів! Ми розуміємо, що д. Романчук мусить сердитися за се на нас, але-ж негарно з єго боку, що він бачить тут не принципіальні, а особисті мотиви! *)

З показаного горі видно, що д. Романчук і доси вважає політику за кру-

*) Д. Романчук мав нагоду переконатися, що тим радикалам, котрих він тут має на

тню, за перехитрюване і своїх і чужих, — а така політика неминуче мусить провалюватися, вкупі з їх авторами і тими, хто би здався на них. Ясно, що політична роля д. Романчука, яко провідника, навіть самих народовців, дійсно скінчилася, і що він не може служити програмою народовцям опозиціоністам, а тим менше рускій опозиції в загалі, — хоть у словах єго в користь консолідації Русинів є багато симпатичного.

Погляньмо-ж на народовську опозицію, помимо д. Романчука.

Вище ми згадували про розрив між народовцями. Розділу чистих народовців на два табори, бажали здавна деякі наші товариші. По їх думці, ті два табори повинні бути: рішучих ретроградів і рішучих поступовців. Такий розділ неминучий з огляду на ґрунти, на котрі здавна опиралися в своїх змаганнях, дві течії серед народовців: маси народу і вищі сфери, — у нас, як відомо, чужі. Такий розділ тільки користний для української справи тим, що чистить при-

думці, про їх особу не байдуже лиш на тільки, на кілько ходить про принципи, про справу, заступлену особою. Ми в свій час піднесли справу запрошен на зїїзд мужів довірія тільки для історії і для характеристики самої згоди руских партій в дусі д. Романчука, з вилімінованем радикальних „крайностей“, т. є. власне сути радикалізму та казали згори, що така згода мусить провалитися. Особисто ми були би радіші, як би не потребували й думати про біжучу руску політику і, зовсім незапрошені на зїїзд мужів довірія, пристали би на згоду Русинів і навіть на політичне верховенство д. Романчука без-умовно, як би д. Романчук сам поклав таку програму, котру би ми могли прийняти і як би твердо єї держався. Отже говорінка д. Романчука, з того powodu, про „дрібні мотиви партійні і особисті“ зовсім невістна. Невмістний і жарт єго про те, що запрошенні 2 „из 4 коломийських радикалів“ — пропорція „користнища, як у инчих партій“. Радикалів усього-на-всього запрошено тільки 2-х, а тимчасом коли брати тільки інтелігентів, то нас трохи більше, як 4 — і то все людей, розвитих політично не менше загалу запрошених москвофільів і народовців. Та в тім то й штука, що до радикалів належать уже й десятки й сотки селян, і вони майже всі розуміються на тій політиці, яку тепер хоче вести д. Романчук, т. є. на опозиційній політиці може й ліпше ніж загал запрошених москвофільів і народовців, а може й ліпше ніж сам д. Романчук. Се ті селяне показали на вічах, тоді, як д. Романчук вів „ново-єреску“ політику...

хильників має руского народу і української справи в загалі від сервілістичних елементів та дає тим прихильникам тай самим масам народу віру в свої власні сили і енергію, потрібну для праці коло свого піддвиження. Такий рішучий розділ, по нашому, корисний і тим, що творить суперника першому напрямкові, і таким чином кладе під українську справу дві підойми, з двох супротивних боків. Відси конкуренція — фактор необхідний в усякім розвитку.

Тепер, нарешті настав розрив серед народовців, — та чи зовсім такий, якого потрібно для української справи? Продд. Барвінських, Вахнянинів, Стоцких і т. и. ніщо багато говорити. То люде з ясною програмою: добиватися піддвиження у нас українства за підмогою вищих сфер — Поляків і віденського правительства; то люде консеквентні і рішучі. Чи є-ж те все у теперішніх народовських опозиціоністів?

Отже, найперше — програма народовської опозиції! Народовські опозиціоністи не в одно говорять про свою програму: то вони кажуть, що навернулися від „нової ери“ до первісного народовства, — у котрого те-ж ніколи не було певної і цільної програми, навіть на письмі, — то вони покликуються на програму „Народної Ради“ з 1892 р. то є програму з часів „ново-ерських“, котру признають і дд. Барвінські, бо сами помагали укладати єї. Тих-же народовських програм за „нової ери“ було оповіщено кілька, і то досить різних, так що коли народовські опозиціоністи покликуються в загалі на писані народовські програми, то власне не знати, якої-ж програми вони гадають держатися рішучо? Зрештою, не будемо чіпатися писаних програм народовців, — бо вони всі папєрові, — а возьмемо суть „первісного“ або „чистого“ народовства. Яка-ж та суть? Економічно, народовці обмежуються піддержанєм теперішньої дрібної мужицької власности, через деякі податкові і т. и. пільги, та дрібного домашнього промислу. Як вихід из того тісного круга, вони вказують тільки на купецтво і иноді ще фантазують про на діленє частини безземельних мужиків землею, на особіну власність. Ся фантазія — *summit*

народовського економічного радикалізму, — а треба додати, що сами мужики не охочі до неї, як показує між инчим практика Др. Окуневського в городенському повіті. Ні про які основні аграрно-економічні переміни — народовці і не думають. Політично, народовці не йдуть далі збільшення числа послів від мужицьких громад та безпосередніх виборів по селах. Навіть загальне голосованє народовцям противне — і через те, що вони вважають маси народу за недозрілі, і через те, що від загального голосованя бояться переваги москвофілів і радикалів. Про инчі основні політичні переміни, відповідні таким-же соціально-економічним перемінам — у народовців ані думки. Нарешті, культуро, народовці, з огляду на маси народу, навіть не дійшли до границь нашого шкільного — і так, як звісно, нужденного — образованя, бо зітхають за часами підданства школи поповіству і в справі народної просвіти стоять зовсім на церковнім, а власне попівсько-кастовім становиску. Про просвіту народу в новішій, позитивно-науковій напрямку — ані думки. В загалі у народовців нема певних соціальних і наукових принципів, ані ідей про кращі, людські порядки в людському життю, ані про кращий людський світогляд. Єдина ідея у них — націоналізм, або з туманним, почасти навіть старосвіцьким змістом, або і без змісту, тільки як форма *an und für sich*.

Що-ж тут нового протів дд. Барвінських, і яка надія удержатися хоть протів сих одних? Кого з народовців може одушевити опозиція без програми, або с такою програмою? Не треба бути великим пророком, щоби вгадати наперед що, при такому стані, Барвінські мусять побідити, і не тільки тим одним, що їх напрямком певне обіцяє народовцям карєру, — котра завше рішає у загалу, — а і тим, що тепер на боці дд. Барвінських більше українства, хоть формального, бо все-ж таки за їх приводом уряд уводить українську мужицьку мову з відповідною, фонетичною правописом, в усі школи й уряди в Галичині і на Буковині, чим усе таки формальне українство змагаєсь, — тимчасом як народовська опозиція з д. Романчуком дер-

житися, в своїх органах і виданнях для народу, т. зв. етімології і, числячи на добру злагоду з москвофілами, мусіла би виступати протів побіди формального українства у нас, а бодай не помагати тій побіді... Що така народовска опозиція не в стані зворушити маси народу і згорнути їх під свій прапор — про те ані думати.

Що таке народовство тепер уже повчасне і безсильне, — видно зі слів органу теперішньої народовскої опозиції, „Дѣла“, котре ось-як пояснює те, що сказав вище про „консолідацію“ Русинів д. Романчук:

„Тутъ не йде о хвилеві союзы сторонництвъ, *vom Fall zu Fall*, н. пр. до акції wyborchoi и т. п. але о щось бѣльше — зъ одной стороны о систематичне дѣланье всѣхъ Русинѣвъ для своего пѣднесеня у всѣхъ напрямѣхъ, отже и въ напрямѣ культурнѣмъ, а зъ другой стороны о доведенье до такого стану, щобъ Русины на виѣ чи то супротивъ правительства чи Полякѣвъ стояли яко одна цѣлѣсть, и то така, зъ котрою каждый мусѣвъ бы числитися и ей респектувати.“ (при 166 і 167).

Значить, розвал народовскої партії, як і москвофільскої, і радикальної, і сотворене нової рускої партії. С кого-ж має складатися та нова партія і на якій основі? Д. Романчук і „Дѣло“ кажуть про те ясно тільки одно, а то: що для того треба полишити на боці „крайні елементи“ партій: москвофільскої, радикальної і народовскої. На се один із органів крайних народовців „Буковина“ завважує вірно, що коли тільки про те ходить, то та четверта партія руска мусіла би бути дуже мізерна, бо складала би єї „найслабші елементи в тих партіях, на котрі і так ті партії не могли ніколи на певно числити, а котрі звичайно становили лиш кайдани для кожної політичної акції“, тимчасом як власне „скрайні елементи се найбільше свідомі і найбільше діяльні члени кожної партії, котрі ніколи на таку консолідацію не пристануть“ („Ще кілька слів про наше політичне баламуцтво“, пр. 32).

Ми можемо собі краще здумати фізіономію тої нової рускої партії (і не тільки політичної, а і культурної!) —

по рецепті д. Романчука, „Дѣла“ і „Галичанина“ (що те-ж годиться на „згоду“ в дусі Романчука, з полишенем на боці „крайностей“), — коли скажемо конкретніше, що таке ті „крайности“ в кожній из наших теперішніх партій, при чому нам прийдеся трохи инакше розкласти ті партії. Отже в партіях українського напрямку тепер дві різкі „крайности“: прихильники Барвінського і рушучі радикали. Перші з них бажають побіди свого українства в союзі з Поляками і віденським правительством, другі бажають демократизованя і з'європеїзованя українства в союзі з радикальними і соціалістичними партіями цивілізованого світа. „Полишити“ на боці обі сі „крайности“ в новій рускій партії, значить зовсім виєлімінувати з неї українську ідею. — „Крайність“ серед австро-угорських старо Русинів — рішучі руссофіли. „Полишити“ їх, значить виєлімінувати все-руську ідею. А се значить зречися спільности і з Українцями і з Великорусами в Росії, то б то ограничитися в справах національних австрійськими стовпами і відречися огромної маси своїх братів у Росії, без моральної і матеріальної підмоги котрих мабуть немислимий ніякий значніший національний розвиток австро-угорських Русинів, навіть якби вони врешті добилися в Австрії належних собі прав. Але-ж у прихильників консолідації Русинів, у дусі д. Романчука, ще більше на думці инчі „крайности“: економічно-соціальні, політичні і культурні. „Полишити“ такі „крайности“ радикальні, значить зовсім відрізатися від усякого дійсно поступового руху в цивілізованім світі, не мати за собою народу, ані надії на те, а з другого боку, втратити й надію на поміч від польської шляхти і віденського правительства. А се все значить: стати австро-рутенською партією — без давної рації істнованя єї, то є без підпори віденського правительства, протів котрого-ж нова партія мала би стояти в опозиції! А в таким разі усе зводиться на бурсаччину і дяківщину і в формі, і в змісті.

Кому-ж заїмпонує така „сконсолідована“ опозиція?! І се все придумується тоді, коли маси руского народу загортають не тільки ретроградні польські еле-

менти, як провідники „Kółek rolniczych“ і т. и., але й соціально-революційні польські елементи, соціалістичні, що вже пригорнули до себе зовсім руских ремісників по містах, а тепер обертаються і до руских селян, — і то все для того, — як сами вони кажуть виразно, — щоб і на Руси відбудувати „соціальну“ Польщу в давних границях. До того-ж иде й партія мазурских селян, котра те-ж дуже интересує руских селян. Формально до того-ж мусить піти й рух, ведений Барвінськими, і дійсно може скінчитися ще більшою перемогою польського аристократичного елемента. А наші „мужі стану“ зо старших партій тим часом видумують формулки про національність, віру і т. и. як найтісніші, як найменче інтересні тепер для кого небудь і думають ними підперти небо!

Схаменіться! Народовскої і „консолідованої“ опозиції треба, але-ж такої, котру би дійсно можна респектувати, і програма котрої могла би для народу руского стати і за програму галицької соціально-демократичної партії. А то мусіла би бути програма: зовсім соціалістична для міст і аграрно-радикальна для сіл. Сим ми не хочемо сказати, щоб ви приставали до нашої радикальної партії, котра тепер справді не може вам заімпонувати. Наша партія справді не вбільшується інтелігентними людьми, — але сему винна тяжка служба в тій партії, а наш брат рутенець в загалі лінивий, не любить сповняти своїх обов'язків тай не терпить ніяких твердих принципів, ніякої точности. Не кажемо ми, щоби й програма нашої партії була вже така, щоби ві не можна поправити. А все-ж таки головні принципи нашої партії і ві дотеперішня практика серед селян — можуть і мусять послужити за взір для инчих руских партій, як вже й послужили, по части, за взір для мазурскої і польської соціалістичної партії. А може ви вдумаете ще радикальнішу програму і ще палкіше возьметесь працювати по ній, не признаючи нас — у добрий час! Тільки ж по тому, що ми бачили і бачимо серед т. зв. опозиції — ми не можемо мати найменчої надії навіть на щось далеко смирініше, але певне. Не бачимо ми такого ані серед народовських, ані тим менше серед

старо-руских опозиціоністів. А коли так, то сидіть ви собі кождий на своїм дотеперішнім партійнім становиску, і не рипайтеся — не смішіть людей говорінкою про яку небудь опозицію, бо вона пустісінька.

22 августа.

М. Павлик.

Два учителі.

СПОМИНИ

М. Драгоманова.

II.

О. Ів. Стронін.

Щоб показати докладно, яку вагу мав для мене й товаришів моїх наш учитель історії Стронін, я мушу кинути оком на тих учителів моїх по історії, що були перед ним.

Під впливом свого батька, котрий любив читати історичні книги, я з малку інтересувався історією і ще будучи учеником гадацького повітового вчилища, — переважно міщанського, — прочитав не мало історичних книг, в тім числі двічі „Історію Государства Россійскаго“ Карамзіна. Але поступивши в полтавську гімназію (1853) в третій клас, я не найшов там страви для мого історієлюбства, хоч чутку про него принесли в гімназію з Гадяча мої земляки-товариші. Памятаю, що одного вечіра, коли я од батька, котрий ще не вespів виїхати, — вернувся у гімназичний пансіон на ніч, то мене підхопили під руки якісь півстарші й повели на пів суриозно, на пів шуточно до старшого, ученика VII кл. Бекмана, котрий тільки що вернувся з одпуску. (Потім Бекман хотів держати екзамін на магістра р. історії в Києві, але був засланий в 1860 р. в губ. Вологодеку по першому політичному ділу при Александрі II і скоро вмер з чахотки). Бекман спитав мене, чи правда, що я читав Карамзіна „Історію“, і почав мене екзаменувати з фактів, а нарешті і з філософії історії, ставлячи такі напр. запити: кого я вважаю більшим чоловіком, Петра I, чи Наполеона? — на що я одповідав, що Петра, бо він дбав не тільки про війну, але й про просвіту свого народу. — Після того Бекман давав мені инді читати книги, котрі брав із учительської бібліотеки, між инчим романи Вальтер-Скотта, Іліаду, та Історію Греції Джілліса в рос. перекладі. В. Скотт тоді не дуже мене заінтере-

сував (се сталося пізніше) а од Гомера й Джилдса я зовсім погrecивсь, впрочім більше на вояцький лад: робив собі з паперу шлеми, копя з палок, котрі „метав“ на взгляд богорівних Пелідів і Атрідів.

В класах моє історієлюбство не мало поживи, — бо нас учив історії старого Востока молодий учитель Сорокин, (потім звісний як поліційн і реакціонер на директорстві в Немирові й Житомирі) по учебнику Смарагдова, по методу т. зв. „отъ селъ и до селъ“ без усяких розмов. Класи Сорокина проходили впрочім дуже весело, дякуючи манері вчителя: Він всакував буквально як опарений у класе, кілька минут бігав по хаті, — потім сідав на катедрі й більше з неї не злавив. Як тільки він возсідав, — один з учеників ніс ему чернильницю й перо і тим часом приліплював до катедри узенький паперчик, на котрому написана була хронологія тих Діоків і Ціаксарів, котрі були на той урок задані. Потім Сорокин починав визивати учеників до катедри, на котрій кожний трошечки зручний і прочитував собі тих Діоків, сяк так зодягаючи їх худеньким мясом по Смарагдову. Сорокин не бачив того кріз свої синні окуляри. Трудніше було, як Сорокин починав, з поводу відповіді визваного ученика, питати „въ разбивку“ учеників „на скамейках“ та ще з усього курсу. Правда, дехто й для сего приготовляв биндочки паперів з хронологією, що держались в рукавах, або на колінах, — так поки одшукає вченик якого Сарданапада, Сорокин наскочить з запитом, — і зріже людину, вилає ослом і ще й поставить серед класу на коліна. Іноді таких колінопреклонених набереться душ 10 і тоді один погляд на сю низку будив сміх в усьому класі й у них самих, та часто й на лиці учителя, котрий хотів дати собі найсуворіший вигляд. В такі хвилі класе показував немов протест тим, що вченики скрипіли скам'ями, або й викрикували, нявкали, кукурікали, — через що низка колінопреклонених вбільшувалась. Але вбільшувалась і веселість класу, надто тоді, коли вчитель кидав запити й колінопреклоненним. Під кінець року колінопреклоненіє виросло до великих розмірів, бо Сорокин якось замітив на катедрі хронологію, та почав ставити учеників на коліна на тричотирі уроки на перед.

Була між нами легенда, буцім то Сорокин через те так „дурить“, що він обиждений тим, що він мусить вчити історію маленьким, — а що він ві зна чудово і що один раз, коли

його послали в VI класе замість другого хогорого вчителя, то він таку „лекцію прочитав“, що ученики не чули й дзвонка. Ми сій легенді вірили, — а все таки держали себе на уроках Сорокина так, як я розказав вище.

Моя репутація історика була причиною того, що товариші возложили на мене обов'язок написання хронологій для катедри, а іноді й для рукавного вжитку. Дякуючи сему, я відповідав Сорокину без помилки про всяких Априасів і Ціаксарів і на коліна попадав тільки за кукурікання, але раз на цілих два тижні.

Як настали екзаміни, — то я мусив наготовити кілька хронологій з усього курсу, котрі вченики брали в рукави, або клали в программи на той стіл, коло котрого сідали „обдумувати“ викликані ученики, поки один відповідав коло учительського стола. Чутка про таку функцію мою пішла по пансіону, — і я отримав наказ виготовити такі хронології й для старших класів. Те я робив охоче раз через те, що здобував собі протекцію й трошки навіть повагу „старших“, котрі тоді били „маленьких“ ні за віщо, а вдруге через те, що се наповняло мій вільний час, котрого в мене було багато, бо більшу частину науки свого класу я знав ще з повітового училища. Така функція фабриканта хронологій зосталась зо мною років три, — аж до „нової ери“ в наших гімназіях, — і через це я зарані вивчив усі учебники Кайданова, (по котрому ще вчилися старші класи), а потім Смарагдова, а надто визубрив хронологію так, що старші іноді бавились зо мною в таку гру: скажи німецьких імператорів з кінця через одного, — з тим, що за кожну получиш по кулаку в спину, а як добре скажеш, то легеньку, — а іноді й нелегеньку „шльопку“ по потилиці з похвалою: „молодець, історик!“

В IV класі дам мусив викладати історію Греції й Рима старший учитель Стеблин-Каменський, або інакше Михайло Павлович, котрого имя говорилося у нас з пошаною. Він був звісний за „краснорѣчиваго“ в класах і гордого з директором і його підлизами. Гордость его пояснялась так: ему нічого не можуть зробити, бо в него брат інспектор училищ округу і приїздить сюди ревизором. Говорили, що в вищих класах Мих. Павлович „чита лекції“ і нічого не боїться, — раз назвав навіть Екатерину II „б—дь“. Казали впрочім, що тепер Мих. Павлович чита лекції рідко і навіть часто зовсім не приходить у класи, бо напивається горілкою й хорує дома, а іноді приходить у класи на пів сонний, — але вже коли почне

„об'яснять урок“, то тільки слухай. В усякім разі такі чутки будили наш інтерес до нового для нас учителя, коли ми перейшли в IV клас од Сорокіна.

На ділі наші надії сповнилися мало. Мих. Павлович часто пропускав уроки, — „об'ясняв“ мало, хіба те, що стояло в Смарагдова „в скобках“, — напр. яблуко раздора. Енеєв та конь, — і при сему вчитель казав так: „треба се знати, — бо і в салоні можете почути такі термини“. Головна одміна Мих. П-ча од других учителів, — (окрім Полевича хіба, котрий був уже зовсім особний чоловік),¹ — була в тому, що він дивився з погордою на всю тодішню шкільну рутину: говорив ученикам: ви, — позволяв сказати ему перед уроком, що я сего дня не вивчив урока, — і питав ученика потім, — терпів не міг „зубряжки“ (слово в слово) і всеї з нею звязаної психології. Недай бог, — ученик скаже ему: я сбився! — Так набийтесь! одповість Мих. Павлович і так скривить губи, що ученик на місяць пристижений. Великим лібералізмом було в Мих. Павловича те, що він не держав „списочка“ учеників з одмітками („шерами“ як у нас казали) в себе й у секреті, — а оддавав у кожному класі держати его особому вченикові, — і хотів він там і писав шері грецькими буквами, (чомусь не даліше δ, так що ε виражалось δ) але всі знали, хто що „получив“.

Впрочім за мій час Мих. Павл. не встиг поспитати всіх учеників за місяць навіть по одному разу. Мене спитав раз, якось похапцем і нічого не написав у „списочку“, — а в місячній відомості поставив 3. В перший же урок товариші сказали ему, що сего мені мало, бо я історик і читаю історичні „сочиненія“. Мих. П-вич спитав мене дещо, запитав, що я читав по Греції. Я назвав Джілліса, або як у нас звали его, Гілліса. — „Ну, Гілліс, это много: вы не удержите всего в голове“, — сказав М. П-вич і сказав правду, бо діло було в VI досить грубих томах. Але що взяти коротшого, не сказав, — поправив мені 3 на 5 і більше, здається, мене ніколи не питав, а ставив регулярно в місячних відомостях 5. Впрочім де далі Мих. П-вич і ходити в класи став зовсім рідко. А я, не маючи ніякої ради, взяв на ново перечитати Джілліса і зовсім „сказився на греках“, повернувши навіть до свого „казу“ й де кого з товаришів, з котрими я багато поспував паличок в „перилах“ на сходах і на пансіонських вікнах, вживаючи їх, як „метательныя копья“.

Скінчилось тим, що інспектор (німець) перед вакаціями поставив усі бракуючі палички на мій рахунок і стребував з мого батька щось рублів 3—5, пояснивши ему, що се за „метательныя копья“ — à la greeque. Батько, почувши од мене, що винні тут Гомер Гнедича та Джілліс, тільки засміявся. На вакаціях батько дав мені якусь римську історію, але в якомусь такому перекладі, — що я єї не міг читати, — а зостався при Гомері, з котрим ховався в сараї; там, залізши в коляску й набивши собі кешені сухими сливами та вишнями, заїдав собі ними Пелідів і Атрідів. Се було тоді моє найвище „блаженство“. Один раз, після сеансу такого блаженства почув я од повітового смотрителя вчилищ, нашого квартиранта, — що в Полтаві вмер Мих. Павл. Стеблин, котрого знали й по повітах, бо він иноді правив должность директора. Приїхавши в Полтаву довідався я, що новим „старшим учителем історії“ назначено нам Александра Івановича Строніна, переведеного до нас, здається, з Новгорода-Северского.

На перший раз новий учитель не зробив на нас особного вражіння. Він немов примочувався до нового місця і як потім стало видно, не знав, як ему виправитися з обовязковим учебником, страшно сухим і майже виключно воєнним. Стронін старався его оживити хоч почастинами оповіданнями. З таких памятаю одно — про рицарство, котре мене так зацікавило, що я пригадав Вальтер-Скотта і почав розшукувати по гімназії й по місту его романи в дуже лихих перекладах з французьких перекладів. Зрештою треба сказати, що перший рік побуту в нас Строніна був дуже не вигідний для всякої учебної праці. То був немов антракт між Николаєвскими й Олександровскими часами. Наш директор, котрий добре підходив до Миколаєвских порядків, — впрочім ще досить в м'якій формі, коли порівняти его з другими, — поїхав більш ніж на пів року в Петербург шукати другої служби, — а правити дирекцією зостався інспектор німець, переведений до нас із за Дніпра, де, як була чутка, він був дуже лютий, але наскочив на те, що его один ученик побив, — а се в Миколаєвські часи вважалось за ганьбу „офицерскому благородству“. У нас той інспектор був м'якенький і тільки нудив нас своїми довгими намовами, — а не будив до себе ні страху, ні пошани, ні симпатії. З виїздом директора всяка дисципліна страху у нас пропала, — а другої не було. Найгірше держали

себе середні класи, в тім числі й наш. Ми просто не ходили на уроки і проводили час у садку в пустотах. Ледви-ледви хто читав — беллетристику. Регулярно робили в одного Полевича, — „щоб его не обидити“, та сяк-так держались прилично у Строніна. На мені особисто той чудний рік окошився тим, що я, будучи за рік усе таки „отличним“ учеником, то б то маючи в середньому виводі $4\frac{1}{2}$, був zostавлений на другий рік у класі (5-ому) бо посварившись з учителем математики (поляк Гаевский любив „острити“ над учениками, я одповідав) перестав учитись з его предмета й дістав на екзамені 1, а до того на екзамені з французького заступився за товариша, що одповідав передо мною і котрому учитель (бельгійць) сказав грубость, після чого весь час, поки я писав на дошці свій переклад з російського на французкий, пройшов у воркотні учителя й моїх репліках. Неспокійний я написав в однім місці, замість французького il, латинське ille.

— А!! закричав учитель, — то ти не вмієш писати навіть il, — нема що далі розмовляти, — я пишу тобі 0. По правилам, хто „обрізувався“ не більше як з двох предметів, тому давали „передержку“ після вакацій, — але мені не дали, бо вчитель франц. мови доказував, що передержка дається тому, хто получив 1, а на 0 мов би то нема й передержки. Учитель математики, котрий правив должность інспектора, — піддержав его, — росписав мене чорно і з дисциплінарного боку, — і рада зоставила мене на другий рік у класі. Учитель математики навіть неприлично возвістив об тім товаришам моїм, пританцювуючи коло стола з „відомостями“ і приспівуючи:

„Современный человекъ

будетъ сидѣть въ 5-мъ классѣ цѣлый вѣкъ!“

А він мене прозвав „современымъ человекомъ“ за те, що я читав на его уроках між инчими книгами „Современникъ“, котрий тоді не мав вироком ще радикального напрямку, хоч в нему вже писав і Чернишевский, котрого стаття „Очерки Гоголевскаго періода русской литературы“ мені дуже подобалась трохи з годом. І коли я вийшов одповідати на екзамені з фізики, — і попередній учитель мій, котрий був тепер ассістентом, сказав: а, вотъ хороший ученикъ!“ то Гаевский сказав: „а, вотъ увидите, какъ будетъ современный человекъ отвѣчать фізику по Пушкину, по Лермонтову і по Современнику, — онъ уже отвѣчалъ такъ математику“. Але я, прийшов-

ши до себе після катастрофи на алгебрі, — всі шість днів перед фізикою вчивсь безперестанно й одповів — на 5. — „А вотъ видите“, — сказав ассістент. — „Странно, — одповів Гаевский, — какъ это онъ въ Современникѣ вычиталъ фізику“.

Росказую я се все як тінь, на котрій покажу образ Строніна. — росказую меж инчим і для того, щоб показати, як власне була в нас дисципліна шкільна і учебний авторитет до тих часів, коли б то „система Пирогова“ з такими учителями, як Стронін, — „зруйнувала до останку ту дисципліну і той авторитет“.

Вернувшись з вакацій я довідався од чиновника канцелярії гімназіальної, що Стронін подав „особое мнѣніе“ об тім, щоб мені позволена була передержка, — та що те „мнѣніе“ не було послано, як мусило, в „округ“, — то б то куратору в Київ. Я був досить молодий і батько сказав мені, що б як мене не переведуть у VI кл., то щоб я не печалився, а тільки не опускався, та коли в мене буде вільний час од уроків, то щоб я не байдикував, а читав; та й про товариство попереднього 5-го класу батько чув не дуже добре, а в новому були в мене приятелі, досить інтелігентні хлопці, — то ми й порішили, що може й лише буде мені зостатись на другий рік у V-му класі. Я так і сказав Строніну, котрий здивав мене в дворі гімназії і досить здержанно спитав мене, що я думаю робити, при чому не натякнув мені, що він подав за мене „особое мнѣніе“.

З того часу завязалось у мене з Строніним щось ближче. Він часто питав мене в класі, заставляючи повторити деякі его объясненія. На лихо тоді література історична в Росії була страшенно бідна, так що ученикам майже нічого було читати, окрім хіба „журналів“, де я одшукував переклади „Завоювання Перу й Мексики“ Прескота, „Історії Консульства та Імперії“ Швера і т. и. з 1855 р. в журналах почав показуватись „новый дух“. І у нас, в провінціальній громаді і серед учителів той дух було чути. Дух той з початку ще не мав виразної соціально-політичної барви, але виявлявся підняттям інтелектуальних інтересів, — моральних і літературних. Людям хотілось читати, думати, любити людей... І ми ученики здобували собі книжки й читали купками, розмовляли про прочитане. Памятаю, більше всього ми зачитувались Гоголем, хоч повного видання его ніяк не могли здобути.

Раз прийшов учитель словесности, — мен-

ше ніж „посредственность“, — як називали ми його, котрий був також і старшим надзирателем нашого пансіона, й считав, чи не хоче хто абонуватись на книгу Куліша „Чорна Рада“. Кількох дали по 3 рублі, й незабаром получили по книзі, — котра впрочім великого інтересу не збудила. Скоро рознеслась у нас чутка, що сам автор був у Полтаві, а потім, що він видав повні твори Гоголя й другі книги, — й зложив їх на продаж у Строніна. Один товариш, котрий обігнав мене, перейшовши в VI клас, і на диво товариш, котрий був зовсім холодний до літератури, не вмів написати ніякого „сочиненія“, а любив возитись з математикою, шахматами й т. и. „головоломками“, — раз просить мене піти до Строніна й купити йому „Сочиненія и Переписку Гоголя“ за цілих 15 рублів, страшенні гроші для гимназиста.

— Ти, каже, ходиш на дім до Строніна, — то тобі можна се зробити.

А я до Строніна на дім не ходив, хоч страшенно того хотів і мене навіть обіцяв повести до него старший приятель мій, сопансіонер, ученик VII кл., котрий охоче розмовляв зі мною між инчим про річку Псьол, що текла од нашого городу до его села в третьому повіті і в котру ми були обоє закохані. Через Псьол ми й звали один одного „водняк“ — на манер „земляк“. Так ось мій водняк од певного часу почав розказувати якісь чудні речі, — що мовляв оте, що описано в Гоголя та Щедрина, — котрого „Губернські Очерки“ почали міститись у „Русскомъ Вѣстнику“ Каткова, не повинно бути, — а мусить бути инакше. Що тепер у Росії єсть люде, котрі рішуче хотять такої переміни, й на чолі їх стоїть царь Олександр, — але багато єсть, що держаться старого, як було за царя Миколая, — і що мовляв одні звуться Александровцы, а другі Николаевцы. Після кількох таких розмов „водняк“ мене пита, — чи хочу я бути Александровцем, чи Николаевцем. Я, звісно, захотів першого.

— Ну, а в Полтаві, питаю, єсть Александровці?

— Є, каже, напр. у нас в гімназії Стронін; єсть каже і в корпусі (кадетскім) між учителями.

— Ну, а між учениками? питаю я наївно.

— Є й між учениками, каже: ось я, В-ий і др.

В-ий мене довго інтригував. То був хлопець досить вже зрослий, недворянского роду, котрий, скінчивши повітове вчилище, був на-

віть вже на службі у якомусь „присутствіи“, — а потім наш директор якось „открыль“ его, як любив він казати, й помістив у гімназійний пансіон. Тут у вищих класах В-ого начальство рекомендовало репетитором до багатших учеників, до котрих В-ий став їздити й на вакації. В останній раз В-ий познакомивсь з багатою родиною Капністів, з котрих старший був „англоман“, — то б то ліберал і прихильник волі крестян. З дому Капністів В-ий вивіз копію Кавказу Шевченка, з котрого раз при мені продеклямував:

Продаєм,

Або у карти програєм

Людей... не негрів, а таких

Таки хрещених, но простих...

Мене страшенно вразили ці слова, — але В-ий навіть не хотів мені розказати більше про Кавказ, — і я вже довідався дещо од моговодняка, котрий незабаром дав мені перечитати й Искандера (Герцена) „Письмо къ Александру II“, „Петербургъ и Москва“ і „Права русскаго народа“, — а також вірші (Лаврова, як тепер відомо):

Меня поставилъ богъ надъ русскою землею,

Сказалъ нашъ русскій царь, —

політична сатира на банкрутство Миколаєвської системи серед Севастопольської війни.

Не знаю напевне, звідки зайшли до моговодняка ці провесники нової доби, але я порішив, що се все мусить іти од Строніна, котрого я поставив у своїй думці головою „Александристів“ у Полтаві. Коли б, думав я, добратись мені до Строніна, — то я вже все визнаю, — і я вхопивсь за справу покупки Гоголя.

В найближчу неділю, взяв я 15 р. і пішов до Строніна, — але, увійшовши, так сконфузивсь, що ледви вспів розказати діло, дати гроші й узяти 5 грубих томів Кулішевого Гоголя й вибіг. Стронін, памятаю, вдержував мене з легка (в него в загалі дуже фаміліарної манери не було), — але я одговорився чимсь і втік, як дурень. — Ну, то зайдете коли другим разом, сказав Стронін, — в мене й другі книги єсть.

Не скоро я зваживсь зайти другим разом, — і по середині між двома візитами случилась у нас у пансіоні ціла революція за приводом В-ого і, я думаю, не без впливу Строніна. В-ий намовив пансіонських старших одректись од того, що в нас звалось „молодечество“, — то б то бити маленьких, виступати проти пансіонських порядків і грубити надзира-

телям. Ми поклали нічого сего не робити, але за те потребувати справедливости й віжливости й од начальства.

Памятаю, що в перші дні, коли появилася у нас така добровільна дисципліна, котра доходила до того, що навіть звівні снюлюбці встали по першому дзвонку й зараз же одяглися і по-явилися „на молитву“, — то начальство не дуже то доволно було тим і дивилось на се з якимсь недовіром. Незабаром справа вияснилась, коли один надзиратель грубо вилаяв „маленького“ й коли В-ий одусіх старших заявив старшому надзирателю, що так і так мовляв: ми будемо держатись порядку, але треба, щоб і з нами поступали законно й віжливо. Старший надзиратель закусив губу, — помовчав і сказав: „я надіюсь, что Вы, господа, сдержите свое обещание“. З того часу надзирателі помякшали, — а трохи пізніше, коли один, грізний і грубий педант німець під ряд наговорив грубостів кільком з маленьких учеників, то ми всім пансіоном осміяли його і, коли старший надзиратель прискочив пушити нас, то спокійно розказали йому діло й сказали, що манера того німця до того показала нам чудна, що ми невольно засміялись. Німець більше не приходив на дежурство. Незабаром подібно ж був „укрошєнь“ і француз танцмаєстер, котрий звик бити маленьких пансіонерів смичком і лийніками й дерти за чуба. Танцмаєстер зоставсь, але узяв собі манери більше відповідні знаменитій *politesse française*.

Интересно, що учителі-консерватори прямо приписували такі наші „революції“ впливу Строніна через тих учеників, що ходили до него.

По весні я зайшов упать до Строніна, щоб узяти якусь книжку, котра була мені потрібна для якогось „сочинєня“. Я застав його за обідом. — Посидьте, каже він, трохи, поки я скінчу обід, — а щоб не скучно було, то тим часом прочитайте ось що“. І кладе передо мною невеличку книжку, розкриту на листку, на котрому написано по українському Панська воля. Я почав читати се маленьке оповіданє Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталося зо мною. Піднімаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною й дивиться на мене пильно, а я чую, що в мене сльози на очіх, і хочу те сховати.

— Не соромтесь, каже мені Стронін, — то золоті сльози, — і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до него огнем дру-

жби, — та й він мені відповідав дружбою, учительською спершу, приятельською до сивого волоса й до смерти.

(Конець буде).

Третій зїзд галицької соціально-демократичної партії

відбувся в днях 12—15 августа с. р. у Львові. На черзі покладено: 1) Пресса, 2) Організація, 3) Право загального голосованя, 4) Вкорочєне робучого дня на провінції, 5) Хлопєска справа і 6) Наше становиє до демократичної партії.

Першого дня нарад, після отворєня конгрєсу Желязкевичем, вибрано чотирох президентів: Маньковського, Мисьолка, Зінгєра і Кокоряна та чотирох секретарів. Предложеній бюром зїзду регулярін прийнято, з малими відмінани.

До участі в нарадах зголосилися делегати: з Кракова, Нового Сонча, Бялої, Остравської Морави і Карвінського округа кошалєнь угля, Перемишля, Стрия, Станіславова, Отинії, Калуша, Тернополя, Відня і Будапєшту, нарєштї зі Львова і Черновець. Делегати східно-галицькі репрезєнтували ріжномовні організації, напр. делегат из Черновець репрезєнтував Поляків, Русинів і Німців, делегати з инчих міст репрезєтували Русинів, Поляків і Жидів зєдинєних в одні мієкі організації. Делегати з Відня, Пєшту і австрійського Шлєзка репрезєтували тамошні польські організації. Окрім делегатів наповнили гімнастичну салю народної школи ім. Міцкевича, запрошені гості.

Пієля полагоди формальностей, вічові пієшли спільно з зібраними товариєтвами, кілька тисячним походом, на Личаківський цвинтарь. На перед кождої політичної групи чи товариєства несєно вінки з дубового лєстя с червоними стяжками. На цвинтарі товпа, серед дощу, окружила памятник Болєслава Червєньського, творця польської робітничкої пієні „Czerwony Sztandar“. Памятник из білого каменя в формі обєлієска. На шпилі знак: на лірі дві стиснуті руці, молот і перо, в низу портрет Червєньського. На стопі обєлієска напис: „Bolesław Czerwinski ur. 3. 4. 1851 zmarł 8. 4. 1888. Żyje wraz z pieśnią“. На цоколі вибито: „Autorowi Czerwonego sztandaru Polska Partja Socjalistyczna wszystkich trzech zaborów i Ameryki 1894“.

Іменем комітєту будови памятника, віддав його в опіку партії й матери небіжчика, Желязкевич, після чого Маньковский, в промові підніє вагу робітничкої пієні і заслуги поєта, чуючого спільно з робітничкою кляєєю, та заслуги, що поклав коло неї небіжчик.

Серед походу тільки поліційні комієсарі здалєка дбали про порядок. Поліційних жовнярів не було і комієсарі провели похід тільки до брами цвинтаря, і сим двом обєтавинам треба

подякувати, що врочистість зо співом „Czerwonego sztandaru“ вийшла незвичайно поважна і супокійна. „Partja Robotnicza Socjalistyczna“ йшла з вінками особію і промову сказав іменем єї Стурков, над могилою.

По обіді йшли наради до вечера. Ретер из Кракова здавав справу з руху в західній Галичині і околицях Шлезка, де Поляки працюють у копальнях і гутах. Зборів публичних (фахових і партійних) було за рік 89, розв'язано або заборонено 24, довірочних зборів 165, розв'язано 7. Се число не зовсім точне, воно швидче низче, ніж за високе. Основано фахове товариство пекарів у Кракові з 200 членів, з філією в Тарнові, і філію віденського товариства пильників у Кракові. Побіч товариства для образования робітників основано у Кракові жидівське товариство „Brüderlichkeit“ (Братство) для языкових полеш. У Бялій і Бельську Поляки належать до фахових союзів: робітників металургічних і виробів из дерева. В фахові товариства організовані ще кравці й шевці у Кракові, залізно-дорожні робітники в Новім Сончі. Основується політичне товариство „Пролетаріат“, після того, як виграно рекурс за потверджене статутів.

Стрейки неоднокими вартатами були у шевців кілька рази, з малим успіхом; стрейк мулярів за маю 1893 не повівся зовсім, продержавшись 2 тижні, бо поліція дуже натискала на стрейкуючих; повною побідою скінчився стрейк пекарів, повівся стрейк робітників у фабриці свічок у Тарнові, упам'я-ж стрейки столярів у Бялій і таніцерів у Кракові.

Фонд прасовий в минулому році показав оборот 2716 г. 60 кр. а за 2 чвертьріччя 1894 р. 1722 г. 48 кр.; фонд агітаційний за рік від зйїзду минулого року оборот (доходи й видатки) 1111 г. 46 кр., фонд жертв 881 г. 22 кр.

Арештів було в 1893 році 23, що вросиділи 180 день у в'язниці. За скликуване зборів обжаловано 7, і з них тільки одного засуджено поліційно на 5 день арешту; за проступки кольпортажі друків у 19 процесах засуджено на карі 240 г. і 4 дні арешту, поліційних вироків на 50 г., до того прогнано из Кракова 2 краян і кількох заграничних.

В р. 1894 було 18 арештованих, що просиділи в слідстві 528 день; прасових процесів 80 з вирокami на 10 злр., поліція засудила в 8 елучаях на 47 день за співане пісень, на 17 день за збиране складок, загалом за ті два вчинки на 342 дні поліційного арешту. Копістинський из Будапешту доповняє, що товариство „Siła“ розвивається гарно, не вважаючи на те, що патріот п. Пояновський пильно дбав у поліції, щоб розв'язати товариство, котре побіч істнуючого вже польського патріотичного, не повинно бути телеровано. Кокорян из Відня додає, що „Siła“ має 200 членів і що на всю віденську Полонію тільки два інтелігенти займаються образованием робітників у товаристві. Др. Лесер розказує про остравекі відношення. Зінгер (говорить по моравски) поправляє високи, по єго думці, цифри і твердить, що требаби

польських робітників на Мораві перше вишколити у фахових товариствах, до котрих робітники приступають сміливіше і з більшим довірем, і аж після того організувати їх політично. Счалася коротка перепалка про первенство фахових і політичних організацій, і скінчилася думкою, що вони можуть ити паралельно. До зорганізования польських робітників у Шлезку і Мораві поміг дуже маєвий стрейк за 8-годинний робучий час у копальнях. Ми зашлатили трунами за виступ гірняків, та без того ми не мали би сьогодні 5 тисяч членів. Товариство звєся „Прокоп“ (патрон гірняків).

Справозданє з руху в окрузі східно-галицьким дає Череский. Основане політичне товариство „Пролетаріат“ увійшло в житє і проявилось походом і публичними зборами. Таких зборів у Львові було довірочних 19, партійних і фахових 87; на провінції публичних 23, довірочних 37. Фонди організації такі: прасовий (річний оборот) 1984 г. 91 кр., агітаційний 2841 г. 55 кр., видавничий 425 г. 92 кр., жертв руху 184 г. 24 кр., кошт будови пам'ятника Червєньського 226 г. (не зовсім поповнений) — за минувший рік від II-ого галицького зйїзду.

За тойже час було 15 арештів на провінції, 12 ревізій, слідчого арешту 1170 день (ані одного дня вироку), 4 процеси за кольпортаж (увільнені) і засуд поліційний на 7 день арешту і 20 г. карі. Великий процес за 1 мая иде. Організовано фахові товариства: робітників будівляних „Ogniwo“, столярів „Zgoda“ і торговців у Львові; основується шевське і пекарське. Основано й фахові товариства залізно-дорожників у Львові і Станіславові. Інших фахових товариств на провінції галицькій нема, окрім Буковини (в Чернівцях) для робітників одіжі і деревляних.

Заходом партії надруковано: „Czego chcą socjalni demokraci“ 5 тисяч примірників. „O kwestji społecznej“ Амїція 1200 примірників, „Do pobawionych praw“ 5000, „Kalendarz robotniczy“ 3000 прим. По жидівски в жаргоні одна брошура 500 прим. „Krótka historia rozwoju partji socjalistycznej w Galicyi“ 1500 прим. Окрім того розкинено кілька тисяч листів ксьондза Сцєтєнного і письмо „Do młodzieży“ — оба остатні друковані за границею.

Зі стрейків повівся зовсім стрейк будівляних робітників, упав стрейк жидівських пекарів і масарів через недостачу попередної організації і засобів до боротьби. Справозданє про прєссу дає Френкель. „Nowy Robotnik“ друкує в 1300 примірників, остатним часом і кошти покриваються. Незабаром дійдемо до того, що видавництво даватиме звишку. Жаргонова газета „Arbeiter“ друкує в 500 примірників, „Naprzód“ (краківська газета) в 1600 прим. та розвиток агітації на Шлезку вимагає не тільки не в довгім часі більшого накладу, але й частіше виходячої газети. Кладє три внески: 1) переміни друтижневника „Naprzód“ на тижневник, по змозі, найшвидче, 2) основаня газети сатирично-політичної у Львові, як

патрійного органу, 3) ухвали подякувати виступаючому з редакції Гудецови. Сі внески зійзд ухвалив; внесок Мерклінгера, щоби видавати третій тижневник, Череского і Левенгерца, щоби N. Robotnik обговорював справи науково-теоретичні, а „Narzęd“ займався бішучими партійними справами, зійзд не прийняв.

Справу організації реферує Др. Лесер из Кракова.

Чималий наплив дешевого галицького робітника до Шлезка і Морави шкодив організації тих двох країн, а про те заряди тих партій не дбали зарадити лиху, щоби zorganizувати Поляків за підмогою краківської організації. Язикові труднощі при порозумінні є польськими робітниками тепер усунені, коли польські бесідники доіжджають до ревірів, де працюють Поляки. Референт годиться, щоби в фахових товариствах оставались і на далі Поляки. Язикову різницю не чути в тих запомогових товариствах так діймаючо, як серед політичної агітації. Тут бесідники мусять добре розуміти дія того, щоби агітація зробила своє. Кладе до прийняття нарис організації, прийнятий після поправки комісії, такий: Організація Поляків на Шлезку і Мораві обирається на заряди краківської організації, що стикається при спільнім діланню из зарядами в Берні (Морави) і Цешині (Австрійський Шлезк) Організацію чинять на місці мужі довірія, вибрані з польських робітників т. є. фахових і груп (по 300) гірників.

Рубінштейн вносить, щоби заострити ухвалу, не позволяючи класти перешкоди і доводити до неприємних случаїв між робітниками християнськими і жидівськими. Зійзд покликався на ухвалу австрійського зійзду і додав, що не можна случаїв у краківській „Sile“ звальовати на загал партійних членів.

Обговорювано справу політичної організації цеглярів є поза Кракова, де є поверх 2000 робітників, а Гудец доповняє справу про організацію так, щоби зійзд поручив закладати на провітці товариства, по потребі, чи фахові, чи просвітні, з оглядом на те, котрі були би користнічі для партії. Резолюцію в тім дусі прийнято.

При загальнім голосованню Др. Лесер обговорює відносини соціально-демократичної партії і доходить до того, що нерішучість правительства, явна неохота до уступок силує робітників покласти справу на вістрю меча. Супротив злої волі коаліційних партій ми присилювані до масового стрейку: ідемо до него, не поиятмося; знаком того повинно бути ревне збиранє складок. Діаманд твердить напротив. У такім різиковнім і масовім ділі, складок і фондів у нас не стало би. Там, де кладеся все на карту, годі думати про довгу боротьбу і призасобне стрейкуючих. Ми вважаємося на все, коли правительство не зробить уступок...

Резолюцію про масовий стрейк прийнято однодушно.

Про вкороченє робучого дня на провінції до 10 годин реферував Данек. Плачевні відносини політичної і фахової організації ви-

ходять из надто довгого робучого часу, що триває від 14 до 18 годин. Промисловий закон боронить фабричних робітників, та зовсім полишає робітників у дрібнім і домашнім промислі довільности майстрів, що хотіли би в безконечність протягти робучий час. При браку всякої контролі, такі надужити вичерпують сили провінціального робітника, що при низкім ступні освіти даєся визнакувати і чим раз більше загороджує собі дорогу до клясового усвідомлення і людского віддиху. Кладе внесок, щоби іти до запроводу, поки що, на провінції 10-годинного робучого дня. Зінгер противиться тому, бо згідно з міжнародною програмою час 8-годинний повинен бути ціло наших прямовань. Там, де працюють 14—18 годин, час 10-годинний те-ж далекий від 8-годинного. Ото-ж для сумнівних користей, не посвядчуємо програми. Принято внесок комісії: розвинути як найширшу агітацію за вкороченєм робучого дня, усе маючи на оці найкоротший робучий день — 8-годинний.

В справі мужицькій реферує Козакевич. Представивши проєкт програми „Мужицького соціально-демократичного товариства“, обосновує потребу такої організації в краю зовсім хліборобським, як Галичина. С цифрами доказує, що мужик пролетарізуєся, що він притиснутий великою власністю, незвичайними податками, лихварями, банками. Доказує доконечність скасованя приватної власности, котра у хлопа на ґрунті до 5 моргів — фікція. Дає примери колективної власности у Швіц і Урі у Швейцарії на доказ, що та форма посіданя можлива навіть при конкуренції приватної власности. Обосновує дальші кільканазять точок мінімальної програми і домагаєся, щоби комітети постаралися навіязати відносини є селянами, особливо мазурьськими, котрих тепер на зійзді нема і спільно з ними предложили докладно оброблену програму слідууючому зійздові. В дискусії дуже цінні вказівки в справі агітації і єї перешкодах подає Др. Трильовський є Коломні, член рускої радикальної партії, запрошений як гість на зійзд. Кажє він, що ідеал тої партії — те-ж колективна власність, обперта на громаді яко першім ступню суспільного організму. Вликає своє вдоволење, що соціально-демократична партія нарешті порозуміла доконечність організованя мужиків коло червоного прапора. Виробку остаточного плану поручено обом організаціям.

Становиско соціально-демократичної партії до т. зв. демократичної обговорює Дашинський, як остатню точку дневного порядку. Виказує, що у нас нема нічого менше демократичного над людей из ріжних кляс народу, підпорядкованих під ту назву. Вона радше зливок людей перфідних, наскрізь урядових або слабих чесніщих, що не можуть опертися напорови згори. Органи тих партій, хоть на ріжні нуті, співають ту саму пісню задавлення народу, поборюваня радикальних прямовань, боротьби на смерть из міжнародним соціалізмом. Гниль по части перебираєся і на молодіж, що

задумує працювати для хлонського народу. П'ятує поодинокі відтинки тих демократів (клерикальних, міщанських, хлонських) і характеризує поодинокі особи весело.

Зїзд прощає іменем чужих делегатів Кокорян і Маньковський.

Зїзд сей мав велику вагу через проясненє справи організації на Шлезку і Мораві і початок діяльності серед хлонів, хоть поки що теоретичним поглядом на ту запутану справу.

14-ого вечір відбулися народні збори в ратуші, на котрих серед здвигу промовляли переважно чужі бесідники 1) за масовим стрейком і 2) за вкороченєм робучого дня.

3 численних листів і телеграм годі обминути привітного листу від 156 лянтверистів у зброї, листу из Болгарії з оригіальною строфою з „Czerwonego sztandaru“, листу варшавських робітників, управи віденьської соціалістичної партії та листу посла Пернерсторфера.

Наради тривали півчетверта дня, два дні по 3 засідання до пізньої ночі.

Львів 19 августа 1894.

Я. К.

В доповненє до повищого справоздання нашого польського товариша даємо отсе згадану там „Програму хлонської соціально-демократичної партії, поміщену в 225 прі „Kurj. Lwow“.

„Відмінні умови праці й життя сільських робітників і власителів дрібних господарств, сидують нас покласти домагання, котрі в подробицях мусять різнитися від домагань міських робітників. А про ті ріжницї ми вважаємо себе составною частиною міжнародної соціально-демократичної партії і хочемо класти нашу будущину на єї основах.

„Признаємо, що земля, котра має годувати всіх, повинна бути спільною власністю, плоди землі повинні належати тим, чияю працею були добуті. Тільки загарбанєм, кривдою решти членів суспільности певні одиниці вєпили віками присвоїти собі землю на особисту власність. Земля, стаючи оброблюваною і годуючою під руками цілих поколінь хлонів, не може служити малій кушці людей для набання їм статків, там часом як мільони сільського людю мруть из голоду або покидають рідну землю зо страху перед нуждою.

„Признаємо, що давня форма посідання землі, що мали наші прабатьки, була краща від теперішнього способу держання.

„Признаємо, що спільна власність давного опіля, котре на вжиток ділило землю громадам, була справедливіша і слухніша від теперішньої особистої власности, бо тоді земля годувала тільки тих, що потом своїм орошали рілю.

„Признаємо, що цілі маси робітників мусять бути приготовлені приймати думку спільної власности, бо власність дрібна, особиста, придбала собі чимало прихильників, що не розуміючи власної справи, вдоволяються пустим титулом „власности“ і при тому йдять полову, тим часом як инчі забирають чисте зерно.

„Признаємо, що дрібними переминами нам треба беретися від повного запропашеня духа і приспособитися до здійсненя революційної думки: перемини особистої власности землі, на спільну, громадску, як остатної ціли наших прямовань.

„Отим-то домагаємося:

1. Щоби вся земля, ліси і луки були віддані сільским гуртам (gromadom) звязаним у громаду, на спільну власність і вжиток, а копальні гірничим спілкам, на спільну власність працюющим у них.

„Досягненє сеї остаточної ціли вважаємо залежним від здобутя власти пролетаріатом сільским і міским, через те домагаємося: права загального, безпосередного, тайного вибору і вибираємости для всіх мешканців громади на представителів до законодательних тіл громади, повіту, краю і держави. В громаді: права класти внески і ухвалювати загалом мешканців у місцевих справах. — Волі слова, товариств і зборів, нічим не ограниченої. Скасованя сталого війска, загального узброєня людю і вправ єго в місці замешканя фаховими учителями. Неограниченої волі переселеня і еміграції. Означеня права приналежности по громаді різдва. Права ловів кождому властителеви на єго ґрунті. Всестороннього обдарованя народної школи в кождій громаді. Права вільного вибору для громади, учителя і духовного. Права вибору громадою судіїв присяжних (sędziów sądziwskich), котрі би спільно з коронним судєю судили спори цивільні і карні з проступків (przestępstw i przestępczeń), по австрійскому кодексу.

3. Домагаємося: Усунєня розділу між громадою і двірским обшаром. Накладаня податку по доходу швидко вгору поступающего: скасованя податку від річей. Передачі спадку на спільну власність громади, як нема спадкоємців дітей або родичів; усунєня держави від спадкоємства. Відобраня для громади на спільну влавність, духовних дібр, і нагороди за кождочасну духовну чинність, як нотарів або адвокатів, по тарифі услуг. Щоби державні добра стали власністю громад, і їх екенлоатція служила для покриття потреб краєвих шкіл, особливо хліборобских.

4. Нарешті домагаємося: Запроводу одной валюты, золотой. Скасованя охоронних мит на збіжжє. Перенятя державою хлонських гіпотечних довгів, є порукою на громадській власности і правом пропаду в користь громади гіпотеки, коли довжник не здержить обовязків. Регуляції рік за помічю війска по піврокови служби. Убєспєки від фахових случайів і слабости уєїх працюющих на рілі, коштом громади. Вдержаня в кождій громаді громадского шпіхліра, дому старих, сиріт і підкинутих.

Ми про єю програму тепер не скажемо богато; завважаємо тільки, що в богато дечому се—програма нашої радикальної партії, на котру так були кинулися провідники польської соціалістичної партії за те, що вона обертаєся

до хлопів, котрі, мовляв, не варті ніяких поступових заходів. Нає радує, що польська соц. партія починає приходити до инчого переконання і бодай через рік виробить остаточно свою хлопеку програму. Ред.

Етимологія і фонетика в юженорускій літературі.

Коли б справді було доказано, що елементарні нещастя походять від пана бога, то ми могли б сміло сказати, що найтяжше елементарне нещастє, яке він зіслав на галицько-руську літературу, се суперечка — ні, боротьба о етимологію і фонетику. Від самого початку нашого літературного відродження, від „Русалки“ Шашкевича, ба навіть іще швидше ведєся та боротьба з завязєм гідним літній справи а з безмірною шкодою для нашої літератури. Ідеї, форму вислову, стил, мову, все ми занедбали за тою боротьбою о букви, немов мертвецким сном проспали європейський і слов'янський романтизм і реалізм і народництво, проспали розвій наук природничих, історичних і суспільних, щоби ще в 70-тих і 80-тих роках виблискувати запевненнями о фікційності доісторичного чоловіка, о безпідставності дарвінізму, о неможливості і пагубності соціалізму та вважати „Сводні літописі“ верхом нашої історіографії.

Та не в тім іще головна біда сего спору. Біда в тім, що боротьба о етимологію і фонетику розбила нашу і так дуже малочисленну читаючу публіку на два ворожі табори, фанатичні і ексклюзивні один супротив другого. Етимологісти за ні за що в світі не стануть читати книжок ані газет друкованих фонетикою; фонетики відплачуються такоюж монетою, хоч треба признати, що не так систематично, не з таким завязєм і фанатизмом. На галицько-руськім ґрунті повстали неначе дві нації, що стоять супротив себе на военній стоні і воюють усяким дозволеним і недозволеним оружєм, з котрого ще найневиннішою є взаїмна абстиненція, бо діло доходить до взаїмного обкидування себе болотом, до денунціацій, інтриг та нашітувань перед ріжними сферами. А о що ходить тим воюючим сторонам? О щось подібне, як тим воюючим партіям, що описані безсмертним пером Сервантеса: о те, чи осел кричить: і-а чи п-а? чи двоногий звір Homo insipiens називаєся по руски чоловік чи чоловік?

І ще не кінець лихови. Війна та о ослабий крик де далі все більше розпалюєся, приймає широкі розміри, острійші форми. В 60-тих роках пок. о. Ничай вдовольняєся тим, що прилюдно палив фонетичні книжки (звісно, не свої, а чужі, котрі хто небудь позичив єму до читання) або пускав їх з водою, а рівночасна „етимологічна“ публіцистика вдовольняєся невинною брехнею, що всі „фонетики“ є ляцкі

запроданці і тільки в хвилях особливого віщого вітхення доходила до побожної легенди, що вони — чортівський виплід і прямі предтечі антихриста. Фонетики з разу трібували аргументувати, толкувати, в'яснювати, та опісля ба чучи, що ні на що не здалося, бо „етимологи“ їх аргументів не читають і не слухають, покинули теорію а взялися до діла практично. Треба тут признати заслугу Ол. Барвінського, котрий в укладаних ним читанках для висшої гімназії перший впровадив фонетику в тексті хоч деяких писателів. Се підлило оливи до огню; по думці етимологів фонетика стала вже не тільки жерелом атеїзму, соціалізму і т. і., але також розсадником усякої деморалізації. Та „фонетики“ не покидали раз прийатої дороги і почали добиватися від уряду заведення фонетичної правописі в школах і урядах. Історія сего заведення зв'єна. Центральне правительство поручило се питанє спеціальній увазі краюї Ради шкільної. Ся устроїла анкету в тій справі із педагогів Русинів, а коли ті значною більшістю подали голос за фонетикою, міністерство освіти прихилилоє до сего рішення.

Для етимологів се був страшний удар. Поручено всі пружини, щоб убити справу в зароді: підношено голоси на вічах і в часописях, введено до бою митрополита і єпископів з гримкими протестами, ухвалено навіть вислати депутацію до самого цесаря, щоб витолкувати єму важність т, ф і ы для розвою рускої нації. Нічого не помогло, фонетика побідила, та боротьба не втихла, хоча, звісно, фонетики тепер стали на горі, а етимологам приходится організувати хіба пасивне супротивленє та робити те, що колись робили фонетики, т. є. вдаватися на дорогу наукових доказів і аргументацій. Одно і друге вони роблять по зможі. Отєе недавно в „Галичанині“ піднесено проєкт, щоб хоч ті рускі школи, котрі досі не мають публичного характеру, як дівочі пансіони, недопускали фонетики в свої стіни, а надто щоб батьки тих дітей, котрі мусять ходити до публичних, фонетикою заражених шкіл, приватно направляли шкоду причинену тїм школами, дома навчаючи своїх дітей етимологічній правописі і — „руській літературі“. Із сєї останньої ради здавалосяб, що фонетична правопись у школах єо ірсо касує науку рускої літератури, хоча власне рівночасно з сєю радою ми прочитали звістку, що д. Барвінський по порученю ради шкільної викінчує підручник історії юженорускої літератури до кінця XVIII віку, призначений для ужитку гімназій.

Наукових і псевдонаукових аргументів, піднесених етимологами против фонетики не стоїть розбирати докладно. Майже всі вони впливають із нерозуміння фонетичного систему писання, при котрому основою є живе слово, а букви тільки формою єго вираження, коли тимчасом етимологи привикли виходити від букви і до неї підлашувати та прикрювати живе слово. Коли фонетик без ніякої запинки пише: сніг, снопа, то етимолог написавши „снїп“ за-

раз скаже: а, то консеквентно повинно бути „сніпа“!

Я бажавби звернути увагу тільки на дві точки в аргументації етимологів. Як головну основу свого упору при етимології вони висувають те, що за ними 1000-літня традиція історична, за ними повага св. Кирила і Методія, Нестора і т. д. Нічого не може бути смішнішого для знаючого чоловіка над сей аргумент. Поминаємо вже те, що св. Кирил і Методій, коли справді вони видумали слов'янські, кирильські писемна, писали ними первісно фонетично і то так, що ми ними мусимо подивляти їх тонкий слух і добре чути до різних звукових особностей слов'янської мови, а згадаємо про те, що глаголиця, котрою писані найстарші звіні нам старослов'янські пам'ятники, як євангеліє зображене, глаголицький рукопис Клофца, рукописі Маріанський, Ассеманіанський і др. пише слова по принципам фонетики, не розрізняє я від ѣ і виявляє багато прогресів против того, що ми ними розуміємо під етимологією. В Кирильських рукописах, зладжених на Русі, вже від найдавніших, від Остромирового євангелія находимо чимало особностей рускої, навіть спеціально южнорускої мови, значить, багато змін від строгої етимології на користь фонетики. В найкращих рукописах стрічаємо покладене и зам. ѣ, ѣ зам. о, и зам. ы, не говорячи вже про такі зовсім правильні граматично а з теперішньою нашою етимологією незгідні способи писання, як ы по к, г, як и перед є, я, або о таких діалектових особностях, як заміна ч на ц і т. і. Можна сказати сміло, що вже в старій Русі етимологічна правопись була свого роду Es-ls-brücke для переписувачів, віддаляючись чим раз більше від живої мови і спинаючись єї розвій, так що форми тої мови тільки де-де проривалися в писемно, нарушуючи традиціональний, ніби етимологічний спосіб писання. Що стара етимологія подекуди прямо фальшувала характер нашої старої мови, вводючи в наше писемство юси, т. є. знаки носових звуків, котрих в старорусині вже в ту пору, в XI і XII віці не було і котрих затим у нас не уживано майже ніколи правильно, се також звісне діло.

Чим далі будемо йти за історією староруского писемства, тим більший стає сей розріз між писаним і живим словом, тим більший хаос бачимо в писаню слів, котрі в різних сторонах різно вимовлялися. Хоча проста, людська мова довгі віки була виключена від писемства, то про те дух людської мови проникав і стару, мертву церковно-слов'янщину. Тексти церковні, хоч писано ніби однаково, переписувало зовсім механічно і без змін, та виговорювало різно; ще княжих часів, XIII або й XII в. сягають різниці між южноруским і північноруским виговором. Ті різниці остаточно довели до того, що вже в XVI—XVII в. на Русі текет церковно-слов'янський (помимо болгарської реформи, тзв. исправлена книга) існував тільки на папері, а на ділі, в практиці церковній, в

читанню і співі панували язики южноруский і північноруский, хоч і натягнені на мертві церковно-слов'янські форми. Таким способом текст сімвола віри виголошували Южноруси по своєму: „Вірую во єдиного Отца вседержителя творца неба і землі“, а Сівероруси: „Верую во єдиного бога отца вседержителя творца неба і землі“ і т. д. Коли ж від половини XVII в. южноруси пішли цивілізувати Північну Русь, то понесли з собою й свій виговор старої церковщини, наробляючи тим нового хаосу і в правописі. Нині южноруский виговор церковщини заховався тільки в Галичині, закріплений уніятськими видавництвами XVIII в., в котрих церковний текст служебника і молитов транскрибований був (для вжитку священників, що не знали кирилового писма) на латинські букви. Ось проба церковного тексту із одного такого видання, що знаходиться в моїм посіданню: „Zastuplenyie y pokrow žyzyu moieia, položych tia Bohorodytelnyce Diwo: ty mene okormy ko prystanyszczu twoiemu, blahych wynownaia, wirnych utwerzdenyie, iedyiaia wsepitaia“. Що з сего виходить? А виходить те, що та прославлена 1000-літня правописно-етимологічна традиція оказується мітом, фразою. Ніколи у нас не було такої традиції, особливо не було єї в тих часах, коли люди обходилися без граматики і не мали виображення о новіших теоріях про словотвір і видотвір, а писали тільки так як чули або переписували те, що бачили. Справедливо можна би нашим етимологам сказати враз з Гетем:

Was ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund der Herren eigner Geist.

Самі ви, читаючи старі рукописі, що кроку мусите поправляти старих писців, закидаєте їм неумство, незнане правил правописі, т. є. властиво незнане ваших правил, а потім з чистим серцем, щоб додати авторитету тим своїм правилам, віддікуєте для них 1000-літню традицію, котра на самім ділі на кождім кроці завдає їм брехню. Візьміть перше лішнє руске слово і прослідуйте єго писовню через протяг тої 1000-літньої традиції! Ось напр. чоловік. Ми находимо в старих пам'ятниках форми: человекъ і человекъ, чьловѣкъ, чьловекъ і чьловекъ, чьловѣкъ і чьловекъ— а для відміни також чьловѣкъ і чьловѣкъ або й чьловикъ. Інтересно знати, котра форма з тої традиції найліпше подобається нашим етимологам і головню, для чого одна форма подобається їм більше від другої? Як ліпше, етимологічніше писати: два чи дѣва? вовк, вовкъ, волкъ, волк, вѣлкъ чи вѣлкъ? бѣднѣе, бѣднѣе, бѣднѣе, бѣднѣе чи бѣднѣе? земний, земный, земный, земельный, земленый чи земелный? Таких „етимологічних“ питань можна би навести тисячі. Майже кожде слово в протягу нашої 1000-літньої писемної традиції переходило через довгий ряд форм правописних, котрі колись відповідали виговорам, а з часом, переставши відповідати єму, якийсь час держалися

в письменстві силою інерції, поки в кінці таки не були усунені.

Що до спеціальних святощів наших етимологів, т і ы, то ми мусимо сказати, що на них би власне менш усього слід їм покликати-ся. Тенденція до викидування т проявилася у нас дуже давно, в XIII і XIV віці. Істноване его ріа шетогія зазначувано надстрочним значком, та часто обходженося й без того значка, особливо коли остатню перед т-ом букву перенешено над стрічку і писано: **однѣ, дохрѣ, Хѣ** і т. і. Так само викидувано т без сліду по коротких союзах, котрі лучено в одно з сліду-ючим словом, н. пр. вдомѣ, сними, излиха, отработы, предчеловѣки і т. і. Щож до ы, то вже сам сей знак в неетимологічний, бо заступив у нас, під впливом болгаро-сербскої на-прави книг церковних в XIV—XV в. давнє т. Ї се затим властивість сербского діалекту, котрий уже в XIII в. затратив зовсім т і заступив твердий і м'який знак одною буквою ы, так що там пишеся однаково і злость і чловѣкъ і рабѣ. В наслідок сего і старословянський знак т перемінено на ы, котре у нас, зовсім рѣг пѣфас заступило місце твердого, грубого и. Та рівночасно в южнорускій мові відбулася інша еволюція: тверде, грубе и пропало окрім деяких місцевих говорів, так що ы в вивоворі вже дуже давно мало таку саму вартість як и — віден й пішла безконечна путанина між сими двома знаками, що тягнєся через усе історію нашого письменства. Наші старі писателі та переписачі не могли собі дати ради з сим знаком. В найкращих рукописах нахо-димо чы, кыгы і рыбы, сыдѣще, просыте і т. п. Пізнійші писателі нераз відкидали сей знак зо-всім, як нпр. Яремецький Білашевич у списанім ним 1743 р. хожденію Богородиці по мукам (Жите і Слово 1884, кн. IV і V). Значить, не побожно переходуване сеї азбучної святощі, а радше боротьба з нею є змістом нашої звни-500-літньої літературної традиції.

Щож до нашої новішої, народньої літератури, то ми можемо сміло ска-зати, що вона виросла на принципі фонетичної писовні, що вона о скіль-ко була народньою, о стілько була й фонетичною, що кожда реакція про-тив фонетики до традиційного ети-мологічного хаосу була разом реакцією против живої народньої мови і против живого змісту. Се „фонетичне лихо“ на Україні не почалось від Куліша, як кричать наші етимологи, а що найменше від Котляревського. Українці росій-ські, привикши до російської мови і російського вивовору букв, писали по українски завжди з оглядом на сей вивір, так як наші ети-мологи і доси при своїх „коренно-руських“ ети-мологічних правилах послугуються вивовором польським. Оттим то пишучи по українски вони добирали букв не після правил етимології, а після правил російської фонетики, пи-сали так, щоб при російському виголошуваню

букв виходило вірно українське слово. Не ма-ючи під рукою перших українських видань я наведу тільки проби з деяких троха пізнійших. Ось передомною Гребінчині „Малоросійскія приказки“ з р. 1836, значить, видане безспорно до-Кулішівське. Прошу наших етимологів полю-буватися етимологічною писовнею того Гребінки, котрого чейже не назвуть ігнорантом в справах мови і правописі вже хочби за кіль-ка томів его писань на російській мові:

Лысычка подала у судъ таку бумагу:

Що бачыла вона, якъ попеластый вильъ

На паньскій вынныци пывъ якъ мошеникъ
[брагу,

Ивъ сино и овесъ и силъ.

А ось харківський „Молодикъ“ із 1843 р., а в ньому факсиміле автографа Гр. Квітки, та-кож не ігноранта в ділах правописі і мови (бо по думці наших етимологів усі фонетики — неукі і ігноранти). Прошу читати і підчерку-вати „блуди“: „Дуже не добре дило брехати. Брехнею, кажутъ люди, свить прійдешъ, та назадъ не вернешя“. А от текст іншого писа-теля, також не ігноранта в російській мові і правописі, М. Костомарова: „Разъ у осени панъ поихавъ на ловы, зъ нимъ було багато охотниківъ. Полювали вони — полювали циль-ий день и ничего не выполнявали. Пристигла ихъ темная ничка“ (Молодикъ, т. II, 134). А ось іще виписка із пізнійшого, та також не Кулішівського видання, із Южнорусского збор-ника Метлинского (Харків 1848):

Де недавно козак гомонив,

Його кинь тупотив;

Він на Ляха, Татар налітав,

Смерть и сине напускав;

Там по-стену тихо

Туман розлягається,

А місяць з-за хмари

Погляне й ховається. (стор. 23).

Варто тут пригадати, що писав тоді Ме-тлинський, університетський професор і один із літших знавців укр. мови, про укр. правопись. Сему питаню посвятив він особну статейку, ко-тру можна вважати першою пробою сістемізо-вання укр. фонетичної писовні. Схарактеризу-вавши у вступі два роди писовні: один, де „Каждый особенный звукъ выражается осо-бенною, усвоенною ему буквою (сюди М. за-числює писовні грецьку, римську, німецьку, чеську і нову сербську) і другий, де „сколько можно удерживаются древнія, несогласныя съ выго-воромъ буквы для указанія прошехожденія словъ“ (писовні французька, англійська, росій-ська і стара сербська) М. ось що пише: „Ки-риллъ и Мефодій, просвѣтителі племенъ сло-вянскихъ, въ принятой и усовершенствованной ими грамотѣ старались имѣть и употреблять особые знаки для каждого звука того языка, на которомъ писали. Нѣкоторые другіе сло-вянскіе племена, удерживали, сколько можно, писанье Кирилла и Мефодія, или библейское и церковное, хотя оно и не согласовалось съ я-

зыкамъ и выговоромъ ихъ: такъ произошла різниця между письмомъ і говоромъ языка нпр. русекаго. Но какъ южный русекій языкъ ближе къ церковно-славянскому, то поєтому и выговоръ его ближе къ общепринятому правописанію церковно-славянскому“. Замічу мимоходом, що ся остатня теорія Метлинського не оправдуєся новіишими языковими дослідями: языкъ полуднево-, північно- і біло-рускій більше менше однаково далекі від старого церковно-славянського, а властиво кожний з них де в чому ближше підходить до него, ніж два другі, а де в чому відбігає дальше двох других. Цігуємо далі слова Метлинського:

„Правописаніє языка есть господствующій способъ писанья словъ его, принятый образованными людьми. Правописаніє въ этомъ смыслѣ еще не установилось въ южномъ русскомъ (малорусскомъ или украинскомъ, и червонорусскомъ или галицкомъ) языкѣ, потому, что 1) одни придерживаются крайности изображенія всѣхъ случайностей выговора мѣстнаго буквами по южнорусскому произношенію, которое разнообразно; 2) другіе слишкомъ дорожатъ коренными буквами и тѣмъ сбиваютъ недогадливаго читателя; 3) очень многіе, впрочемъ держатся середины, которая гораздо предпочтительнѣе крайностей, облегчая пониманье словъ и не затрудняя чтенія“.

Далі Метлинскій подрібно характеризує всі три роди писовні, виказуючи хиби двох перших, а промовляючи за третім, котрого він і сам придержувався. Інтересно, що першій, сказатиб, фонетичній писовні він закидає те, що вона „употребляетъ **Ы** (испорченное изъ стариннаго **Ы**) вмѣсто **И**, безъ надобности, потому что и безъ того легко замѣтитъ, что и **Ы** произносятся въ южнорусскомъ одинаково, какъ чтото среднее между **И**, **Ы** или правильнѣе **Э**, **Ы** великорусскимъ“. Скорѣе можно бы выбросить неточное и некрасивое **Ы**, тѣмъ болѣе, что оно почти не употреблялось въ старину“ (стор. 10—11). Другий, сказатиб етимологічний спосіб писання ось як характеризує Метлинскій:

„Ежели писать придерживаясь коренныхъ буквъ во многихъ случаяхъ, подобно Максимовичу и нѣкоторымъ Червоноруссамъ, то хотя глазъ и понятіе не сбиваются двусмысленнымъ видомъ словъ, но недогадливый чтець сбивается въ произношеніи многими буквами не такъ написанными, какъ произносятся (нпр. ббѣъ зам. бйбѣъ, вѣнѣъ зам. вйнѣъ, слѣзѣъ зам. слйзѣъ, дуброва зам. дйброва, добрыя зам. добрйя). Не лучше ли въ такихъ случаяхъ писать всегда одно одинаково произносимое **И**, означая знакомъ (**^**) и выговоръ его для читателя и пропускъ буквы для изслѣдователя языка, предоставляя послѣднему легкій трудъ догадаться, какая именно буква пропущена“ (стор. 13).

Дуже важний слідуєчий уступ статі Метлинського, котрий ми виписуємо в цілості як евідѣцтво тої, висше нами висказаної думки,

що нова українська література від самого свого початку виросла на принципі фонетичнім, основанім на приноврєленіу букв до виговору, а не на наломлюваніу і фальшованіу виговору для букв.

„Третій способъ писанья словъ, средній между случайностями выговора и чрезмѣрною заботливостію объ сохраненіи корней можно признать удобнѣйшимъ и наиболѣе принятымъ. Многіе старались осуществить его; но ближе всѣхъ подошелъ къ этой благоразумной срединѣ, къ этому сочетанію выговора и преданія незабвенный Котляревскій, особенно послѣ небольшого усовершенствованья его правописаніе дополненія, сдѣланнаго г. Срезневскимъ въ изданіи Наталки Полтавки. Этого правописанія придерживался я въ изданіи „Думокъ и пѣсень“, приблизивъ его къ выговору въ немногихъ случаяхъ (зйлья вм. зелья, спанья вм. спанья, пйтья вм. питья), и почти этого же придерживались всѣ участвовавшіе въ Молодицѣ. Притомъ же оно весьма близко къ прежнему правописанію Срезневскаго въ Запорожской Старинѣ, отличаєся только удержаніємъ буквы **Ѣ**, къ правописанію Максимовича и нѣкоторыхъ Червоноруссовъ (отличаясь только употребленіємъ **Й** вм. измѣненныхъ на него **О**, **Е**, **Ы**) и нѣсколько походить къ правописанію Бодянскаго (по удерживаемой буквѣ **Ѣ**)“.

Як бачимо, Метлинскій, ідучи за слідами Котляревського, Бодянского, Срезневського і авторів „Молодика“ був переконаний, що винайшов правопис середню між етимологією і фонетикою, а тимчасом щож він зробив? Викинув **Ѣ**, **Ы**, **Ѣ**, заступив корінне **О** та **Е** новою буквою **Й**, викидаючи натомієць **І**, котрим Куліш заступив **Й**; таким способом „середня“ правопис Метлинського була майже чисто фонетичною.

(Конецъ буде). Ів. Франко.

Біблія або Старий Заповіт.

(Статя Моріса Верна; переклад Л. У.)

(Далі).

Книги Параліпоменон дають короткий звід давньої історії і початків життя нації в формі генеалогічних списків, потім коротко розповідають про долю Єрусалима і царства Іудейського до часів полону, звертаючи особливу увагу на справу культа. Се немов би нове видання давньої ізраєльської історії, написане з погляду духовенства і пошівства столичного. Книги Маккавеїв розказують про повстання Маккавеїв проти царя Антиоха Епіфана, що було в другому віці до нашої ери і закінчилось відновленням крайової держави, незалежної від чужинців. — 2. Книги Закоу або Початків се ті, що звичайне ставляться завжді з самого початку Біблії. Їх називають Моїсєєвими книгами або Пятикнижєм;

новітні люди вважають за краще долучати до них і книгу Ісуса Навіна, тоді се виходить твір в шести книгах або Шестикнижжє. Шестикнижжє описує дивну долю прадідів ізраельської нації, починаючи не тільки з патріархів Авраама, Ісаака та Іакова, але від самісінького початку світа і людей.

Се дає надзвичайно широку картину, бо Ізраель з'являється центром і підвалиною всієї світової історії. Звідси Боссею мав зробити тільки один крок, щоб дійти до плану Всесвітньої Історії. Шестикнижжє розказує надто докладно про те, яке власне Ізраеліти вийшли з Єгипту під проводом Моїсея, потім про їх пробування біля гори Сінаю, де Бог дав їм повний закон через свого самого Моїсея, потім про завоювання краю ханаанського Ісусом Навіном. З шести книг п'ять віддані сій темі. Шестикнижжє отже єсть епопея початків нації, а в неї вставлено повний збір законів громадських і обрядових. Се можна так звести в одно речення: Як Бог дивно справдив обітницю, дану патріархові Авраамові, і дав його нащадкам в обладу край ханаанський, щедрий і чудовий дарунок божий. 3. Властиві пророчі книги складаються з промов до люду, що говорили при певних обставинах святі промовці, речники божі, „пророки“. Сі промови розвиваються завжди на одну тему: народ ізраельський, покидаючи національного Бога для чужих богів, іде до своєї погібелі; про те ж Бог, по своєму милосердю, згодиться помилувати невеликий гурт і той гурт стане корінням нового Ізраеля. Новий Ізраель буде щасливий і славний за свою слухняність божим наказам, він побачить, як чужі народи приймуть його культ і його Бога. Коли ж розібрати кожну книгу окреме, то видно, що Ісаїя, сучасник царя Езекиї (друга половина VIII в. до нашої ери), віщує в першій частині своєї книги (гл. I—XXXIX), що царство Іудине витримає напад Ассирійців, а потім упаде перед нападом халдейським, але з надією на славне відродження, а в другій частині книги (гл. XL—LXVI) милосердя національного Бога визволяє народ божий з полону вавилонського і поселяє його знову на землі Палестинській; — ми бачимо, що Ієремія, сучасник царя Іосії і остатніх владарів іудейських (кінець VII в. і початок VI) старається впевнити своїх сучасників, що даремна буде всяка оборона проти халдеїв, слуг божої помсти, і що краще здатись на волю Божого Промислу, бо він напевне після часу вжитку тяжкого підведе знову свій народ з руїни; — ми бачимо, що Езекиїл, що належить до першої половини VI в. (час полону), показує в минулому зруйнуванні Єрусалима і в полоні вавилонському кару, що завдав національний Бог за різні проступки; але прощення настане, і пророк укладає вже плани для відбудування церкви, культу і народу на землі Палестинській. Даниїл, віднесений теж до часів полону (VI в. до нашої ери) показує нам в цілому ряді образів-мрій долю жидівського на-

роду аж до часу релігійних утисків Антіоха Епіфана, з яких народ має вийти вірним і переможцем. 12 малих пророків, кожний в своєму часі і в своєму околі, від VIII до V в., прикладають до сучасних їм зъявищ ті самі рації, мішаючи картання з надією. — Книги поетичні і книги мудрости всі досить розмаїті. Книга Псалмів се збірник 150 поезій, взагалі коротких, релігійних гімнів і справжніх церковних співів; в заголовку більшої частини сих поезій стоять імення авторів, найчастіше Давидове. Іов се велична поема, в ній автор виступає проти ходячих ідей про справедливе розділення щастя й нещастя межі людьми по заслугі. Пісня Пісень се пісні про кохання, Плач Ієремії — елегії на руїну Єрусалима; до них можна зближити книгу Варуха, що має в собі різні релігійні наування. Книги мудрости складаються з Еклезіаста, книги Премудрости Ісуса сина Сірахова (Ecclesiastique) і книги Премудрости Соломона. Врешті можна зібрати до купи чотири книги: Руф, Есфір, Товія і Юдіф, що розказують про різних людей, надто жінок, як вони через свою побожність та одвагу виходили з найтрудніших положень і навіть визволяли жидівський народ з роспачливих обставин.

Класифікація, яку ми тільки що вказали, здається найвигодніша при розборі різних книг; вона не ламає прийнятих звичок і дає такі групи, що їх легко обійняти поглядом. Почавши з історичних книг можна собі одразу знайти ґрунт, на якому має розвиватись історія літератури. Все ж ми спогадаємо тут дуже дотепну і багато в чому добру класифікацію прийняту д. Рейсом в його великій праці *la Bible*. Сей вчений розділив Старий Заповіт на сім частин: 1) Історія Ізраеля від завоювання Палестини до полону, що відповідає книгам Судей, Самуїла і Царств 2) Пророки поставлені в хронологічному порядку (окрім Даниїла та Іони); 3) Свята історія і Закон (Пятикнижжє та Ісуса Навіна); 4) Церковна літопись Єрусалимська, себ то книга Параліпоменон, Ездра й Неемія; 5) Поезія лірична, що складається з Псалтиря, Плачу і Пісні Пісень; 6) Філософія релігійна і моральна, куди входять книга Іова, Притчі, Еклезіаст, Премудрости Іс. сина Сірахова, Премудрости Соломона, потім під спеціальною рубрікою моральних оповідань, Іона, Товія, врешті Варух; 8) вкінці література політична і полемічна, що складається з Руфі, 1 і 2 книги Маккавеїв, Есфірі і Юдіфі.

II. Складання Біблії. — До якого часу, до яких обставин, до яких авторів можна віднести складання кожної книги біблійської, різних збірок або груп натуральних, визначених нами, врешті цілого збірника такого яким він дійшов до нас? На сі розмаїті пита-

ня давались і даються дуже неоднорідні відповіді. Коли спитати традиції синагоги, що була загально прийнята — окрім деяких подробиць, християнською Церквою, то ось картина різних походжень: Пятикнижжє, окрім 8 остатніх стіхів, де розказується смерть Моїсея, єсть твір Моїсея; книга Ісуса Навіна, окрім 5 остатніх стіхів, де річ іде про смерть сього героя, єсть твір Ісуса Навіна. Автор книги Судей пророк Самуїл; над книгами Самуїла працювали по черзі пророки Самуїл, Гад і Натан, над книгами Царств пророк Іеремія. — Книги Ісаїї, Іеремії, Езекіїла, Даниїла і 12 малих пророків мають авторами тих людей, чий імення стоять в заголовку. Псалм ми походять від різних писателів, але по більшій часті від царя Давида; царь Соломон єсть автор Притч, Екклесіяста і Піснї Пісень; Іов як і Пятикнижжє походить від Моїсея; Руф вважається додатком до книги Судей Самуїла; Плач Іеремії; Параліпоменон і Ездра твори Ездри, а книга Неемії твір Неемії; Есфір вважається працею великої синагоги, ученого товариства часів Відбудування (Restauration). Легко завважити, що ми залишили тут книги властиві тільки Біблії грецькій, в справі їх походження панувала завжди чимала вільність присуду. Врешті загальний збір книг Старого Заповіту був упорядкований заходом Ездри, великого реставратора іудейства, в V в. до нашої ери.

З більшою частиною сих положень не згожується школа сучасної екзегетики. Від ста літ було положено чимало праці спочатку в Німеччині, потім в Голландії, в Англії, у Франції на вияснення питання про положення і складання святих книг. Головний результат сих довгих і дрібязкових дослідів єсть той, що тепер вже не можна уважати традиційних положень за справді наукові. Се положення емпіричні і практичні і можуть бути затримані лиш на стільки, на скільки їх потвержує дійсне зміст книг. Коли дослідити причини, чому традиція прийшла до різних своїх рішень, то побачимо таке: традиція вдовольнилась тим, що віднесла цілу серію Пятикнижжя і книг історичних до того, хто виступає в них головною особою, а де такого чоловіка бракувало, то до якої іншої славної людини, яка стояла найближче до певних подій. Пять книг про Моїсея, *libri de Moysse*, сталися *libri Moysi*, книги Моїсееві; книга Ісуса Навіна зайнята розповіддю діл сього героя і от вона зараз була надана йому. Книга Судей не могла бути наданою жадному з людей, виведених в ній, тоді вибрано Самуїла, що настав безпосередно по остатньому з героїв, яких події розказані в книзі. Книги Самуїла, де пишеться про сього чоловіка а потім про Давида, вважається твором Самуїла в тій частині, де говориться про сучасні йому справи, а далі за авторів вважають його товаришів, що наступили по ньому, Гада й Натана, бо їх імення часто згадуються в книзі. Іеремія, вели-

кий співець смутку, що бачив руїну Єрусалима, має бути впорядником двох книг Царств; не забудьмо, що Жиди звуть всю оцю історичну серію першими пророками. В інших книгах імення авторів були по більшій часті написані в тексті або в заголовку; традиція загодила тим, що прийняла їх на віру. — Щоб оцінити безсторонно те, що дає традиція, коли вже ми дослідили, що сього не досить, не слід перш усього забувати, що традиційна теологія, чи то жидівська, чи то християнська, не має на меті власне навчати нас про походження і складання біблійських книг: вона найбільше славить і вихваляє їх святість, що робить їх джерелом для догматів і поживком для побожності. З сього погляду вона потвержує взагалі їх автентичність, не придаючи сьому слову дуже докладного значіння, і ставши на сьому, не завдає собі клопоту розбирати чисто літературні непевності і суперечки, які можуть з'явитись з поводу її положень. Так вчинила найперше синагога, так вчинила в свою чергу й Церква християнська, прийнявши, можна сказати, заплющивши очі, всі объяснення, які були їй дані, не піддаючи їх під сувору перевірку, вдовольняючись тією думкою, що ці объяснення дають великий простор теологові, щоб построїти догмат або дати поживок побожності. Тут ми додамо, що різні громади релігійні де далі все виразніше признають літературній та історичній критиці право вільно досліджувати складання і походження святих книг, аби тільки та критика не чіпала потрібної для них незалежності в справі догматів, моралі й культу.

Зібравши всі здобутки праці новітньої критики, можна поставити поруч списку традиційних даних зовсім иншу картину: Пятикнижжє: се зовсім не єсть праця єдиної людини і єдиного часу, воно зложене, чи зібране з писаннів різних часів і різних авторів. Тепер уже визначено дати свх різних писаннів і різні редакції, що провадили до теперешнього стану сього твору (пятикнижжя), але критики не погодились межи собою, що до числа первістних документів, походження і порядку, в якому вони мусять бути, і що до змін вчинених над ними. Критики вважають, що ці писання ідуть одно по одному досить нерівно, від XIII до V в. до нашої ери; увесь же твір був доведений зовсім до кінця тільки в сей остатній час (V в. може заходом Ездри). Автори різних документів і списків невідомі; книга, вся взагалі, єсть анонімний увір. Книга Ісуса Навіна (*Josue*), кн. Суддів, Самуїла (2 перші книги Царств в нашому законі кн. Царств, — се знов анонімні книги і неможливо вказати авторів їх. В них увійшли уривки давніх творів і кожен з тих уривків нераз був змінений та редагований. Кн. Іс. Навіна мусить бути наближена до Пятикнижжя і його остання редакція, так як і Пятикнижжя, належить до V в. до н. е.; Судді і 1 та 2 книги Самуїла дійшли до теперешньої своєї форми в VIII або

в VII в., себто до вавилонського полону, книги Царств скінчені в часи вигнання. Редакція Ездри, Неемії і Параліпоменон мусить належати до невідомого письменця, що жив може за два віки до н. е., у всякім разі в двох перших книгах доховались важні автентичні уривки спогадів тих людей, чийми іменами названі ці книги. Що ж до властивих пророкувань, критична школа затримує багато традиційних вказаннів, власне у всьому, що належить до питання про автентичність Єремії, Езекиїла, Осії, Амоса, Міхея і т. в. Але ки. Ісаїї ділять на дві частини; перша част. (гл. I—XXXIX) поряд з автентичними уривками має теж з пізніших часів багато уривків, приписаних в різні дальші роки; друга частина (гл. XL—LXVI) належить до часів вигнання, написана може двома віками пізніше Ісаїї. Ки. Даніїла написана не в часи полону, а в чотирі віки пізніше, в часи Маккавеїв, се можна бачити з того, що їй відома боротьба Птолемеїв і Селевкідів і що в ній описано релігійне лихоліття жидів за Антіоха Епіфана. Ки. Іоїля та Іони написані в зовсім пізні часи; Захарію падають трьом різним авторам. Що до часу і автора Писаннів, то тут нема згоди з традицією. Псалми, взагалі, не можуть належати до тих людей, під чийми іменами вони стоять. Мало які з них раніші часів полону; більшість утворена в V, IV, III та II в. до н. е. Авторі їх невідомі. — Ні Притчі, ні Пісня Пісень, ні Еклезіаст не єть творами Соломона; Притчі — се збір збірок складаних поамалу і після вигнання; де хто стоїть за те, що Пісня Пісень єть твір досить давній, писаний раніш вигнання; навпаки, Еклезіаст повстав у далеко пізніший час, за наслідників Александра. Іов, твір анонімний, зачисляється то до часів полону, то до часів відродження. Нарешті що до Руфі, Плачу, Єремії і Есфірі згоди нема, але автентичними і гідними віри вони не признані. — Зводячи все до купи, повітні школи в більшій частині не згодні з традицією. На місце докладних положеннів і ясно показаних авторів, вони становлять дати непевні, — частіше далеко пізніші і дуже часто признають твори анонімними.

На жаль, навіть і ці здобутки не можуть потішити нас певністю своєю, коли тільки приглянувшись до них ближче. Не тільки між окремими екзегетами панує досі чимала незгода, хоч усі вони запевняють, ніби йдуть слідом за загальними принципами роз'яснення та досліджу, — власне у всьому, що належить до важного питання про складання і походіння головних частин Пятикнижжя, — але й загальні положення новітньої критики показуються умовними, через те їх можна приймати тільки дуже обережно. Коли ж почнемо шукати, чого власне бракує сим здобуткам, щоб бути певними, то ось що завважимо: новітня екзегетика в своїх дослідках не вийшла від жадного певного і встановленого принципу літературної та історичної критики. Вона робила все навпацки

показала, правда, поважними доказами, що неможливо триматись традиційних здобутків, про те не могла дати нам ясного поняття про обставини початку й складання окремих книг і цілих збірок, — на те не ставало в неї наукові основи. Хоч би напр. з Пятикнижжя, — при дослідках над ним дійдено хутко до skutku дуже ваговитого, але чисто негативного, себ то, що Моїсей не був автором його; після цього ось уже сто літ, як провадиться сираважня хитанська домиголовка, — документи первітні і редакції пізніші наступають одні по других в протязу десяти віків, немов калейдоскоп, кожний письменець змінює відносно окремих шматків чисто самовираваним способом, очевидячки піддаючись капризу або власному вподобанню. Тут не місце показувати, що в сій делікатній роботі цінування умов, при яких повстали біблійські книги, конечно потрібна суворіша і обережніша метода, така, щоб могла знайти собі признання у всякого, — хто тільки серьезно бажає здати собі справу про те, як склалися єврейські писання, які б не були його філософські та релігійні вподобання. Коротко, школа критична зруйнувала давні дати й положення, не встановивши міцно нових кадрів для священної літератури.

Щоб осягти більш задовольняючого skutku і щоб він міг бути загально прийнятий, слід встановити звідки починати дослід, не починаючи з якого небудь туманного і мало відомого часу, куди можна зайти тільки по химерній дорозі власної фантазії, але тримаючись методи регресивної, себ то визначаючи такий час, коли твори напевне були вже в такому стані, в якому вони дійшли до нас, потім вік за віком, відшукувати обставини, при яких вони могли складатись. Нагадаймо собі для цього головні риси історії жидівської. В 70 р. по н. е. нація жидівська падає вкуні з стольним містом перед натиском Тіта; Жиди та Християне забирають з собою і розносять по всьому світі свої святі книги, себто Біблію. За два віки раніше (друга половина II в. до н. е.), Жиди, переживши панування Персів, а потім наслідників Александра, заложили за князів Маккавеїв незалежну державу. Можна пропустити, що Біблія, вже за тих часів, була складена в своїх головних рисах, падо в тому, що відноситься, з одного боку до Шестикнижжя (ки. Моїсееві та Іс. Навіна), з другого боку, збір пророчих книг (ки. історичні і власне пророчі). Що до Писаннів таких різних між собою числом і складом виданнів Біблії, грецького і єврейського, — то не можна запевняти, що вони всі з'явилися за сих часів, коло 150 р. до I. а тим менше, щоб вони були зведені в збірник. Отже починати дослід про повстання Біблії, по нашому, треба так: за 150 до н. е. Жиди мали і вважали за святі книги, дві головні частини Біблії, Закон Моїсеевий і книги історично-пророчі. Беремося тепер дуже обережно до пунктів, що відносяться до цього подвійного збору. За ко

Моїсеевий безперечно був книгою „Закону“ для жидів другого віку до н. е. Отже сі Жиди показують характеристичні прикмети; вони виявляють риси гурту соціального, певної релігійної громади, що відбудувалась в Палестині вкінці VI, в V та IV в. до н. е. Давня історія Ізр. ділиться, як ми вже мали нагоду згадати, на два періоди, порізнені глибоким ровом: на період давніх царств, еливе від 1100 до 588 р. до I. X. і період Відбудування (Restauration) від 536 до I. X. до 70 по I. X.), їх розділяє час вигнання або час полону вавилоньського. До полону — се держава політична, незалежна, з усіма органами властивими її устрою; після полону се щось наче „Церковна держава“, що доходить, через який час, до певної автономії, але вона головно основана на організації культу та пошівського стану, якими вони були в Єрусалимі. Часи давніх держав дають нам загальну ідею „Держави“, часи Відбудування ідею „Церкви“. Ясно, що Закон, правила організації горожанської, громадської і релігійної, які годились для одного, не могли підходити до другого. Коли б навіть „Закон“ давніх царств і пережив страшний перелом полону, то він би мусів бути зовсім перероблений для вжитку при зовсім іншому стані річей; так само, закон придатний в часи Відбудування, не може бути законом Ізраеля до вигнанняського часу. Коли Закон Моїсеевий списаний в нашому теперешньому Пятикн. єсть той закон, в якому жиди II ст. до н. е. шукали принципів культу і поведіння, то зовсім натурально думати, що він єсть твір часів Відбудування, бо до тих часів він додається зовсім, тим часом як ми бачимо моральну й матеріальну неможливість запевняти, що звід законів, добрий при стані річей V, IV і III вв., міг бути зложений за скільки віків раніше, напр., в часи давніх царств. Отже ми встановимо, — звичайне не як річ доказану, безперечно, але як дуже імовірний здобуток, — що „Закон“ II в. списаний в Пятикн., єсть, беручи в загалі, „Закон“ часів Відбудування, що, приходячись до обставин сього зовсім виразного періоду жидівської історії, він єсть твором тих учених (книжників) часів Відб., що взяли на себе працю визначити новій жидівській державі, тільки що відродженій з попелу, приписи поведіння й релігії. Закони так звані Моїсееві заведені, як всякий пам'ятає, при полочі дивно щасливої літературної фікції, в епопею Ізраелітів, нащадків Авраама, вирваних національним божеством з неволі Єгипетської і осажених на землі Ханаанській. Нема жадної рації думати, щоб ся чудова оправа була зроблена в инший час, ніж оправлений в неї той закон. Епопея Початків, ся свята чі „золота“ легенда єсть, таким способом, працею великих теологічних шкіл часів Відбудування, що взялися вєлатити найдавніше минуле нації, потішити її при неконечне славних сучасних обставинах видовиськом дивної божої ласки, що покривала її при народженні, — минуле ж давало надію на прийдешнє.

Придивімось до сього ближче. Кінець VI в.

до н. е. і протяг V в., наскільки ми можемо знати їх з книг Ездри та Неемії, були дуже непридатні для давньої зтяжної роботи, ученого та літературного вирацювання, дрібязкового укладання законів, яке ми бачимо в Пятикнижжі. Се хіба тільки в початку 400 р. могли настати і почати свою працю ті великі школи істориків та законників, до яких ми відносимо сей утвір; тільки в той час, учені гурти могли знайти добрі умови для матерьяльної і моральної організації, конечно потрібної для такої роботи. Отже, беручи загално, тільки межі 400 і 250 р. до н. е. починається час, коли могло скластися Пятикн. або навіть Пятикн.-Іс.-Навін. себ-то Шестикнижжє. У всякім разі, дуже можливо, що богослови та законники, послуговавшись давнішими пробами, складаючи єдиними силами сей єдиний в своїм роді монумент.. Новітня критика запевняла навіть, ніби вона одрізняла серію документів і може виділити їх з теперешнього зводу, вона відносить їх до різних часів і думає, що при помочі їх можна б прослідити релігійну й соціальну еволюцію (розвиток) Ізраелітів від X в. до н. е. аж до V в. Можна думати, що на сьому основались великі ілюзії. Запевне, Пятикн. має в собі уривки писані різними авторами, однакові теми черкаються часто в чотирьох або пяти паралельних трохх одмінних списках, закони з'являються немов в кількох виданнях з очевидними варьянтами (див. Пятикн.) але нам здається, сього ще не досить, аби признати иснування в одному збірнику книжок зовсім незалежного походіння, виражаючих державні стани не тільки зовсім різні, але, так сказати, супротивні між собою, ми рішучо виступаємо проти такого погляду. Як що традиція погіршила, обороняючи єдність авторства в творі, очевидно складеному єпількою кількох письмовців, то критичні школи погіршили в сєю чергу, розриваючи безоглядно книги, так зв. Моїсееві, і не признаючи, що під довгостями, аномаліями, варьянтами, повтореннями, яких багато в тих книгах, все таки криється міцна єдність думки й нахнення.

Раз ми досягли такого skutku, раз ми прийшли до того, щоб уважати Пятикн.-І.-Нав., — по в'ятному виразу п. Рейсса, — за книгу святої історії й Закону Ізраеля часів Відбудування, то нам здається законним шукати, чі нема там яких уривків з творів писаних раніш вигнання; але ми гадаємо, що, через брак рішучих доказів, треба бути надто обережним, визначаючи дати, що могли б нас перенести раптом з IV в VII в. се б то в час раніший полону. — Що до серії (розділу) історично-пророчої, то ми тримаємось такого самого способу. Ми допускаємо, що збір сих книжок був складений, таким яч ми його маємо, в 100 або 150 р. до н. е. Тоді ми питаємо себе, чі буде більш до правди подібно, коли відносити початок його до IV і III в., чі коли уважати його за твір початий, далеко давніше, в VII, VII та VI в. Почнімо з книг історичних. Сі книжки, я

то в них самих говориться, брали справу з давніх джерел, але розказували долю давніх царств доктринальним та догматичним способом, показуючи як Ізраель зопсував чудове положення і сам себе згубив, не послуховавши божих наказів. Запевне учені часів Відбудування так і повинні були розуміти і викладати історію минулого. Трудно здумати, щоб ся цілня картина могла бути змалюваною перед полоном або серед лихоліття та непевності, в часи полону мало вигідні для такої літературної праці, але дуже натурально виходить, коли прийняти, що доховані політичні літописи могли бути основою, що се була робота учених шкіл, що докладали своїх думок до спогадів минулого, аби вивести з них науку вірності для вжитку сучасних людей. І тут теж видно, що авторів було скільки; улюблені теми трактуються раз-по-раз по черзі, але всхідна історіографія власне любить такий спосіб описання і було б дуже нерозумно бажати скласти собі при допомозі сих вар'янтів поняття про стан думок чи про характеристичні завдання зовсім різних фаз соціального й релігійного розвитку Ізраелітів. І тут знов тяжко помилилась новітня критика, надаючи надмірні значіння безперечним вар'янтам і очевидним повторенням, — се виходило, як каже зарейньська приказка, — „за деревами лісу не бачити“. — Зостається збір пророкувань, він єсть красномовною ілюстрацією до історичних книг; тут моральна наука, докори, вразливі слова, погрози та обітниця не виводяться в кінці цілого ряду подій минулого, а показуються поруч з фактами, в кожному факті виставляється на позорище злочинство й гріх, і ухвалюється одважна та щира побожність. При сій справі знову здобутки критичної школи, згідні чи сперечні з традицією, не можуть з'єднати собі великого довіря. Затримано Еремію, Езекіїла, Осію, Амоса, разом з чим розшарпано Ісаїю й Захарію, офіровано Іоїля та Іону, а Даніїла віднесено до II в. до н. е.

Чи були для того які рішучі причини, чи виходило то з якого ясного принципа, такого, щоб міг бути загально прийнятий? Не здається. Коли придивитись ближче, то емпіричний, умовний характер просто в вічі кидається. От як слід би обходитись з сям, що досі не студіювалось ще досить глибоко. Теми пророчої проповіді як раз ті самі, що й в Пятикнижжі, або й в книгах Історичних. Та сама єдність натхнення. Сі писання можна лехко, принаймні що до сеї справи, уважати відповідними головним завданням часів Відб., отже вони, значить, твори часів Другої Церкви. Далі, в них видно три сталі риси: 1^о книги пророчі скрізь єднають неодмінно ідею кари або вигнання, що вони провіщають, до ідеї Відбудування, що має настати хутко потому, і все то таким способом, що трудно собі здумати, щоб вони не мали вже позад себе і полону і Відбудування; 2^о ті самі книги займаються стало релігійною пропагандою межі иновірцями, зав-

дання се булоб незрозумілим в VIII або VII вв. до н. е., чи то й в часи полону, — його можна допустити тільки в такий час, коли Ізраель знов оселений на Палестинській землі, спокійний за свій релігійний і громадський устрій, почав розглядатися з певністю на оточений світ; сі місіонерські заходи, здається нам, не могли з'явитись раніше III в. до н. е., часу, коли новий склад східних країн за наслідників Александра одкрив сливе необмежені перспективи жидівській пропаганді; 3^о врешті ми нагадуємо, що пророчі книги виставляють стан релігії в часи до полону зовсім инакше, ніж показують де-які описання історичних книг; по іст. кн., Ізраель проходив періоди вірності й невірності, по пророчих же, се була непокірність стала, затята, систематична. — Через сі причини і через де-які інші, ми гадаємо, що звід пророчих книжок слід уважати зложеним в часи Відбудування, дух сих часів як раз відбивається в творах. Инакше, по нашій думці, не можна уминати сього виводу, як хіба здумати, що давні писання пророчі, раніші полону або сучасні йому, були в часи Відбудування так перероблені та перестановлені, що зовсім спотворились. Але через причини, які не приходить тут докладно в'ясняти, нам противний такий вивод, що грозить зменшити ціну творам, розриваючи їх до нескінченности і роблячи з них якісь шматочки замість творів широкого й живого духу. Пророчі книги, всі вкупі, мусять бути залічені до категорії, в яку вже заведено Даніїла, Іоїля та інші речі. Се речі псевдомінічні або псевдоєпіграфічні; їх справжні автори послугувались здобутками книг історичних і укрились під именнями стародавніх людей; науку, що вони хотіли подати своїм сучасникам, вони подавали, єднаючи її до людей минулого, ставлячи тих людей, при допомозі дуже вдатної фікції, в такі обставини, в яких вони ніби то жили колись, так що сі книги неначе перенеслися за кілька віків назад. Врешті се те саме, що зробили автори Пятикнижжя, вкладаючи закон синайський в уста Моїсееві, те саме, що зробили автори Псалмів, Псалтиря, Екклес., Псалтиря ставлячи імення Давида та Соломона в заголовку своїх творів. В Даніїлі вся фікція признана; ми гадаємо, що дійде до признання її в Езек. Іерем., Ісаїї та инш., хоч ми не сперечаємось зовсім проти тому, щоб допустити заховання деяких історичних подій, або коротких речень, що могли бути зав'язком для справді творчої праці учених Відб. Врешті се була б занадто делікатна робота, коли б хто схотів відновити докладно, а не то що більш менш вірно, обставини, при яких сі різні писання складались і порядок, в якому вони йшли одно по одному. — Обидва великі твори: Пятикн. - I. - Нав. і збір історично-пророчий виразно відбивають в собі завдання часів Відб. або Другої Церкви, запевне вони вже були у жидівських гуртів II в. до н. е., а з сього виходить, що їх треба уважати, — наскільки се мож-

ливо при нашому неповному знаттю тодішніх справ, — за твір часів перед IV і III вв. до н. е., беручи загально. — Що до збору Писаннів, то навряд щоб він був складений і впорядкований коло сіх часів. Ми навіть можемо запевнити, що він ще тоді не був таким, і до певної міри, стоїмо на тім, що він ніколи не був вкінці впорядкований, бо єврейська і грецька Біблії подають сі книги в зовсім одмінних списках і числі. Так третя частина Біблії зостається одкритою в певному розумінні. Однак річ іде не про всі твори вкуні, а про окремі книги. Рішення подані ученими про дрібязкові питання можуть бути взагалі прийняті, треба тільки триматись загальних формул і не важитись заходити в часи давніші подону, ми гадаємо, що сього не слід було робити при дослідіх про книги Руф, Іов і Пісень Пісень. Більша частина сіх творів певне зложена в часи між IV і I віком до нашої ери.

(Далі буде).

Дещо про рух Русинок.

З городенеского повіту пишуть нам:

„При кінці юля с. р. дістали інтелігентні жінки городенеского повіта ось-яке запрошене: „Обовязки наші родинні і хатні звязують нас всегда вь вузліх крузь дѣланя не позволяючи намъ далеко сягати поза свою хату тай своїхъ рѣднихъ. Тиха праця вь своєї хаті и родині се судьба жьбики и мы вѣдь не вь лишъ усунути ся не хочемъ але єв радо піддаємъ ся, а навѣть вь нѣй нашого щастя шукаємъ. — Та поручъ себъ праць, котра певно запрагнѣ нашій найкрасшій силі, чути уже вь нашѣмъ закутку голосъ жьбночій, котрій домагають ся хотъ крихѣтки ширшого простору для своєї думки и праць, видно вь однѣмъ селѣ змаганя інтелігентной жьбики до заопькованя ся дѣтьми, полишеними нашимъ народомъ зовсѣмъ без надзору, а навѣть безъ кусника хлѣба, видно вь другѣмъ старанє ся дати вь руки убогимъ дѣвчатамъ сѣльскимъ заробѣкъ черезъ вироблюванє ручныхъ жьбночихъ робѣтъ и поширанє промислу домашнього, видно деінде науку вь школахъ и читальняхъ, зновъ вь иншѣмъ селѣ збиранє пѣсень и приповѣдокъ народныхъ. — Ми бачучи то все рѣшили ся разомъ лишъ збрати тѣ сукромѣй голосы и тѣ природні змаганя інтелігентного нашого жьбноцтва, щобъ не допустити, абы тѣ ширій думки и змаганя марно прогмонѣли, а противно злученими нашими хотъ невеличкими силами до чогось доброго довели. Вь тѣй цѣли, щобъ надъ тымъ всѣмъ порадитись и можливо Товариство жьночє для переведеня тыхъ цѣлей завязати; — запрошуємъ Васъ Вп. Панѣ на нараду, котра вѣдбує ся вь Городенцѣ дня 5 н. ст. серпня 1894 о 3 годинѣ зъ полудня вь канцеляріі адвоката Вп. Дра Окуневеского.

Юлія Карачевска, Антонѣна Козловска, Наталія Окуневска, Емилія Шухевичева“.

Та на жалѣ сѣй поклик зібрав на означений день ледво дві десяткі інтелігентнихъ жінок. Нарада відбулася. Позаяк але на ню не допущено представителів поганої половини рода людского, то ми не можемо подати точного сировозданя з промов і порядку, а лиш то, о чім нам удалось з боку довідати. Головою збору вибрано д. Козловску, котра в довній промові виклала значінє і потребу р. тов. жьночого в Городенці. По промовахъ ще кількох пань, ухвалено скликати більшій зїзд жінок інтелігентнихъ город. повіта на день 16 н. ст. вересня с. р., в той спосіб, що кожда з присутних на сій нараді жінок взяла на себе обовязок, заанімувати своїхъ найблизшихъ сусїдок до прийїзду на означений день і вступленя до товариства, котре власне ухвалено завязати. — Нарада відбувалася через три години. Позаяк не знаєм, ані який круг діланя буде мати се товариство, ані який статут, не можемо поки що нічо більше сказати о нїм, як лиш, що яке би воно там не було, то всеж дає явний доказ житя нашого жьноцтва і може колись витворити інституцію, котра буде правдивим хїном як жінок інтелігентнихъ, так і неінтелігентнихъ. Дятого шан. Ініціаторки не повинні боятись тяжкого початку товариства, бо майже кождий початок трудний“.

Мушнина.

Почали рухатися і буковинскі Русинки. Ось що пише в „Ділі“ д. Ольга Кобелянска про нове товариство руских жінок у Чернівцях: „Буковинскі Русинки обох таборів оснували спільно товариство руских жінок, що має на цілі підпарати рускі сироти-дівчата, будити й скріпляти національну свідомість, ширити просвіту між жьноцтвом низчої верстви і в загалі організуватися на лад німецких жінок до практичнихъ цїлів; при тому здержувати (рускі) дівчата від переходу в чужі табори, подаючи їмъ пристановок і нагоду до науки. Ц. к. намістництво потвердило сими днями статуту згаданого товариства (181 ч. Діла — з 25 н. ст. августа с. р.) — і живемо надїєю, що бодай в жьночихъ кругахъ не настане розлад, що наводить на Русь сумні наслідки, а ворогам нашимъ тільки усїхи. З огляду на чисто гуманну ціль покладаємось на правдиві, щирі серця і щирю волю. На скільки вона покажеся, побачимо“. Витаючи щиро нове товариство, та ще на Буковині, де Русини тільки що будяться зі сну, — ми завважамо, що добра згода в товаристві залежатиме від основ і напрямку єго, а власне від того, коли вони будуть щиро поступові, культурні, — инакше мусів би настати розлад навіть у справі національного усвідомлюваня, котре особливо на Буковині в обох партіяхъ одно одному просто супротивне. Затим, як нам ни симпатичні цїлі товариства: дбати про „менчу сестру“, а все-ж таки мусимо завважати, що до того треба й гуртові просвітительок іще й самим просвітчатися теоретично і практично, то добре було би як би

в товаристві йшло одно з одним, т. є. як би товариство мало бодай добру бібліотеку і читально, до чого певне причинились би й рускі видавці і редакції. Зрештою, само товариство вже може пожертвувати на те частину заповоги (500 гул.) що пощастило ему дістати с краєвих фондів.

М. П.

Словце філософу „Бесѣды“.

Давненько вже треба було мені одповісти на замітку д. М-ого з поводу моєї рецензії на „Бесѣду“ 1894 р., напечатану в N 10 „Бесѣды“, — та все було ніколи. З рештою нам з д. М-им не до спіху.

Д. М-ий все сердиться на мене і через те ніяк не може наша розмова налагодитись на діловий тон. То він казав, будім то мене „коробить“ од статей незнайка д. Свистуна, — а тепер кида мені те, що я пишу далеко од Галичини, в „болгарській Софії“ і що я „менторствую“. Далекую Софію ми залишимо на боці, як розмову зовсім пусту, а про „менторство“ замітимо, що всякий, хто щось пише, — менторствує на певний лад. В такому менторстві не ма нічого лихого. А єсть друге менторство, — напр. засудити увесь європейський „Запад“ перед премудрою Руссю, — так се роблять єотрудники „Бесѣды“, а не ми.

Ми не менторствуємо, — бо пишемо хоч иноді і різко, так з фактичною аргументацією, до котрої кличемо і противників. Але д. М-ий ніяк не подаєся на поле такої аргументації, — а збува єпор або загальними фразами, або зовсім не йдучими до діла анекдотами, як напр. в остатньому разі про київського „брадобрѣя“, або про львівську жидівку, котра назвала роман Достоевського „Братя Карамазовы“ — „schauerhafte Geschichten aus dem russischen Leben“.

Ми ніяк не розберемо, до чого сей анекдот, — тим паче, що жидівка не помилилась, та й не могла помилитись, — бо весь роман той зложений з пригод, котрих инакше назвати не можна. Не вже ж д. М-ий до того доводить свої поклони до всего „русскаго“, — що і Смердякова вважа за взорець всім народам?

Ми того не допускаємо і думаємо, що д. М-ий просто не зна, що сказати на ті точки, котрі ми поставили для діскусії в своїй рецензії. Ми показали там між инчим, що беллетристика самої „Бесѣды“ не має нічого спільного з „русскимъ романомъ“, котрим так величаєся д. М-ий, нічого спільного ні по формі, ні по змісту, ні по ідеям. На сей наш суд д. М-ий не одповіда, — бо, думаємо, і одповісти не може, позаяк різниця характеру (про талант ми не говоримо) рутенської беллетристики „Бесѣды“ і „русскаго романа“ кинеться в очі всякому, хто спосібний зрозуміти діло, — так що напр. редактор, котрий розуміє щось в „русскому романѣ“, не може напечатати в себе ні „Коробку“, ні „Стефанію“ і т. д.

Далі ми замітили, що слова про „историческо-народное направление“ перш усього пусті, — бо в історії і в народніх думках єсть усього, чого хочеш. Ось уже більше десятка років ми добиваємось од наших „историчних народників“, — українофілів, як і москвофілів, щоб вони скільки небудь ясно сказали нам, що ми власне мусимо шанувати як „исторично-народні святощі“, — в руководство нашій сложній роботі культурній, політичній і соціальной, — і ніякої ясної одповіді не получаємо.

Д. М-ий говорить нам лишень про віру і церкву. Про віру ми вже нераз говорили, що віра маси нашого народу скорше всего може бути названа богумильством і показували се науковими студіями над народною словесністю. Так що ж, — наші народники чи народовці всяких барв, — чи порадыть нашій інтеллігенції замінити навіть „Новый Заветъ“ — „болгарскими баснями?“ *) З поводу церкви ми нагадували, що в нашій людности єсть люде всяких церков і безцерковники. Д. М-ий спомина тепер лишень галицьких уніятів і буковинських православних, — та каже, що ріжниця ся нічого, бо і ті і другі звуть свою віру „руською“. Ми нагадаємо, що і українські баптисти (штундисти) звуть себе „рускими братчиками“, — і єситаємо д. М-ого, котру ж хоч з сих трьох вір він признає за народною святощо? Коли одну, — то очевидно він скривдить другі, — коли всі, — то тим призна, що слова „историческо-народное направление“ — пусті звуки.

В кінці д. М-ий пита нас: „развѣ между церковью и народностью съ одной стороны а „соціальными проблемами“ и „гуманнымъ реализмомъ“ єть другой существующъ какія либо противурѣчія?“ — Ми ж не казали про такі противурічя! — Ми тільки казали, що літературні і філософські проби „Бесѣды“ — „паламарско-кельнерская рутенщина“. Як консеквентні вольнодумці і люде реального напрямку в історії, ми допускаємо волю всяких релігійозних думок і признаємо ролю, котру грають релігії в еволюції людского життя. Ми тільки не признаємо церков за щось обовязкове і бачимо, що цілий ряд людей служить поступу людскому і без релігій. До того в теперішньому житю передових народів ми бачимо такі напр. прояви: серед французських романтистів появились католики, — але вони все ж зостаються реалістами по літературній манері, — скрізь в зах. Європі єсть тепер всякі християнські соціалісти, — в Америці недавно одбувся „парламент релігій“, конгрес, на котрому були духовні і свіцкі всяких християнських конфесій, а також безконфесійні брацтва і жиди, магометанці, конфуціанці, буддисти, брамаїсти і т. п. На сему конгресі говорилося про те, що всі віри мусять мати рівні права і що в усіх їх треба висунути на перший план не

*) Д. Огоновский, розбираючи наші „Чуд. Думки“, — утік од сего питання і замість віри почав говорити про справу латинської азбуки!!

те, чим вони рїзняються (догмати і обряди) а те, в чім вони подібні — альтруїстичну мораль. Інтересно, що американські католицькі єпископи взяли участь в тому конгресі за згодою Риму.

Ми самі думаємо, що для альтруїзму і моралі, як і для літератури і наук, — можна працювати і не маючи ніякої релігії, — але нічогоісїнько не маємо сказати в принципі проти всіх вище згаданих проб помирити навіть старі релігії з цілями нової культури і громади.

Спитаємо тепер д. М-ого, де в галицьких „историческихъ народниковъ“, особливо школи „Бесѣды“ єсть подібні проби? В літературі, ми бачили, що їх нема. Нема їх і в політиці! І там і там єсть лишень „паламарско-кельнерская рутенщина“.

Д. М-ий проти нас виставля „дѣятельность Наумовича“. Але пора вже або дати спокій Наумовичу, або критично розібрати єго „дѣятельность“. Ми се пробовали ще в 1873 р. в „Вѣстникѣ Европы“, а д. Павлик потім в своїй книзі про Читальні. В Наумовича була безспorna прихильність до „меншого брата“ і він дещо для него робив, — але руководився він не стілько свідомим демократизмом, скільки націоналізмом, та ще й „историческаго направлення“. А се „направленіє“ завело єго од демосу до бояр і князів. Не маючи своїх бояр і князів у Галичині, Наумович почав шукати їх у Росії — і заплутався в нетрах, затопив ложку народолюбивого меду бочкою дегтю, а нарешті звів свою роботу на нуль. Що тепер зосталось з передсмертної думки Наумовича переселяти галичан у Росію, коли сам уряд „русскаго православнаго царя“ замкнув перед галицкою еміграцією двері Росії? В чім тепер Наумович може служити приміром для молодших галичан?

Коли остатні справди захотять послужити „меншому брату“, — то в руководство собі вони не знайдуть міцніших принципів, як основи європейського радикалізму, котрі по своєму ширять і література російська, в тім числі і „русскій романъ“.

М. Драгоманов.

Московский журнал

про український театр і українську драматичну літературу.

В остатній книзі „Русской Мысли“ (за іюль с. р.) розібрано „Збирникъ творивъ К. П. Мирославскаго (Винникова)“ (Одесса 1893). Містимо сей розбір у „Народі“ в надії, що він може хоть трохи нарозумити і авторів, похожих на д. Мирославського — имъ же нѣсть числа! — і тих українських патріотів, котрі ув-одно твердять, що в нашому „широ-національному“ розвитку „все обстоить благополучно“. Нам нічого й додавати, що „Русская Мысль“ не ворожа українству.

„Зверхні умови, в котрих знаходиться українське слово і сцена, — повідає редакція, — натурально, пощастили небажаному скількостному розросту українських труп і драматичного репертуару. Український театр упав мало не до ремісла, українських труп зложилось більше десятка, та в кожній из них побіч одного-двох талантів стоїть ціла грушпа посередностей, часто бездарностей, профануючих искусство, значіне театру в смислі культурно-виховавчому і унижаючих зване актора. Ліпший из українських антрепренерів, д. Кропивницький, остатним часом роспустив свою трупу. В трупі Заньковецкої-Садовського, окрім самої Заньковецкої і д-ки Затиркевич, рішучо нема ні одного таланту. То само можна сказати і про решту труп. Очевидно, що скількостне розмноженє українських труп вийшло на кошт якостного вменшеня талантів. Помогти тій біді можна тільки з'єдненєм ліпших сил ув одну трупу під управою досвідного і неперемінно ідейно-просвіченого антрепренера.

„В українському драматичному репертуарі замічається та ж сама проява — скількість на кошт якості. За виїмкою дуже невеличкої скількості пєс, як н. пр. Не судилось д. Старицького, Глитай д. Кропивницького, Наймицьки і Мартина Борулі д. Карпенка, Лимерівни д. Мирного, та старих пєс: Наталки-Полтавки Котляревського, Назара Стодолі Шевченка і Чорноморців Кухаренка, ні на чому остановитися.

„Бачиться нам, що ледви чи не кожда трупа має в своєму составі свого-ж драматичного писателя; мабуть, і єя причина сирієє тому, що більшість новішого українського репертуару написана виключно для сцени і не видержує літературно-скусної критики. Окрім того, мало яка пєса обходиться без п'яних сцен, без витягуваня на перше місце, часто вудуманої, крайньої грубости народних звичаїв, цїнізму і глумости. Все се вводить у блуд і „потішає“ людей, незнайомих з українською народною масою, а для людей, знайомих з життям і звичаями тої маси свідчить про брак у авторів ідейности, фантазії і художественного творчества. Нам случилося протів таких уваг чути відповідь, що, мовляв, битове житє народу не обходиться без горівки. А леж, раз, уживанє горівки і п'яні сцени — не одно і то само; друге, і битове житє інтелігенції не обходиться без вина, та що би ми сказали, якби в пєсах из життя інтелігенції зустрітили таку перевагу п'яних сцен, яку зустрічаємо в українському репертуарі? Можна і корисно показувати, нехай навіть і на сміх, хиби народної маси, та тільки тоді, коли вони дійсно хиби і коли, при тому, корінь тих хиб лежить у самій масі і не прищеплений їй зверхними умовами. Народна маса на Україні позбавлена розумних єсупільних розривок і бідна.

„Ось чому перевага в українському репертуарі п'яних сцен і т. п. буцїм то народних хиб показується нам глумом над народом, — глумом, що веде від того, що деякі панове

драматурги українських труп не можуть нічого бачити далі „свого носа“.

„Зразком таких глибоко темних авторів може служити д. Мирославський, книжочка котрого і викликала у нас сказані вище загальні уваги.

„Гірше ніж лубочне видане Творивъ д. Мирославського своєю зверхньою нехарністю зовсім відповідає внутрішньому змістови книжки. „Твори артиста Мирославського“ чинять Гайдамаки — історичні картини в 4 діях; Козаче серце, знов „історичні картинки“ в 3 діях; Гетьманци — ще „історичні картини“; Весели Полтавці — комедія; Замордованный Марко — оперетта; Максимъ Лобода — повість, і, нарешті, оповідання Жиночи хитрощи і Бабське виїсько. Ось кілька „натворив“ д. Винников. Богато, та краще булоби, як би, замість того многого, він написав мало, та с толком, або зовсім не писав. Якби в д. Винникові, т. є. в „артисті“ Мирославському, можна було догадуватися присутності коли вже не історичного, то хочь якого-небудь людського знатя, то ми „твори“ его назвали би образою історії і здорового глузду. Доволі вказати на те, що у д. Мирославського польські воєводи і „воєначальники“ ведуть розмови з українським гетьманом Остряницею на великорускій мові... Більше про книгу д. Винникова говорити не варто. Він заявляє своє „разрѣшеніє вѣсѣмъ желающимъ ставити его произведенія на сценѣ“; та ми переконані, що тим дозволом, окрім автора, ніхто не захоче користуватися, а ціна книжки — 1 р. 25 к. мабуть остереже публіку від набутя „історичних“ творів д. Винникова.“

Мужики і вистава.

Мужики наші живо займаються львівською виставою і не без рації зовуть її „панською“. Вони переконані, що їм прийдеся за то заплатити додатками до податків. В сей спосіб вони платити не будуть, але менше о способі! Ще перед виставою, як по селах збирали „етнографію“, то мужики криво дивилися на се та казали, що знов буде нова драчка. Якже їм поясняли, що львівські Русини примішні до вистави і вони то пишуть за писанками, то селяне без обиняків ображували наших Львовян, кажучи, що так можна купити люльку як і Русина та що се будуть Русини „панські“, а не „руські“. От дісталось п. Шухевичови!

В цілій виставі мужики бачать собі лихо, а резонують в такий спосіб: „Ми посилаємо на виставу усяку уберію, писанки, худобу, але все що є найкрасше: уберію святочну, писанки великоднішні і худобу що найгарнійшу. То як такого понасилають мужики на виставу а зі світа приходитимуть люде та будуть собі вповідати: алеж тут мужики маєтні, що файно

вбирають ся, що худобу гарну кохають, а немалюваних яєць і в рот не беруть! А з боку наші вороги лиш підморгують та сміються в кулак, що обдурили дурнів чи як там вже буде.... Від ради повітової прийшов наказ, що аби вийти вбиралися у що мають найкрасше та йїхали на ту виставу. Світби міг собі погадати: от попідроблювали уберіі та прихвалюються, що от які ми добрі, як молоко! А то як коло ситого бичка стане гарно прибраний вїйт, так зараз інакше показує — пасує. Але яку ще вони штудерацію підобгали! На виставі вийти правда були повбрані гарно, але в череві пусто. Отже пан маршалок, або другий суне вїйтови десятку в долоню тай приказує, що от я за вас тепер пам'ятаю, а ви за мене при виборах не забудьте. Тай приходить вїйт у село та кого лиш здибле, то не може наповідатися, що за добрий той пан та що варт би го вибрати до Львова. Але послухайте дальше. Прийшлося, вони і цісаря просять на виставу. Та цісарь відписує, що не хоче йїхати, каже: у вас мужики бідують, ледви податки платять, а я під дивитися на ваші вистави — сурдуги і фабрики і у Відни маю. Яж вам нераз казав, що як дасте мужикам третю пайку своїх ґрунтів, то аж тогди до вас надїйду.“ Тай післав заступника. Аже тоти мудрі! Посилають вони післів до цісаря тай кажуть, що вони третю пайку вже давно мужикам дали та що на виставі мужики лиш похожають богаті та можні а своїм добром усю виставу закидали. Ой дали третю пайку, але на третину сапати! Отаке нас найшло с тою виставою — лиш наслухаємо, коли прийдуть нові податки“ (відай не помиляються, скажу від себе, хоча вистава їм такого зла не зробить)!

Дїйшов до наших мужиків і славний злот соколів і его ще гірше мужики настрашилися. „Вже щоби було, було, кажуть, коби лиш Польщі не було, а то от ціла гармія польского війська“. З сего боку відай не буде біди нашим мужикам!

Такі то вісти ходять селами за виставу, а я лиш тому йїх описав, аби показати, як живий живе гадає, бо вистава для галицького люду річ мертва, та який незлий нюх селянин має. **Василь Ст.** — Ми с сими поглядами на виставу не зовсім годимося. Ред.

В справі наших непорозумінь з Українцями.

Один з чільніщих українських писателів пише нам:

„Ви розчинили трохи мої очі на справи галицько-руського життя, бо доти я блукав у темряві. Та й як було не блукати — одно: через лихі обставини, в яких перебуваю; друге — через свою українську байдужість; третє — ... Староруским брехням, що часом повляються на сторонах російських реакціонних видавництв, я не вірив і не віритиму, навіть тоді, коли що-небудь походитиме на правду; взагалі я зважаю „твердих“ за ворогів; міні

чудно читати звістки про якусь „радикальну молодіж москалофільську“: „радикалів“, що зрікаються насамперед „народної“ мови, я не здужаю собі ніяк уявити; нехай їх лиха година бере отаких радикалів! Що тичеться народівців, то я виображав їх „свічадом доброчинности“, високо ставив у своїй уяві, з великим болем перечитував про „нову еру“ і другі події... Міні здавалося, що в заналу бійки Ви може й побільшували вини табору народовецького, бо-ж самі кажете, що тій „ері“, як і иншим подіям, причастна гірстка народівців, а далеко не всі вони. Як би там ни було, по моїй думці, у радикалів може бути згода де в чому тільки з народівцями, а ніяк не з „москвофилами“, отим натовпом зрадників або ретроградів. Найбільше боліло моє серце за „Правду“: я знав, що то — орган краще україннолюбський, і та річ тільки радувала мене; з „Бібліографії“ Левницького я знав, що в ній працював (і не дуже давно) д. Франко, а то було для мене патентом на все, гідне пошани та бездоганности. Здається міні, що й д. Ом. Огоновського осуджено занадто; все-ж його праця вельми шановна по мимо усяких хиб; д. Франко в „Зорі“ видав сприяючий суд, — тим дуже сумно було читати про „шарлатанство“ потім. — Що до Ваших власних писань, то мушу на швидку руч зазначити ось що: „Снопики“ д. Невестюка — річ дуже неприємна для чоловіка, добре ознайомленого з дійсним станом зачеплених річей; зразу видно, що той добродій тільки черкнувся об ті речі, не викоптувавши їх добре на своїх боках. Розправа д. Гр. Рымара в „Хліборобі“ про законність існуючого ладу якоюсь не годиться з радикалізмом часопису (ст. 141).

Ми тепер відповімо тільки на дещо з того, що зачеплено в отсім листі. Молодих москвофілів ми назвали „радикальними“ в смислі крайніх руссофілів. Правда, ми зразу надіялися, що наші молоді руссофіли стануть дійсними радикалами, під впливом демократичної російської літератури, т. є. обернуться до нашого демосу в его ж мові з змістом радикальним, нашим, — та ми незабаром переконалися, що тим людям ходить тільки про форму російства, а про зміст їм або байдуже, або вони хапаються просто ретроградства в російській літературі і російському життю. Скінчиться певне тим, що вони стануть у нас поборниками усякого російського ретроградства, в тим числі і самодержавія. А все-ж таки ми ще надіємося від наших руссофілів одного добра — того, що вони допоможуть убити в австро-угорській Русі всяку язикову середину між російською літературною і українською народною мовою, — рутенцину. Поки що, і до того їм далеко, хоч вони й говорити намагаються тільки по російськи. Що-ж до народівців, то вони в загальній причастній „новій ері“ — одні тим, що єї робили, а другі тим, що на те довго мовчали, а коли й стали говорити протів „но-

вої ери“, то не поклали ніякої програми, що була би краща від ново-ереских народовських програм. Коли те буде і коли до того народівці-опозиціоністи стануть твердо на поступовішому ґрунті, — ми певне перші протягнемо їм руку.

М. П.

ПЕРЕПИСКА РЕДАКЦІЇ.

Д. Т. Ми рішучо стоїмо на тім, що не можна бути сотрудником і „Народа“ та „Хлібороба“, і „Галичанина“ та „Бесѣды“ Мончоловського — і поки ми будемо вести редакцію „Н-да“ і „Х-ба“, у нас такого не буде — навіть псевдонімно, бо мусить же бути якась моральність, коли не письменська, то по крайній мірі партійна. До чистої справи треба чистих рук — і не тільки перед публікою, а і перед власною совістю. Опроче, ми стосуємо се і до „Правди“.

Тов. „Славія“ у Празі. Вашій просьбі посилати Вам даремне „Народ“ ми, як бачите, вволзли. Та звертаємо Вашу увагу на те, що „Народ“ виходить у малоруській, а не в російській мові. Отим то нам було би миліше поділити від Вас просьбу в мові... ческій, котру ми знаємо і шануємо, аніж у російській, та нї єї плохій. Ми, звісно, знаємо і шануємо і російську мову, та думаємо, що єї треба вживати тільки там, де інакше не розуміють. Тимчасом навіть у російському літературному світі се буває рідко, так що ми напр. любісінько пишемо в російській редакції по малоруськи, і нас там розуміють. Не треба смішитися даремне.

БІБЛЮГРАФІЯ.

В Женеві друкуються, по російськи, Листи Бакуніна до Герцена, Огарева і др. з передмовою і увагами М. Драгоманова. Видані тим же автором 1892 р. Листи Кавеліна і Тургенева до Герцена печатаються тепер у Cotta, в Штуттгарді, по німецьки, з додатком листів Ів. Аксакова і біографії М. Драгоманова. Там же будуть видані в свій час, по німецьки, і листи Бакуніна. Поки що, суть Бакунінських листів із Сибірі подав Др. Борис Мінцес, товариш Драгоманова по софійському університету, у додатку до празкої газети „Bohemia“ (пр. 223 из 14 августа) п. з. Michael Bakunin u. seine unveröffentlichten Briefe aus Sibirien. — В Парижі почав виходити Dictionnaire des traditionalistes contemporaines (Словар сучасних фольклористів). У першому випуску поміщена м. і. біографія М. Драгоманова, з портретом. М. П.

Вийшла книжка п. з.

Рай і Поступ. Написав Михайло Драгоманов. Видане редакції „Народа“. Коломия, 1894. 3 друківні М. Білоуса, Мала 8°, ст. 160. Ц. 25 кр.

Виходить 1. і 15. л.
кожного місяця і ко-
штує за рік:

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

Редакція
і Адміністрація
на Замковій ул.

руско-українська радикальна часопись.

Етимологія і фонетика в кжнорускій літературі.

(Конець)

Интересно, що й головний прихильник традиційної правопису на Україні, М. Максимович, на котрого так люблять покликатися наші етимологи, при встановленю своєї правопису виходив також від правопису Котляревського, котру вважав „менше других затїдливою, бо-льше другихъ подходящою къ привычному и даже надлежащему правописанию Малороссійскому“ (Кієвлянинъ 1842, гл. Собрание сочи-неній, т. III, 315). Що в своїх правописних реформах Максимович на ділі так само як і Котляревський і Гулак і Квітка і Метлинський стояв на основі фонетичного принципа, т. є. виходив від живого мови і її потреб, а не від мертвої букви і тільки старався южно-руську правописну традицію погодити з тими новими потребами, се дуже наглядно доказує його цитована стаття. І так правопису Котляревського він закидає брак знаку на „остре“ і (й), котре він писав буквою й. Далі доказуючи, що Южноруси з давен давна вимовляли **ѣ** як і Максимович зовсім не вдався в виказуване то-го, де треба писати **ѣ**, але за те дає довізний ряд примірів на те, що Южноруси писали **ѣ** зам. і в найрізнійших випадках в яку всякій етимології (нпр. нашѣ у сашого граматика Смо-трицкого, Домѣвѣканъ, Чернѣгъсѣ, а у Гали-чан: Лозѣвскій, Могильѣвскій, Сосѣвскій, в XVIII в. у козаків навіть Голѣвскій зам. Го-лицынъ, далі вѣчнѣѣ, в Русалці Дністр. моѣ конѣ, нашѣ пѣснѣ і т. і.). Дуже цікаво, що Максимович похваляє Вагглевича за заведене букви **у** з знаком **ъ** з гори для вираженя ско-роченого, елитного **у** в таких словах, як на-учились, на Украинѣ, хоча й противиться уживаню того **у** в укінченю глаголів: ходиу, робиу, де радить писати **в** (ор. сіт. 326—327). Варто згадати, що той самий прихильник традиції в правописі крім **ѣ**, **ѣ** (узятих із фран-цузкої азбуки) радив ще запровадити **â** (нпр. в слові крайн, котре в укр. вимовляється як крій,

нпр. крій дороги) і **у** з дашком (в словах ду-бровѣ, за-мужѣ, що вимовляються як діброва, за-між, ор. сіт. 324). Як бачимо, дбане о те, щоб як мога вірнійше передати живу мову заставляло сего етимолога що крок робити ви-доми в йогож власній етимологічній системі. От тим то й не диво, що система його, неконсе-квентна і суперечна в собі, не прийнялася на Україні. Її витиснула правопису Куліша, ко-трий тільки упростив фонетичну писовню Ме-тлинського, а пізнійше, коли „Кулішівка“ в Росії урядом признана була неблагонадійною, замість неї заведена була в тих небагатьох укр. друках, які пролазили крізь цензуру, чудер-вацька офіціальна фонетична правопису, ко-тра казала укр. слова писати буквами з мос-ковським виговором; була се метода, заведена ще 1819 р. в граматиці Павловського, хоч тро-шечка упрощена в дусі Кулішівки.

Таким способом бачимо, що властивий принцип етимологічний, котрий можна б назвати підчиненем живого слова букві, з усієї Полудневої Русі удержався і держиться досі тільки в Галичині, т. є. там, де южно-руська література власне найслабше розвилася, найменше видала творів справді цінних що до мови і що до змісту. І ще не досить тої оговорки. Етимологічний принцип ніколи не панував у Галичині неподільно. Всі талановитіші, живіші писа-тели або відкидали зовсім етимологію, або си-лувалися преломати її мертві перегороди, в котрих не могли не бачити фальшованя живої мови на користь пустих і часто змінних та невироблених язиково-етимологічних доктрин, доки місяця тих доктрин не заняла рівно без-глузда, та вже й злонамірена по-літична тенденція. Нагадаємо, що Ша-шкевич задумав видати свій перший альманах „Зорю“ доволі радикальною фонетикою, як про се свідчить одинока пам'ятка, що заховалася з матеріалів сего альманаха, Шашкевича ста-тейка „О Запорожцях і їх Свѣти“. Нагадаємо далі, що правопису „Русадки Дибетрової“ зла-джена Вагглевичем, була далеко більше фонетична ніж етимологічна (відкинено **ѣ**, заведено **у**, викинено **ы**, неправильно ставлено **ѣ**, **і**, **и**

і т. і напр. шоукувіѣ, доугий, пігнати кози, народані і т. і. Ось маленька проба тої правописі:

Ой чи-ж я тобѣ,
Моя матинойко,
Не била вигіднейка?
Шо ти мя даєш,
Ти мя силуєш.
А я ще молодейка,
Не дуже розумнейка?
Ой я тя даю,
Я тя силую
Зо своєї головойки,
З люцкоѣ обмовойки (стор. 45—46).

Не диво, що завзятий етимолог Йосиф Левіцький, критикуючи Русалку в своїх „Listach dotyczących się piśmiennictwa ruskiego w Galicyi“ (Перемишль 1843) головну часть своїх уваг посвятив критичі правописі, а скінчив свою книжечку ось якими словами: „Rząd ojcowski, który wspiera wszelkie umiejętności, nie przeszkodzi sprawiedliwym usiłowaniom narodu ruskiego. Dzięki więc niech będą Rządowi, który nie tylko na stosunki polityczne (sic!), lecz i na niepotrzebne nowości baczne ma oko i Rusalcę Dniestrowej rozszerzeć (sic!) się w tej formie, w jakiej z rąk triumwiratu wyszła, nie pozwoli!“ (стор. 24). Характерний об'яв першої реакції против фонетики в Галичині!

Та інтересно, що той сам Йосиф Левіцький, що в 1843 р. дякував урядови за заборону Русалки з причини єї правописі, і сам 1837 р. згедзився був до фонетичних інновацій, запроваджуючи латинське j і інші правописні „дивогляди“, ненавидені найним етимологам. Ось кілька рядків із єго вірші „Стихъ во честь єго Преосвященству куръ Іоанну Сябгурскому, біскупови Перемыскому... милостивѣйшому добродѣови... у пѣдножіа Єго Престола съ наибѣльшимъ ушанованѣомъ сложенный“, виданої в Перемишлі 1837 р.:

Вѣйте вѣтры дубровами,
Дугомъ, польомъ и селами,
Вѣтъ Бескида јажъ до веходу
Ко вѣзмъ землямъ и народу,
Що оу насъ вы тутка зрѣли,
Щобѣ сте красно выповѣли:
Же „миренный јестъ Јоанъ
Пастыръ родомъ зъ Берестянь.

Находимо в тій вірші ось які форми: јестъ, Ставропѣіянською, сажитѣй, дієдѣја, је, жіје, меньшују, на воколо, карпатскія горы, јейце, буськи слѣтъѣлися, цимало.

Майже рівночасно з виданем „Listów“ Левіцького почали деякі галицько-руські писателі викидати ъ в своїх виданнях для заощади місця. Початок дав тут Мох, про котрого тодіж зложена була приповідка:

Мох йор прогнав,
Йори не взяв,
Фтита лишив —
Бог би го вбив!

Ся зловна приповідка певно відноситься до виданої Мохом 1849 „Справы в селѣ Клеко-тинѣ“ — бо в єго першім творі „Мотыль“ (Львовъ 1841) бачимо ъ задержане і принцип етимологічний захований, хоча й знаходяться там такі „етимологіі“, як „въ лѣсъ зелененькимъ“, „бігме“, „колимъ“ (зам. коли єсми), „буль“, „на нимъ“, „хлопцѣвъ“ і т. і. Не ліпшої етимології держався й Осафат Кобринський у своїй гарній книжечці „Способъ борзо выучити читати“, виданій у Львові 1842. Читаємо там „тоѣ чорнѣ знаки“, „самогласнѣ“, „перечеркнѣ“, „кто на малымъ не пристає“, „ище“, „вздовжъ“, „подѣбнѣ“, „вѣтъ“, „чѣмъ борше“.

Перші після Шашкевича викинули ъ мабуть брати Головацкі в першіх части Вѣйка, виданого в Відні 1846, за ними Скєморівський в перекладі Хомяківського Єрмака (1849) і др. Від 1849 почалися довгі спори про правопис в галицько-руських часописах. Справу правописі ставлено в тісній звязку з питанням про саму мову; Лозинський, котрий ще в 1834 р. уживав латинських букв у своїй книжці „Ruskoje wesile“, тепер, повернувшись до руских букв, радив уживати мови народної і для неї також підгонювати стару етимологічну правопис. Сама редакція „Зорѣ Галицкои“ хиталася що до сєго питання, та по кількох роках переважили „старовіри“: побідила етимологія, та разом з нею й язикова та річева мертвечина, якої у нас давно не було.

Тільки в початку 60-тих років, разом з відновленем народної мови в літературі вирінає й фонетика. Товчок виходить із Черновець, де в кружку молодих вільнодумців таких як Кобилянський, Горбаль набирався русько-народного духа Федькович. Кобилянський радив прийняти латинські букви з єскою правописом, котра здобула собі місце у всесвітній науці. Ось кілька рядків з єго брошури „Slovo na slovo do redaktora „Slova“ (Чернівці 1861): „Koly tak z odnoji storony boimo sie Poliakiv i tym sposobom vidrubujemo sie wid nych bodaj literamy, kotri svjit pryjmyv, z druhoji storony vydžu cilkom ynače v movi: užyvajemo sl v poljskych, kotri silskij colovik nezrozumije, užyvajemo navetj eužoji budivli zdanj, a to vse tomu, bosmo sie nenavcyly sveji movy“. Рівночасно з єим товчком, що крім правописі збедтежив заскорузлу галицьку парافیанщину ще й незвичайним радикалізмом думок єусєпільних, прийшли до Галичини українські виданя з російської України, з Петербурга (виданя Куліша, „Основа“), і вся поступовійша молодіж, покинувши мертвечину мови і думок, обернулася також до фонетичної писовни. „Вечерницѣ“, „Нива“, „Мета“, „Русалка“, „Руська читальня“, далі „Правда“ — отєє були ті етапи, котрими йшла і розвивалася у нас фонетика; не цураюєсь єї й „Слово“ Дідицького в перших роках єго ієтнованя. Та треба додати, що власне ті видавництва містять у собі все, що тоді видала живійшого галицько-руська література. Писателі і поєти: Климкович, Зарєвич, Вол. Шашкович, Партицький, Навроцький, Вахнянин, брати Бар-

вінські, Дучаківський, Танячевич, О. Левіцький, збирачі народніх пісень М. Бучинський, О. Стефанович, П. Білінський, М. Царь, Т. Рєвакович і цілий гурт других — се все фонетики! Та й у них цікаво слідити різнородні еволюції в думках політичних, суспільних і освітніх: радикальним думкам відповідає чиста народня мова і фонетична правопись; коли ж думки тупіють, люде починають спекулювати на щось, вмотуватися в опортуністичну філософію, то й фонетика звільна замінюєся етимологією, мова робиться пліхша і зміст відбігає від народнього життя. На примірах сего специфікувати не будемо; кождий може собі підібрати тих примірів більше ніж треба.

А яка ж була еволюція наших етимологів? Се-ж також не секрет! Етимологічна правопись мала з разу вязати нашу нар. мову з старорускою, а властиво з староцерковною, бо старорускої літератури, особливо южнорускої XVI—XVIII вв. наші етимологи або не знали, або пізнавши її відносилися до неї з неменшою погордою, як і до новішої нар. літератури, тільки що новішня була хлопека, простацка, а та старша була „ломана польско-руска“ (гл. думки о. Петрушевича висказані в ріжних місцях его „Сводной лѣтописи“ і в інших статях). Ми маємо під руками образчики, до чого вела ся доктрина; досить прочитати твори Осипа Левіцького, у котрого радикальні пориви правописні і пробіски живої нар. мови дивовижно мішаються з церковщиною і польщиною. Та може найцікавіший примір ми бачимо на о. Ів. Озаркевичу (батькові), котрий в р. 1848 перероблював драми Котляревського, Квітки та Писаревського на покутські відносини і покутську нар. мову і друкував деякі з них латинськими буквами, а описля, перейшовши до кирилиці і традиційної правописі переклав Езона і інші речі та писав вірші такою мертвою мовою і в таким мертвим дусі, що Вишенський та Смотрицький супроти него являються геть прогресівнішими і під зглядом мови і під зглядом змісту. Ось для проби одна его вірша, котру тут переписую з автографу, заховуючи й правопись автора:

Ассирійска Семірамісь, бывшая царица,
Мужа можетъ нарешися зла мучительница.
Тая мужа не престаеъ о тоє благаты,
Да изволить владѣніе ей на день отдаты,
Которое но единъ день мѣло оу ней быти.
И паки ся ко ей мужу иматъ возвратити.
Разумный царь не хошчаше тоє повелѣти,
„Не довѣтєть (рече) жено міромъ вамъ владѣти.
Вся дамъ, чего воспросили, но не владѣніе,
Ибо отоль раждаеся царю стидѣніе.
Но зла жена не престаеъ любезно словесы
Милѣйшими оукаряты: Аще мы подасы
Имѣты власть въ моей руцѣ токмо на единъ
[день,

Будеши цѣль насилія, правъ жены свободенъ.
И аще ся радовати тымъ мнѣ изволиши,
Смиренною во всемъ дѣлѣ присно мя оузриши.
И чтожь творишь царю Нині? Боляръ призываеъ,

При тыхъ женѣ владѣніе, корону вручаеъ,
Ибо только злая жена на тронѣ засѣла,
И тамо всехъ служащихъ ей и боляръ оузрѣла,
Беретъ скипетръ воява руки, на главу корону,
И изрече вѣдѣніе скорое отъ трону:
Возьмѣте моего мужа, свяжѣтъ позѣ, руцѣ,
Отсѣцѣте ему главу, да въ таковой муцѣ
Отдасть свое житіе! Слуги го поймають
И лютое желаніе жены исъ полняють.
Таковыи злѣ жены и нынѣ бывають,
Ибо долгія власы разумъ имъ скрапчавють.

Та се був тільки один бік еволюції; другий бік вів куди інде. І ось в 50-тих роках роздався, а в 60-тих і далі зміцнюєся оклик: етимологічна правопись повинна вязати нас „съ прочимъ русскимъ міромъ“. Фонетика сталася сінонімом національного сепаратизму, та тим самим етимологи посередно (а дехто й виразно) призналися до ідеї національної єдності Малорусів з Великорусами. В теоретичних розмовах про се питанє етимологи наші частенько закривалися тим, що мовляв в теорії наука ще не рішила, чи ті два племена є осібної народи, чи части, ріжновидности одного, чи малоруска мова супроти великорускої є самостійна, чи ні. Коли б діло лишилося на ґрунті теорії, то про се можна б зовсім не спорити. Але практичне приложєнє сеї теорії мало деякі недогідности, щоби не сказати щось гіршого. Коли фонетика є сінонімом сепаратизму, то етимологія є сінонімом обєдненія. А коли обєдненє, то вже ж воно не може зупинитися на правописі. Правда, Дідицький винайшов знамениту теорію „один язык а два выговори“ і на ній побудовав свою неменше знамениту тезу „Въ одинъ часъ научитъся Малорусину по великорусски“. Та теорія потерпіла „сромотное фьяско“, коли показалося, що й сам Дідицький і за 30 літ не навчився по великоруски і за всегди писав каліченою мовою. І ось наші етимологи пустилися на посередню дорогу, почали з малоруского, церковного, польського і великоруского компонувати осібну мову, прибавляючи їй по мірі свого вміння чим раз більше до великоруского. Звісно, що така штучна мова не могла довести ні до чого крім темноти і фанатизму. В новій великорускій літературі починаючи від Гоголя наші етимологи духом почули тойже сепаратизм, те ж ненависне їм мужиколобєтво, простацтво, неестетичність, котре закидали новішим українським писателям. І для того говорячи про єдність „съ прочимъ русскимъ міромъ“ наші етимологи спиналися на Пушкіні й Лєрмонтові, а то воліли Лажечникова та Марлінського, Карамзіна та Полевого, Хомякова, Погодина та Аксакових. Що девіз о єдності „съ русскимъ міромъ“ не оживив ані змісту ані форми нашої етимологічно-обєднителної літератури, се прекрасно показав М. Драгоманов, розбираючи нові річники „Бесѣды“ Мончаловського.

Таким то способом етимологічна доктрина на вид невинна, наукова, консервативна, до вела до витворєня язикового і ідейного маха

ронізму та гібридизму, якому подібного дармо було б шукати в цілій Слов'янщині. Не даром Пилип іронізуючи назвав її „особымъ славянскимъ языкомъ“! Та сей особний язык мав усі прикмети гриба, що точить дерево: сам непродуктивний він не тільки відділював себе від живої южнорускої мови, але старався шкодити їй, плюгавити її, зогиджувати в очах нетямущих. А з другого боку сам він не приставав до великорускої мови і нераз навіть застерігався против того, видаючи себе за южноруский. Таким способом виходили такі куріози, що коли твори Броніма Аноніма у нас видавалися за писані на „общерусскомъ языкѣ“, в Росії треба їх було перекладати на російщину. ✓

Але сей макаронізм, оснований на цілій системі навмисних брехень і ненавмисних ілюзій, незнання та самообманів, не міг довго простояти. Навіть найнедогадливійші почали розчовнувати, що два „етимологічні“ оклики: єдність з нашою 1000-літньою языковою і правописною традицією і єдність з усім руским світом містять у собі багато нісенітниць і в додатку суперечні один з одним. Бо ані та 1000-літня традиція не є така однастайна, щоб можна було її прямо продовжувати, ані та єдність руского світа не є така, щоб можна було на ній опертися обома ногами. Ріжниця між поодинокими частинами того світа зазначилася занадто виразно, так що ніякий родійський колос не міг звести їх у купу, стоячи одною ногою на одному, а другою на другому березі, треба було конче рішатися або на один або на другий беріг. І ось молодші, живіші з наших бувших етимологів рішилися прістати до великоруского берега, плюнути на малорущану, признати її не вже як *malum necessarium*, але як неіснуючу або засуджену на швидку загибель. Старші, консервативніші відчахнулися від них і рішили лишаячися при етимології все таки стати на ґрунті живої южнорускої мови. З опортуністичних зглядів до сего табору побігла також значна часть фонетиків, котрі знов етимологію вважають за *malum necessarium*. Що ті мимовільні союзники опортуністичне виплодили доси і не виплодять ніколи живої, оригінальної літератури, а тільки задрукують масу паперу публіцистикою та популярними брошурами (найліпші між ними звичайно приходиться переписувати з фонетики на етимологію!), се також легко зрозуміти.

Лишається нам іще сказати кілька слів о тім, з чого ми почали свою розмову, о урядовій реформі рускої правописи, о заведенню фонетики в школах і урядах. З боку чисто правничого правительству не можна тут робити ніякого закиду. Воно нікому не заборонює писати і друкувати такою правописною і мовою, яка єму до вподоби, а резервує те саме право й для себе: в друках, видаваних его коштом воно до недавня уживало кирилиці і етимологи не протестували против того, хоча самі уживали гражданки. Тепер правительством, засягнувши опінії найкомпетентніших руских яз-

икознавців і педагогів рішалося взяти правопись фонетичну в шкільних і урядових друках — і на се ми мусимо признати єму повне право. Можна тут критикувати компетенцію анкети, відповідність фонетики на полі педагогічним і т. п., але говорити про якийсь акт самоволі правительства нема підстави. Он німецьке правительство виключило з німецьких урядових і шкільних друків латинські букви і урегулювало правопись — іноді досить кумедно — і ніхто не жалівся на безправ'я та самоволу.

Що річеві аргументи наших етимологів против уживання фонетики в школах не видержують критики а іноді граничать зі злою волею (нпр. крик о тім, що при помочи фонетики ширяться деморалізація, атеїзм, соціалізм, та нігілізм), про се не будемо й говорити, бо для таких аргументів усякий неупереджений легко найде ціну. Ми згадаємо тільки про одно. В „Галичанинѣ“ нераз уже було сказано, що й „г. Ягичъ, первый въ мірѣ славистъ, открыто высказался противъ фонетики“, а запитаний мін. Гаучем о опінію був противний заведенню фонетики в руских шкільних друках. Яку опінію видав проф. Ягич перед Гаучем про се діло ми не знаємо, та з гори мусимо сумніватися, щоб та опінія була рішучо противна фонетиці. До такого сумніву дає нам підставу та замітка про правопись, котру напечатав проф. Ягич у своїм „Archiv für slavische Philologie“. Може се придається на що небудь, коли ми *ad usum* наших етимологів приведемо слова проф. Ягича в ориґіналі.

„Wenn mich jemand fragen sollte — писав проф. Ягич перед роком — welche Orthographie sei die beste, so würde ich unbedenklich antworten: diejenige, die von den meisten befolgt wird. Nur nach diesem praktischen Gesichtspunkte muss die orthographische Frage behandelt werden. Nur ja keinen Principienstreit, der würde zu gar nichts führen, es gibt eben keine Orthographie, die in allen Punkten consequent wäre. Ich bin für die phonetische Schreibweise nicht etwa aus irgendwelchem Princip, sondern aus praktischen Rücksichten der uns, Serben und Kroaten nothwendigen Einigung, glaube aber, dass wir in dieser Richtung schon weit genug gegangen sind und über das von Vuk und Danicic Festgesetzte nicht hinauszugehen brauchen; ja der hohe Begriff einer Literatursprache würde nach meinem Dafürhalten hie und da eher eine Eindämmung als Erweiterung des phonetischen Principis befürworten (Тут проф. Ягич указує примір ріжного писання таких слів, як „bratstvo“, котре дехто пише „bractvo“, інші „brastvo“, а він радить писати „bratstvo“). Die vollständige Einigkeit in der Orthographie ist am Ende auch nicht so nothwendig, wie vieles andere, was unserer Literatur noch abgeht“ (Archiv für slav. Philologie, 1893, Bd. XV, S. 407).

Ті слова проф. Ягича вельми характерні і розумні, а з погляду на українську літературу вони відразу рішають справу на користь фонетики. За нею промзвляють іменню два

найважніші практичні згляди: конечність літературного і національного поєднання галицьких Русинів з Українцями, і те, що власне між пишучими руско-українською мовою коли не всі, то певно найчисленніші і найважніші писателі уживали і уживають фонетики. А брати в рахунок тих, котрі або не пишуть по українськи або калічать свою рідну мову, щоб доказати їй неспосібність до літературного розвитку, здається, нема ніякого резону.

Ів. Франко.

Два учителі.

СПОМИНИ

М. Драгоманова.

II.

О. Ів. Стронін.

(Кінець)

Почалось з того, що він мені дав оповідання М. Вовчка, а також „Граматку“ Куліша й повів з собою на прохідку, розмовляючи про будущу волю крпаків та про народню освіту. В таких прохідках ми проводили по кілька часу кожної неділі, — при чому один раз зійшлись з учителем історії в кад. корпусі Дмитром Пильчиковим, котрий став звісний потім, як спеціальний пропагандист українофільства й про котрого я розказав у I. вип. моїх австроруских споминів. Після того я став стрічатись з П. в книжному магазині Ч-ка й у цукерні біля неї, — і П. просто посвящав мене в досить радикальні думки без усякої спеціальної української барви. Раз завів мене Стронін і до „схоластиків“, як він називав один дом, в котрому квартирували доволі розумний учитель законодавства Вакуловский, — з котрим ми, як латинники, не мали звязків у класах, — новоприбувший наш учитель натуральної історії, Кізімовский, тільки що скінчивший курс, і учитель словесности в кад. корпусі Ілляшевич. Там читались газети й розмовлялось про чутки з Петербурга, між котрими найбільше були інтересні чутки про те, який вітер віє на справу крпакку, що вже була зачеплена царем „секретно“. Особливо інтересні стали для мене візити до схоластиків пізніше, коли в 1854 р. зібрались у Полтаві депутати од панства для нарад над справою крпаккою. Один з тих депутатів, Гамалія, був університетський товариш і приятель нашого натураліста й часто заходив до него й розказував про ходу крпаккої справи.

З тих візитів до схоластиків вийшла в мене, а далі й у других учеників приятель до нашого натураліста, добрящого чоловіка, але не так то зручного педагога, — а приятель та придавала охоту вчити й натуральну історію й читати натуралістичні книжки, що почали тоді виходити, — напр. Геологію Куторги, — праця нелегка. З рік після знакомства з К. довідався я і ще один мій приятель, з котрого потім вийшов досить учений натураліст, що К. на запити: „се допотопна животино?“ — відповідає гаряче: „яка допотопна, — ніякого потопа не було“. Ми переказали Стр., щоб він придержав К-ого й розказав єму, що такими відповідями він тільки наскочить на донос, — а що ліпше хай розкаже вченикам в системі принципів палеонтології, призоології, та принципів геології, при мінералогії, — то вони просто забудуть такі слова, — як допотопний, післяпотопний. Стронін так і зробив.

Сей примір може показати, як під впливом Строніних, самі ученики в ті часи дивились на голу пропаганду звісних тенденцій у школі й може служити доказом, як можна було, маючи більше Строніних, а не гонючи їх із шкіл, обійтись без т. зв. „нігілізму“. У самого Строніна увесь курс був, коли хочете, пропагандою, — та чи й може бути інакше з гуманною наукою, починаючи од теології й кінчаючи історією? Усе діло тільки в тому, як ведеться та пропаганда. У Строніна вона не була ніколи голою, догматичною, ненауковою, непедагогічною. Курс IV і V-го класу проходив у него з меншою тенденційністю, ніж навіть в офіціальних учебниках, — котрі тоді в Росії були досить республіканські в грецькій і римській історії (слідом за класичними джерелами) і антипапистські в середній (слідом за німцями-гібелінами й протестантами) Тут Стронін, очевидно, мав ціл зацікавити хлопців картинами життя й драматизмом фактів. Ідеї проступали в него в курсі тільки в VI—VII класі, де викладалась історія нова, од Реформації. Але й тут ідея одягнута була в факти. Талант Строніна показувався у тому, що він переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи, — і при тому, звісно, бундів сімнатію до передового інтересу епохи, — так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісти в періоді Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію націй і демократію з соціальною справою з кінця XVIII ст. В XVIII ст., перед фр. революцією, Стронін викладав нам політичні

теорії Вольтера, Монтеסקє і Руссо, а в XIX., перед 1848 р., соціальні Оуена, С. Сімона, Фурре і др. При сему курс історії доводивсь до остатнього року, — так що ученик, скінчивши єго, міг собі орієнтоватись в тому, що кругом него на світі робилось. Так ми, кінчаючи курс по весні в 1859 р., — просто перейшли од лекцій до газет, в котрих тоді розказувалась справа італіанска, герої котрої знакоми були нам з класів.

Такий курс вівся досить подрібно з фактичного боку і паралельно класним урокам ішло читання не тільки журналів, з котрих тоді радикальний „Современник“ і ліберальний „Р. Вѣстник“ давали чимало статів по новій історії, — але й книг, котрі тоді почали виходити доволі систематично, — напр. „Историческая библиотека“ при „Современнике“, котра давала переклад „Історії XVIII ст. й першої чверти XIX“ Шлоссера, — „Историки и публицисты новейшаго времени“ при „Отеч. Записках“, де печатались переклади Прескота, — напр. переклади Маколея і т. д. Ні вичування курсу Строніна, ні тим більше читання історичних книг не було в нас працею пасивною. Починаючи з VII класу ми мусили, (не всі, а волонтери) по черзі робити замітки з лекцій Строніна, котрі другі товариші переписували, — а кілька тем з курсу навіть обробити самі й прочитати з катедри, замість учителя, котрий перед тим перечитував з автором єго лекцію й радив, як переробити. Окрім того Стронін заохочував учеників вчитись мовам західно-європейским. Памятаю, що раз у себе Стронін якось різко обірвав мене при кількох товаришах на якійсь ліберальній фразі, — так що мене те навіть уразило. Я вивждав, поки товариші розійшлись, і спитав Строніна, що я сказав неадекватного, що він мене так різнув?

— Нічого особнього, — але Ви говорите звичайні фрази дуже молодих людей, — се кров у Вас говорить, а не мозок. Проходоне кров, вилетять і фрази.

— А чого ж треба, щоб не вилетіли?

— Треба доброго філософсько-політичного виховання, — а до него Ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов. Ось тепер російське письменство трохи оживилось, — але хто зна, чи на довго. Перед 1848 р. на моїх очах воно було почало оживлятись, — а потім цензура єго й придушила. Хто порукою, що внять не буде такого? А коли Вам буде

привступне письменство французьке, німецьке та англійське, то Ви забезпечені: їх не задавить ніяка цензура“.

Вислухавши таке, я взяв тутже у Строніна Гізо *Histoire des origines du gouvernement representatif en Europe*, бо французька мова у нас викладалась ще сяк-так, сносно, а дякуючи латині, я тим паче міг читати без великого труду французькі книжки. Німецьку ж мову викладали нам один галицький поляк та остзейський німець так, що діти німців у нас тільки забували по німецькому. Під імпульсом чисто літературним я було ще в першому році 5-ого класу хотів сам учитись по німецькому й обернувся до вчителя-галичанина, котрий був у нас у пансіоні одним з дежурних надзирателів, щоб він мені дав яку літературну книжку німецьку. Він мені дав томик Коцебу, де були *Der Menschenhass und die Reue* і *Lustspiel am Fenster*. Почав я з трагедії, — та вона скоро так мені огидла, що я не міг єї читати далі, — взяв кумедію, — і розібрати не міг, на що така дурниця робиться. Так я й держав сего Коцебу, не читаючи, поки трохи не згубив. Шіллера я взяв по російським перекладам, між инчим Дон-Карлоса. Під впливом розмови Строніна, я здобув у одного товариша томик Шіллера драм і почав мучитись з лексіконом, аж поки таки не прочитав, — і потім уже на першій курсі в університеті, по намові Строніна, що треба вміти читати на європейських мовах хоч книги по своїй спеціальности, — дочитував Шіллера та взяв Макса Дункера *Geschichte des Alterthums*. Подібно працювали й другі мої товариші, що ходили до Строніна.

Я не знаю, якої ж ще дужчої праці можна вимагати од хлопців по 16—18 років?

Може хто небудь знайде ненауковим і непедагогічним те, що Стронін посадив нас за книжки, спіймавши нас на інтересах політичних. Так хотів би я побачити в ті часи в Росії, коли в Севастополі розбита була Миколаєвська система й коли фатально стала перед Росією потреба реформи, починаючи з волі крепаків, — живу людину без політичних інтересів. Та нехай инший хто „чистий педагог“ посадить учеників за половину такої праці, за яку посадив нас Стронін, — то буде з него.

Звісно, розмови Строніна з найблизчими до него учениками виходили й по за границі шкільної науки й навіть історичних монографій. Розмовляли ми й про „чисту політику“, — напр. читали „Полярную Звѣзду“ і „Колокол“

Герцена, котрого повну колекцію привіз Стронін з Лондона, куди їздив літніми вакаціями 1858 р. і де був і в Герцена. Та се читання було не для всіх, а тільки для кількох осібних приятелів С-на між нами, таких між инчим, котрі не могли наробити скандалу.

Треба сказати, що Стронін звертав увагу й на те, щоб ученики не брали на себе праці передовчасної для їх сил. Так напр. коли мені прийшлося розказувати на своїй лекції про історію Англії з кінця XVII ст. до к. XVIII ст. і я, добираючи до неї факти зі Шлоссера, хотів оглянути й літературний рух і між инчим зацікавився Локком і безпременно хотів більше розказати про него й про філософські методи, а також і про Адама Сміта, то Стронін обкоротив мої глаголи, і нізачо не дав мені читати бувших у него на свій час добре написаних лекцій філософії професора Новицького. — Се все справи не для гімназіста, казав Стронін, — а для студента університету, — а мене спеціально навіть налякав: „Ви маєте охоту до філософствування; стережіться, щоб не впасти в абстракції без фактичної підстави“. — Після того я покійно примирився з тим, що мені не дають читати лекцій Новицького.

Таким способом Стронін виробляв людей, звісно, з дуже радикальними тенденціями, але з досить високою культурою і з певною видержкою, — на спосіб англійський. Коли б таких учителів знайшлося у нас більше, та довше подержалась ліберальна система куратора Пирогова, котрий правив київським ученим округом лишень всего 2½ роки, то такого роду „англичан“ на Україні булоб далеко більше, хоч і так далеко не безслідно пройшли ученики Строніна, для поступу України.

Тут я мушу сказати дещо про відносини Строніна до українських національних справ, там наче, що про се споминалось не раз в галицьких газетах на некористь Строніна, як „космополіта“ і навіть „москаля“.

Коли я ще був у Полтаві (до кінця Апр. 1859 р.) тоді ще там українські справи не ставились різко. Од самого Пильчикова я не чув нічого українофільського.*) Не так давно в некролозі Пильчикова, писанному єго гарячим поклонником, я читав, що він ніколи не споминав про свою участь в Кир.-Мет. брацтві. Це, положимо, виходило з крайньої холохливости, котру П-в возводив у систему, яка перейшла

і до єго послідователів. Але коло 1860 р. П-в досить голосно став викладати загальні українофільські теорії. За мій час у Полтаві він того не робив. У самого Строніна, як я сказав, продавалесь видання Куліша, і він мені перший дав читати Марка Вовчка і Куліша „Епилоть кь Чорной Радѣ“.

Обдумавши вже потім систему Строніна, я зрозумів, що він цинив в українській літературі те, що було в ній явно поступового, користуючись ним біля поступового ж в літературі російській і західноєвропейських, незачинаючи передовчасно справи національнї і чекаючи, поки національність українська сама заїмгонує світові силою євого поступовства. Але незабаром національні тенденції стали ставатись українолюбцями, як і московськими славянофілами, (тоді ще сі напрямки не посварились) не тільки рішучо, а навіть агресивно і до того деструктивно. В усьому культурному життю на перший план виставлена була національність, котра до того була противуствалена людству, (або Європі, — в славянофілів, — європеїзірований Росії в українофілів). Слово „космополіт“ обернуто було в лайку. Всяка культура ненаціональна обявлена була лишень деморалізацією. До того требовалась національність не лишень у формі культури, але і в ідеях, — як і в московських славянофілів. Які се ідеї, — се було або неясно, або просто зводилось на „народню традицію“, то б то на реакцію. Українофіли признавали бідність української літератури, недостачу української школи, або офіціальні труднощі єї закласти, — і говорили отверто, що поки не виробиться українська література, — то лишнь буде, коли українці нічого не будуть читати, — що коли не можна заложити українських школ, то лишнь нехай не буде на Україні ніяких, — або прибавляли инші, — церковнославянські, бо українофіли, як і моск. славянофіли, були по б. ч. клерікалами, і щирими і ради народовства.

Космополіти, не одкидаючи ваги національного ґрунту і національні форми цивілізації, все таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно користнішою для народу, ніж традиції народні, між котрими єсть багато архаїчного і просто ретроградного. Сварки вбільшувались ще од того, що до націоналістів (українських, як і московських) присусіджувались люде, подібні до героя „Театрального Развѣзда“ Гоголя, „господина, нѣсколько равнодушнаго на счеть литературы,“ — люде, котрі самі мало чому

*) Про Пильчикова я трохи розказав в „Австро-Руских споминах“.

вчилися, для котрих справи науки, літератури, політично-соціального поступу були в суті досить далекі, — і котрі звісно охочі були одкладати всі ті справи *ad calendae graecas*, коли по українському появляться „собственные Платоны и крѣпкіе разумомъ Невтоны,“ і т. д. Таким людям важчий був доступ в табор космополітів (окрім хіба де яких бакуністів, противників „буржуазної науки“ і т. и.) то вони й доси примазуються до націоналістів, — до славянофілів, українофілів і т. д. Не бракло їх в Києві і в Полтаві в 1859—1860 рр., — і вони то ославили Строніна „космополітом“ в їхньому смислі слова, то б то противником українства, москалем, по теперішньому, обрусителем.

Я переказав подібні спори між українолюбцями і космополітами в Києві, в своєму оповіданню про київські недільні школи, зложеної в осени 1859 р. (Австроруські Спомини, I). Подібні спори піднялись тоді ж і в Полтаві, де те ж були недільні школи, — в котрих приняв гарячу участь Стронін. Як сказав я вже з поводу київських спорів, — спори ці були більше абстрактні, ніж реальні, — бо і українські націоналісти читали самі і вчили в школах по московським книгам, не менше ніж космополіти, а космополіти вчили по українському, не менше, ніж українофіли.*)

Тим часом Стронін (котрий дійсно, здається, родився од москаля, бувшого кренака, потім управителя кн. Юсупова, але родився в Полтавщині) не тільки ширив свідомо М. Вовчка (котрого ми розносили і по селах, як я се знаю, і по власним споминам) — але, коли заклались у Полтаві школи недільні, переробив на українське „Букварь“ Золотова, зложений по „звуковому“ способу „передвижних букв“, — котрий був пущений в моду недільними школами і котрий переважував усякі старомодні букварі, в тім числі і українські Куліша і Шевченка. Сей перший український букварь, зроблений по раціональній методі, послужив не забаром як *corpus delicti* для того, щоб обвинувачувати Строніна „въ намѣреніи отдѣлить Малороссію отъ Россіи“. — Але ми забігли трохи вперед. Вернемось в 1858—59 рр. і в гімназію.

Інтерес, розбуждений у нас Строніном до історії цивілізації ще вбільшив у нас інтерес і до літератури, в тім числі і латинської. спосо-

*) При нагоді скажу, що д. Огоновский, недавно цитуючи мої слова про се, — покалічив їх, чи навмисне, чи ні, — хай сам скаже.

бніші з нас налягали тим більше на Лівія і Горація, щоб скорше добратись у Полевича до генеральського чину і читане Таціта, котрий притягав до себе і як ліберальний писатель. Приязнь з новим учителем натуральної історії, при новій реалістичній філософії, котру проводив нам і Стронін, притягала нас і до студій натури: читання книг, виробу гербаріїв, догляду в кабінеті мінералогічним і т. д. Через се все наші остатні два курси в гімназії були повні досить інтелігентної роботи.

Кілька років пізніше можна було замітити, що в полтавській молодіжці, котра прибувала в Київ в університет, начитанність трохи понизилась. Тут були загальні причини, в тім числі почасти те, що вже нові ідеї, котрі нам приходилось виробляти собі читанєм, розповсюдились і почали гуляти по головам, як щось готове, легке, — далі поверховно-утилітарний напрям, базаровско-писаревський, котрий насувався до нас з Півночі, на решті початок „народничества“, котре з погордою дивилось на „тонкости дворянской и буржуазной науки“, а на решті і споріднене з ним питоме українофільство. Коріфеї українофільства полтавського, сам Пильчиков і Щелкен, учитель воєнного кадетського корпусу, не вчили у гімназії; другі зовсім не були учителями і не дуже то багато самі знали, то всі вони не могли руководити наукою і читанєм гімназістів, з котрими почали сходитись в недільних школах і на котрих хотіли мати вплив, притягаючи їх до своїх ідей. Розмови про національність почали одтягати молодіж од образования, а клопоти про мову народню, над котрою гімназісти, звісно, не могли робити наукових студій, одсували на бік вивчуванє мов європейських, реакція ж проти „московській цивілізації“ охолоджувала молодіж до читання російських книг, — а українських не було. Зрештою не забаром не стало в Полтаві ні Полевича, ні Строніна. Тільки ж усе таки один мій університетський товариш, котрому довелось учительствовати в кількох гімназіях київського округу, говорив мені, років через десяток після того, як я залишив Полтаву, що все таки він нігде не бачив по других гімназістах такого інтересу до інтелектуальних справ, як у полтавських: *manebant semper vestigia moriculis libertatis!*

1859—1860 рр. можна вважати за апогей впливу Строніна в Полтаві. Той вплив виїшов за стіни гімназії. По думці Ілляшевича, кружок ліпших учителів гімназії, кад. корпусу і дівочого інституту (інтернату панянок) за-

ходився, щоб заложити в Полтаві дівочу гімназію, примір котрої тоді саме появився один в Ярославлі, на кошта Демидова. Полтавські учителі згодились 6 років учити в своїй дівочій гімназії безплатно, а гроші на інші видатки стали збирати приватними дорогами. Уряд дозволив те, а також, щоб будучі учителі дівочої гімназії виробили проєкт уставу єї. В сему виробі прийняв гарячу участь Стронін і при єго працьовитості і ораторському таланту, став першим в нарадах тих. Він же виступав, як делегат учителів гімназії перед начальством і товариством полтавским. Незабаром міністерство нар. просвіти переслало в ради учителів по всім гімназіям для обсеуду „Проектъ устава среднихъ и низшихъ учебныхъ заведений“. Уваги учителів, напечатані по тім в кількох спорах томах, можуть служити цікавим джерелом для знаомства з громадскою думкою в Росії в початку 60-х років. „Замѣчанія совѣта полтавской гимназіи“ між ними далеко не послідні, по сурьозности педагогічній, а також і по тенденції до автономізму. Між инчим там поставлена і потреба початку науки в нар. школах на народніх мовах, з тим щоб до російської мови переходили поступенно.

Коли я на вакаціях 1860 р. роспитував Полевича про ті „Замѣчанія“, той мені сказав, що все то майже робота Строніна. Незабаром, по тодішній моді петербурского уряду, і городські ради закликані були подати свої уваги про реформу городского статуту. Полтавський вїйт (голова) знайшов за найліпше обернутись до Строніна, і той поміг єму написати свої уваги в ліберальному напрямку. В осени 1859 р. відкрились в Полтаві школи недільні, потім субботня для жидів. Всі ті школи держались, як свого роду федерація, до котрої, окрім учителів, прилучались і люде з панства, урядників, купців і т. д., що спомагали школам грішми.*) Школи ті повели до видавництва учебників, до стосунків з школами і видавництвом по других сторонах. Нарешті школи повели до народніх публичних лекцій. Перші такі лекції в Росії були спробовані власне в Полтаві, задовго до петербурських лекцій в „Соляномъ Городкѣ“. В сих лекціях перевенство належить Строніну, як по таланту викладу, так і по системі. Потім суть тих лекцій була

*) Між ними гарячу участь взяла Ел. Ів. Милорадовичева, котра тоді прихилилась до ідей українофільських.

печатана під назвою А. Іванова — „Рассказы о землѣ и небѣ“, „Р. о силахъ земныхъ“, „Р. о жизни земной“, „Р. о жизни человеческой“. Послідовательність їх іде по системі Конта і єсть досить зручна проба короткої енциклопедії, а в остатній брошурці проба популярного викладу постуцу в історії (Три з сих брошур перекладені на українське, — а остатня чомусь ні).

Поряд з лекціями для народа, кружком Строніна був задуманий і популярний театр любителів. Для початку був узятий „Ревизор“ Гоголя. Се була прерозумна думка не одрізняти театру народнього од театру для інтелігенції, а вибрати з остатнього те, що цілком зрозуміле простим людім і в той же час піднімає в гору їх крітику і в загалі думку. Простонародність полтавского театру мусіла виявлятись лишень тим, що ціни на місця були назначені дуже дешеві. Тільки і начальство не було дурне: губернатор, коли єму принесли для ухвали афішу спектаклю, — возстановив на ній панекі ціни, — і так знищив увесь замір полтавських просвітителів народу!

Така уся робота полтавского передового кружка не могла пройти в Росії без перешкод урядових. Особисті конфлікти загострили діло. Ще в 1858—59 акад. році случилась „історія“ в кад. корпусі, де директор наговорив грубостів шановному учителеві, — проти чого ціла корпорація учительська пожалілась вищому урядові военных шкіл. З Петербурга приїздив по сему ділу урядник. Щоб спаралізувати цілком неправе діло директора корпусу, сей директор з губернатором Волковим придумали таке: губернатор доніс у Петербург, що між учителями кад. корпусу завелись „демагоги“ і записав у число їх чотирьох видатніших протестантів проти директора (Пильчиков не був записаний в те число) та для виду безсторонности додав і трьох учителів гімназіяльних, в тім числі Строніна. Так получились сім (святие число!) „демагогів“ у Полтаві.

Скоро потім появились в „Колоколѣ“ Герцена корреспонденції про деякі незаконні вчинки Волкова, — і позяк літом 1858 р. Стронін їздив за границю і був у Лондоні (і у Герцена, прибавимо ми) то ті корреспонденції були поставлені на рахунок Строніна. В осени 1859 р. в Полтаву приїздив царь. В Харькові губернатор Лужин нажалівся єму на студентів університету, з котрими в него вийшло кілька „історій“ (див. в „Колоколѣ“ т. р. „Грязь и Лужинъ і т. н.) і царь досить різко зробив виговор студен-

там у парадній залі університету. В Полтаві губернатор пожалівся цареві на гімназію, — і царь, прийшовши туди, сказав директору прилюдно: „я слышалъ, что у тебя учителя заражены демагогическимъ духомъ. Смотри за ними построже“.

Я вже тоді був в Києві, в університеті, — де, дякуючи Бекману (котрого з Харькова вижив Лужин і котрий в Києві готовився до магістерства по історії Росії) і недільним школам, познакомився з проф. р. історії Павловим, найвидатнішим з між Київських ліберальних професорів. Получивши од молодших товаришів з Полтави звістки про те, що говорив там царь в гімназії, я розказав про те Павлову. Незабаром царь прибув і в Київ, де шеф жандармів, кн. Долгорукий почав жалітись куратору Пирогову, — (до котрого ще царь був прихильний і котрого ненавиділа вся ретрорадна бюрократія в Росії) — що в Полтаві учителі, а надто Стронін дійшли до крайніх революційних ідей. Павлов же розказав Пирогову те, що він чув од мене про Волкова і Строніна, додавши, що він по вступним екзаминам в університеті бачить, як прекрасно приготувані ученики Строніна по історії. Пирогов сказав Павлову, щоб він послав до него кількох відомих ему студентів з полтавців. Павлов вибрав трьох, в тім числі і мене. Ми розказали Пирогову, що знали, про Строніна і других „демагогів“ і про Волкова. Пирогов поїхав у Полтаву на ревізію. Там ему нажалілись на Строніна губернатор і архієрей. Пирогов сказав директору гімназії, що він дума, для тиші, перевести Строніна в другу гімназію. Але потім, побувши на уроках Строніна і поговоривши з ним у себе, рішив зоставити его до часу в Полтаві і навіть, щоб заявити нерезонаність доносів Волкова, перед вищим урядом представив Строніна к новому року к награді орденом. А в Києві він сказав інспекторові всіх училищ округу Тулову, котрий знав Строніна і з котрим я облизився через школи недільні, що Стронін одна з ліпших голов між педагогами округу і що він назначить его на першу ваканцію директора гімназії, навіть минуючи інстанцію інспекторської служби. Так казав мені Тулов.

Тим часом у початку 1861 р. реакція звалила самого Пирогова з кураторства, — а в літі 1862 р. случились у Петербурзі пожари, котрі приписали „нігілістам“ (слівце се саме пішло в моду, бо в фебр. 1862 р. появилася роман Тургенева „Отцы и Дети“) „Пожары,

— какъ генералы Чичикова, пришлось къ стати“ для реакції, — як писав мені Стронін. Скрізь по Росії пішла нагінка на „неблагонадежныхъ“ і „злосамѣренныхъ“. Волков представив свій список демагогів, — розширений. Строніна одатавили, — потім, в куші з кількома другими, арештовали і одвезли в Петербурську кріпость.* В Петербурзі Строніна обвинувачували і в замірі поступити в легіон Гарібальді, і в замірі „отдѣлить Малороссію отъ Россіи“, — нічого не допевнили, — та все таки вислали в Мезень Архангельської губернії, коло полярного круга, — а звідти скоро перевели в Пінегу засідателем суду, а потім суддею в Шенкурск. Остатнє поясняється тим, що в Архангельській губернії образования чиновників нігде взяти, окрім з висланих, а до того ще тоді губернатором в Архангельську був порядний і ліберальний чоловік, кн. Гагарин, син важної в Петербурзі особи (він був председателем комітету міністрів) котрого лишень держали далеко од Петербурга, бо він був жонатий на купецкій дочці, котра не мусила мати доступу до царського двору. Гагарин зібрав коло себе політичних висланців, котрих називав „comité du salut public“ Архангельської губернії. Між ними видавався Чубінский по універсальности своїх адміністративних дотепностей. Стронін себе таким універсалістом не почував і одпрохався од комітету на спокійніше місце судді в Шенкурську, де мав вільного часу досить, щоб писати свої праці по теорії історії, які він тоді задумав, під впливом Боккля і О. Конта.

Ті праці вийшли з 1869 р. трема книгами: „Исторія и методъ“ — „Политика, какъ наука“, — „Исторія общественности“; четвертої

* Арештовано було тоді в Полтаві і кілько українофілів, — Щелкан, Лобода і пізніше д. Коніский. Щелкана вислано в Астрах. губ., але скоро позволено ему було їхати за границу лічитись, та він скоро вмер. Лободу вислано, памятався, в Пермську губ.. Коніского в Вологодську, але скоро увільнено. Пильчиков не займали. Він умів якось жити в миру з начальством. Характерний анекдот про него розказував мені полт. гімн. катехит Думитрашко. В літі 1861 р. приїхав у Полтаву петерб. економист (потім член академії наук) Безобразов для студій про знаменитий Іллінський ярмарок, — оселився в домі Думитрашка, познакомився з Пильчиковим і питав у него адрес Строніна. П-в сказав, що не знає. Про се Б-в сказав Д-ові. Сей, здибує Стр-на і визнає од того, що він все на старій квартирі і що П-в був у него зо 2 дні перед розмовою з Б-м.

(про вагу особистостів в історії) не дала дописати смертельна хвороба автора. Багато б треба було говорити, щоб оцінити ці праці, про котрі я чимало наспорився в свій час з автором. В цілому їх можна назвати невдачними. Стронін думав писати свої праці, як позитівіст, — а тим часом всі звички його думки виховались в старій ідеалістичній школі гегеліанства, та окрім того, відповідно тій школі, підобрав він собі і історичний матеріал, витолковував всі його деталі. Тільки поряд з тим незвичайні теоретичні здібності автора, вкупі з позитивізмом, продиктовали йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорогших для філософа історії, — і колиб праці Строніна були напечатані на якій небудь західно-європейській мові, то в Європі було б оцінено, що вони вносять в науку. У Росії ж вони або не звернули на себе уваги, або були оцінені критиками скорше неприязно, ніж прихильно (д. Михайловський гаряче нападав на них) „Политика какъ наука“ викликала дуже неприхильну рецензію і в гал. „Правді“, продиктовану Пильчиковим, котрий винайшов в книзі Строніна, досить федералістичній, московське україно-жерство і т. д. Я поспробував було оступитись за книгу ту, — та ред. „Правди“ мові замітки не напечатала.

В 1869 р. Стронін получив амністію, то б то право жити по всій Росії. Він мав найвну думку, що йому знову дадуть місце в гімназії, — і приїхав в Київ з тою цілю. Звісно, не дали. Їм приїшлося удержуватись роботою, котру давав йому знайомий, котрий служив при міністрі дорог, потім адвокатурою, на котру він получив право, як прослуживши в Арх. губ. по судам, почасти газетною літературою. Адвокатуру Стронін кинув незабаром, бо, казав він мені, з кримінальних процесів неможна прожити, а цивільні, не гляючи на реформу, все таки рішались більше за кулісами, ніж на суді, — а ходити за куліси Стр-ну було прикро. Він узяв місце мирового судді в Білорусі, потім председателя мир. зїїзду в Любліні, а далі юрісконсульта при мініст. дорог і на остатку зроблений був членом ради того міністерства.*)

Міністр юстиції, гр. Пален, хоч сам реакціонер, сміявся, коли Стр. сказав йому, просюючи місця по судам в 1871 р., — що він був висланий в Арх. губ. за „намѣреніе отдѣлить

*) Коло того часу на службі в мін. дорог пробули між ничим також Куліш, Мордовцев і Чубінський.

Малороссію“, — і предложив Стр-ну місце прокурора. Але Стр. не взяв прокурорського місця.)*

Остатні місця Строніна оплачувались добре, та не давали місця інтелектуальним інтересам і незвичайним педагогічним здібностям Строніна.

В ці часи я бачився з ним тричі: двічі в Петербурзі, в 1870 р. і в 1874 р. і раз в Женеві в 1887 р. Коли мене вигнано було з професорства, Стронін випросив був мені місце мирового судді в Ц. Польскім з обіцянкою першої ваканції председателя, — та я не взяв сего місця, а поїхав за границю видавати „Громаду“.

З того часу ми переписувались зо Строніним рідко, більше з поводу нових книг по соціології, котрі я йому посилав иноді. В 1887 р. Стр. приїхав у Швейцарію хорий на нерви, котрі лікарі веліли йому лічити пробуванням у горах і вандрівками. Нерви Стр. не були зовсім зруйновані. Їм важко було проживати самому між чужих, — і він не довго прожив у горах, а переїхав у Женеву, де жив коло мене, потім у Лозанну, де його привітав тепло мій друг, проф. Герцен. В Лозанні прокинувся в Стр-ну педагог; він ходив у школи, а надто в гімназію, — директорів котрої так сподобались його уваги, що він попрохав старого полтавського учителя написали їх йому систематично. В сентябрі того року я з Строніним поїхали в кругову вандрівку по Італії на Турин, Мілан, Геную, Пізу, Рим, Неаполь, Флоренцію, Венецію. Кошта вандрівки (1000 фр. на двох) заплатив Стр-н, бо в мене не було сантіма зайвого, та я власне доглядав свого товариша і мусив зберегти йому час і кошта, показуючи йому в кожному місці найголовніше. Я од усього серця всилиювався одплатити старому вчителеві за науку доглядом і почасти наукою, бо Італію я вивчив досить і люблю гаряче.

Багато поучуючих і щасливих хвиль про-

*) Розмова гр. Палена з Строніним показує, як у Росії самі вищі урядники мало придають цінні обвинувачуванню в політичних винах. — За что Вы были сосланы? спитав гр. П. Стр-на. — За намѣреніе отдѣлить Малороссію отъ Россіи. — Что жъ Вы дѣйствительно имѣли такое намѣреніе? — Нимало. Это выдумалъ губернаторъ Волковъ. — Какой это Волковъ? — Тотъ, что теперь состоитъ въ совѣтѣ мин. внутр. дѣлъ. — А, этотъ красивый!... Такъ видите, — мы нуждаемся въ способныхъ силахъ въ прокуратурѣ. Хотите ли получить тамъ назначеніе? і т. д.

вели ми перед монументами і в музеях Італії та серед її природи, — і я вдячний долі за те, що вона мені послала ту вандрівку. Надто я пам'ятаю дві хвили. Хоч я бував кілька разів і по довгу в Римі, але ніколи не бував на святій горі, куди плебеї одходили од патріціїв. Стронін, котрого музеї часто втомляли, наставляв на тому, щоб таки поїхати на це місце, на котрому, як він казав, була підложена основа європейської демократії. Ми поїхали. „Свята гора“ — це власне невисоке місце кілька кілометрів од Риму в гору по Тібру, котрий тут робить колінце, — а воно обмежує місце, зовсім подібне до тих, де знаходяться городища на Україні. Такими городками були власне і Капітолій з Полатином у Римі, — подібний городок хотіли собі заложити, окремо од Рима, плебеї на святій горі. Під горою стоїть маленька проста „trattoria“, куди, певно, forestieri (чужинці) рідко заходять, і де можна знайти лишень сир та дуже плебейське вино. Стронін, хоч досить делікатний на жолудок, як усі петербурці, непримінно хотів випити за плебеїв з хазяїном тратторії і нашим візницею, — котрі показались уже обоє не ремлянами, хоч і плебеями. Хазяїн ще щось знав про те, що таке *monte sacro* і плебеї, — а візниця неаполітанець і не мудрий, зовсім нічого про те не чув і мало росторонав в моїх розправах про колишню подію. Та ми, скити, од серця випили плебейського вина і попоїли плебейського сиву на святій і для нас — історичній горі, хоч я, як гувернантка старого учителя і побоювався, щоб той пир ему не пошкодив. Обійшлося благополучно.

Покінчивши з Неаполем і Помпезєю, ми мусили вийти вернутись у Рим. Стр. не хотів уже мішати вражінню, котрі раз лягли в его душу, і хотів зараз же їхати на Флоренцію. Але зоставався лишень якийсь локальний поїзд, котрий ішов лишень до якогось Орте. Тим часом вечеріло. Ми поїхали і пробули в Орте, де в силу знайшли якусь локанду, очевидно, збанкотовану через залізницю, сяк-так переночували, але в ранці не знайшли ні в локанді, ні на станції навіть білої кави. Почтовий поїзд на Флоренцію ішов лишень о 2-ій годині дня; треба було якось перебути. Я закріпив щось подібне до ліска над Тібром і предложив перебути час там, захопивши з собою хліба і вина. Прийшовши до річки і оглянувши лісок, гаї, гірки і т. в. ми опинились немов би то коло монастиря в Полтаві, над Ворсклою. На нас так і повіяло

старовиною і Україною і ми обернули Орте в Орчик. Кілька годин просиділи ми там в гаю над Тібром, розмовляючи про Полтаву, згадали і спори полтавсько-київські про українство і космополітизм, згадали колишніх людей; дечому посміялись, — і переживши знову через 20 років наші українські почуття, між инчим як я читав у Строніна в перший раз М. Вовчка, встали все таки — космополітами і поїхали в город Данта і Галілея, рідний по своєму і для нас!

В Венеції ми попрощались з Стр-ном. Я поїхав у Женеву, а він у Петербург. Там він зараз здобув собі плеврит, котрий перейшов у чахотку, — і через рік я получив од мого учителя і друга лист з Криму про его тяжку хворобу, а незабаром читав у газетах звістки про его смерть і сухі, коротенькі некрологи. Лишень фелетон в одній з південних газет російських, писаний одним з учеників Стр-на, був і довший і теплий, — та авторові було невільно в Росії розказати про Стр-на всю правду.....

М. Драгоманов

(Скінчено 3 авг. 1894, в Парижі).

Мессія чи Антихрист ?

Голосні органи нашої старо-руської партії зняли були чималий ковзиг, оповіщаючи світові про наближене „отъ странъ серединной Руси“, спасителя Руси „запредѣльной“, то б то Австро-Угорської — наближене нового журналу, посвяченого спеціально єї справам. На те заголосили не тільки певні польські органи, але й деякі полохливі народовські і то за почином американської „Свободи“, бачучи в тім наперовім „ходоку“ свого супростата — Антихриста, що має знищити усю малорусчину. Ми, звісно, ані не ликували, вкуні є першими, ані не страхалися, вкуні з другими. Ми признавали деяку користь нового видання, як нагайку на певні круги і певні відносини у нас, бо знали, що та нагайка болючо битиме противника, хоть і буде в дуже слабких, морально, руках. Ми наперед знали слабі боки нового видання, і через те були супокійні за малорусчину. І ми не помилилися, коли здобули і прочитали 1-ий випуск нового видання. Ось его заголовок: „Галицько-русскій Вѣстникъ. Ежемесячный историко-литературный и политическій журналъ. № 1. Августъ 1894 г. Годъ первый. С. Петербургъ. Редакторъ-Издатель В. С. Драгомирецькій (Галичанин). Вел. 1/8 ст. 123“.

З певного погляду, ніщо таї ніяк нам докладніше говорити про це виданє. Доволі буде сказати, що виданє, виходяче в центрі дес-

потичної Росії і видаване та підтримуване прихильниками тої Росії, береса вчити конституційну Австро-Угорщину, як їй не поступати з Русинами, і для того вже в першому випуску наводить річи, правду котрих годі заперити. Як би далі „Галицько-руський Вѣстник“ наводив тільки як найбільше фактів, котрих у нас не завше можна оповіщувати, — він зробив би своє, не вважаючи на те, хто він і для чого те робить. На лихо, зараз видно, що тут факти будуть оповіщувані пристрасно. Майже в усіх статях накладено вже надто чорних красок на Поляків, єзуїтів і австрійське правительство, між инчим, приписуючи їм гріх великого дбання про малорусчину. Не об'єктивно писано і про людей инчих руских партій, окрім про д. Романчука (в статі „Галичина, какъ поприше польско-іезуитской пропаганды“). За те самими світлыми красками змальовано старо-руську партію. До того факти з нашого життя в Австро-Угорщині подані односторонно. Вцілому ряді статей: **Скорбная лѣтопись Галицкой Руси**. I. Положеніє галицько-руської церкви; **Письма изъ Галиціи**. I. Галичина, какъ поприше польско-іезуитской пропаганды; **Политическое обозрѣніе**. I. Политическое положеніє Прикарпатской Руси і в инчих, менчих статях австро-руських Русинів, раз-у-раз повторяються жалі, і тими самими словами, власне тільки на нагілки за „руськимъ языкомъ“, вірою і священством; про соціально-економічний стан маси народу є тільки невеличкий уступець у статі Росіянина Будиловича (ст. 14—15) тай то написаний тільки для доказу, як руйнує наших селян „западный“ капіталізм, фіскалізм і мілітарізм Австро-Угорщини — так, немовби на „востоці“, у Росії не було сего добра!! Тай то: усі такі статі, як і добра сразу статі „Національное движеніє на Угорской Руси“, — або підписані псевдонімами, як „Русскій Галичанинъ“, „во—во“, або зовсім не підписані. Се не свідчить про відвагу сотрудників „Вѣстника“ из австро-угорських Русинів, ані навіть про знане наших законів. У нас, за фактичній статі про Австро-Угорщину, боїться нічого. В крайній разі могли би авторів покласти перед суд, але сим справа тільки вигралаби, бо на ті факти звернулаби увагу і австро-угорська публіка, тим більше, що їх завше можна доказати (у нас навіть закон кличе до того), а позаяк у нас усякі прасові справи підляжать судам присяжних, то автори певне були би оправдані. Аноніми ж і псевдоніми, як заяці, не роблять політики. З усіх сотрудників из Австро-Угорщини, у одного д. Ю. А. Яворського стало відваги підписатися під своєю статтею — „Очеркъ развитія галицько-руської літератури“ I. Про неї ми скажемо далі.

Тепер погляньмо на тенденції і цілі видання. І редакція, і сотрудники з Росіяні підносять, що цілі „Г. р. Вѣстника“ — допомогти духовому зближенню Російської і Австро-Угорської Руси. Протів духового зближенія Русинів из

Великорусами і ми не маємо нічого, тільки-ж те зближене мусіло би бути дійсно духове — то є зближене с передовими Великорусами і для передових духових цілів — свободного розвитку Великорусів, Малорусів, як і всіх инчих народностей Росії. На те ж, як відомо, треба в Росії найперше політичної волі, і тут австро-угорські Русини дійсно моглиби дечим послужити своїм рідним, чи першим братам у Росії. Та наш освободитель хоче зовсім не того. Він заявляє, що „руський народъ“ у Росії — свободний, самостійний, багатий і що єго духове добро — література — розвивалася і розвиваєся зовсім свободно — не те, мовляв, що у ворогій Австрії, під польско-єзуїтским пануванем. Чи воно правда — про те найкраще би спитати самих найчільніших російських писателів, давно замучених і тепер мучимих російською цензурою і инчими „свобідними“ російськими порядками. Тай великоруский мужик міг би чимало сказати про свою „волю і „богачтво“. Та що тут толкувати, коли увесь цілізований світ знає, яка то свобода і самостійність „русского народа“ у Росії! І редакція „Г. р. Вѣстника“ знає те добре, а все таки деклямує: „Какъ нѣкогда „братья катакомбъ“, древніе христіане, гонимые Римомъ, обращали взоры на Востокъ, такъ и галицько-руський народъ неотступно взираєть на независимую Русь. Въ ней онъ черпаетъ надежду на свое свѣтлое будущее; отъ нее онъ ждетъ духовнаго підкрѣпленія, защиты и сочувственнаго привѣта“. Люта наруга над рабом — „руськимъ народомъ“ у Росії! Опроче, політики „Галицько-руського Вѣстника“ розуміють під „руськимъ народомъ“ правительство та єго прихильників, ідеал котрих — самодержавна, одновірна і одномовна Росія. Усякі вільніші погляди і прямованія, у них — центробіжні заходи новіших „Чаадаєвців“, „малорусскихъ и великорусскихъ „сепаратистовъ“, изъ школы гг. Кулиша и Драгоманова, Спасовича и Пыпина“ (ст. 14). Тай під „руськимъ народомъ“ Австро-Угорщини, ті політики розуміють не народні маси і не „сльщцовъ“, подібних російським „Чаадаєвцямъ“ — не „малорусиниовъ, ново-єристовъ и радикаловъ-соціалистовъ“, а людей „болѣ зрѣлаго политическаго ума и болѣ независимаго патріотическаго чувства, вышедшихъ изъ школы Яхимовича и Петрушевича въ Галичинѣ, Духновича и Добрянскаго въ Угріи, Продана на Буковинѣ“ — то б то руссофілів. Правда, редакція і деякі сотрудники говорять про ненастанну стичність і брак ріжниць между пограничними рускими селянами Галичини і Волинської та Подільської губерній, про „родную, русскую рѣчь“, захвану в Австро-Угорщині тільки під сільською стріхою, і спасшу руску народність, про увід тої річи в літературу, — але се для них тільки пусті звуки: вони не бачать тут іменно малорусчини, не признають їй розвитку, ані будущини. Малорусчина у них — „сепаратизмъ“, „польска інтрига“, котру треба звести зо світа. Воно й не дивно від літературних жандармів. Дивно трохи, що на

тим самим становиску стоїть і д. Ю. Яворський у своїй статі. Він її кінчить так: „если взять во внимание, что возникновение и развитие нашего сепаратизма—дѣло искусственное, что онъ держится главнымъ образомъ польской подмогой всякаго рода, то слѣдуетъ придти къ заключенію, что весь этотъ сепаратизмъ, не болѣе какъ злокачественный нарывъ на нашемъ народномъ тѣлѣ, который въ концѣ концовъ долженъ лопнуть и зажить безъ дурныхъ послѣдствій. Будемъ надѣяться, что это произойдетъ безъ чувствительнаго вреда для наболѣвшаго организма и завершится принятіемъ одного обще-литературнаго языка, который отъ нѣсколькихъ лѣтъ насчитываетъ уже немалое количество сторонниковъ среди лучшихъ галицко-русскихъ писателей“.

Треба чималої порції цинізму, щоби написати першу половину сеї тіради, і чималої самонадії, щоби написати другу половину її. Цинізм і шовінізм д. Яворського доходять до того, що, у него, і найбільші польські писателі „не представляють собою нічого такого, із чого руському народу слѣдовало б учиться житейської мудрості і моралі“ (ст. 40). Що сказав би на се хоть Пушкін? А д. Яворський— „самый лучший изъ лучшихъ галицко-русскихъ писателей“, найпоступовіший і найідейніший із наших руссофілів!...

Ясно, що таке говорить ся без найменшої уваги на фактичний стан руського народу Австро-Угорщини, на його духовий розвиток, що не може йти инакше, як на його ж мові, бо иншої, між тим і російської, він не розуміє. І ті люде хотять спасати руський наріз Австро-Угорщини від „польско-єзуїтської“ темряви! Та, де там. Вони заявляють виразно, що хотять спасти наш народ навіть від тої крихітки західної культури, що все-ж таки протискає ся до него в сякій-такій стичности його с цивілізованим світом. „Во всякомъ случаѣ, — пише філософ „Галицко-русскаго Вѣстника“, д. А. Будилович, у своїй статі „О необходимости укрѣпленія духовныхъ связей Россіи съ Червоною Русью“, — если мы даже откажемся отъ понятія о патріотизмѣ и станемъ на чисто реалистическую точку зрѣнія, по которой и въ политикѣ слѣдуетъ держаться данныхъ и законовъ природы — естественной и нравственной; если мы поэтому допустимъ политическія и вообще культурныя послѣдствія изъ факта тысячелѣтняго существованія многомилліоннаго Русскаго народа: то должны будемъ признать провиденціальную важность и того безспорнаго факта, что одна изъ старѣйшихъ вѣтвей этого народа до нынѣ удерживаетъ въ своихъ рукахъ обладаніе срединами или русскими Карпатами, которые вслѣдствіе того являются до нынѣ естественнымъ басіономъ русскаго племени на Западѣ и вмѣстѣ наступательнымъ базисомъ его въ культурной борьбѣ съ грандіозными силами Запада“ (ст. 16).

Ну, „сили Запада“ справді надто грандіозні, щоби з ними могли покінчити дд. Будило-

вичі. На те вони не найдуть доволі сильнихъ полків, ані в Росії, ані тим менше в Австро-Угорщині. Скорше всего, вони будуть відрізані від руського народу, котрий прийде ся вести „Чаадаєвцям“ — що трехи скромніші супротив „Западу“ і при тому не цураються і російської мови і літератури, і навіть краще знають її і ближчі їй, по духу, хоть і стоять на малоруському ґрунті. А ґрунт той твердий бодай доти, доки малоруський народ не знає инчої мови, окрім своєї. Тут ми зовсім супокійні: політики „Г. р. Вѣстника“ не конкуренти дійснимъ прихильникам малорусчини. Вони конкуренти тільки Рутенцям, мову котрих вони не признають за „руську“ мову. Вже в першому випуску „Г. р. Вѣстника“, ми находимо, під рубрикою „Галицко-русскіе поэты“, переклад із рутенського на російське вірші Ів. Гушалевица „Въ Карпаты“, і далі такий же переклад оповідання Вол. Хиляка (Ієровіма Аноніма) п. з. Гаврилко. Ми просто вдячні видавцям „Г. р. Вѣстника“ за такий подвиг, бо він наглядно переконає просвічених Росіян про те, що як раз сюде із школи Яхимовича, Петрушевича, Духновича, Добрянського і Продана, не вміють по російському, ані тим менше по малоруському — що вони дійсно пишуть „на особомъ, несуществующемъ языкѣ“. Подвиг той, надіємо ся, покаже просвіченим Росіянам і різницю між рутенськими і малоруськими писателями Австро-Угорщини, коли тільки „Г. р. Вѣстникъ“ даватиме переклади і творів Федьковича, Франка і др. а не стане тільки на руйнованню языкового доробку Рутенців. Поки що, ми скажемо, що в порівнянню до оповідань Федьковича і Франка, оповідання Хиляка „Гаврилко“ — просто карикатура сільського життя, окрім хіба одної Парасі, сільської жартовливо-унертої дівчини, котру авторови досить пощастило намалювати.

Таким чином, захода політиків „Г. р. Вѣстника“ не знищать у нас малорусчини навіть формально, а піднесуть її, бо допоможуть убити усяку мертву языкову середину, а тоді стануть до лиця тільки: чиста російська і чиста малоруська мова. Про те, щоби заходи політиків „Г. р. Вѣстника“ убили у нас малорусчину морально — ніщо й казати, бо тут малоруська література, хоть яка слаба, а все ж таки куди сильніша літератури рутенської і псевдо-російської, яку проповідують прихильники „Г. р. Вѣстника“. Деякої переваги у нас російської літератури над малоруською можна би боятися хіба в такому разі, якби наші руссофіли стали на поступовий і революційний ґрунт російської літератури. Але тому не бути, і через те поступовий малорусчині тут нічого ініційно боятися.

Виходить, що „Г. р. Вѣстнику“ месією не бути, але успіхів Антихриста супротив своїх Рутенців і чужих ворогів Австро-Угорської Руси, ми йому бажаємо від душі.

Додамо іще, що цілі „Г. р. Вѣстника“ не виключно політичні і псевдо-культурні. Є тут і дійсно культурні речі. Така статейка И. П.

Філевича „Нѣсколько словъ о значеніи Карпатъ для русской науки“. Автор уважає дослід карпатської території важним для пояснення початку Русі і вивчення теперішньої сумішки: руско-мадярської, руско-словенської і, руско-румунської, при чому підносить, що руско-польська сумішка вже трохи пояснена працями Поляка Коперницького, котрі доказують, „какіе неистощимые научные клады хранитъ въ себѣ карпатская территория и по нынѣ“. Автор слушно каже під кінець своєї статейки:

„Говорятъ, политическое положеніе не благоприятствуетъ русскимъ научнымъ изслѣдованіямъ на Карпатахъ. Это невозможно допустить! Политика политикой, а наука — наукой и, конечно, подобныя нелѣпыя предположенія могутъ допускать только тѣ, кто ни съ политикой, ни съ наукой ничего общаго не имѣетъ. Академіи Наукъ всѣхъ четырехъ народовъ не питаютъ другъ къ другу никакихъ враждебныхъ чувствъ, мѣняются изданиями и, конечно, получаютъ отъ того только пользу и удовольствие, а если наши ученые общества не слѣдуютъ примѣру академій, то объ этомъ только и можно сказать: это они не хорошо дѣлаютъ“. Автор прямо кличе учені російскі товариства устроювати експедиції в Карпати для научних цілів і певен, що тут їм не буде важних перешкод. І ми думаємо, що таких перешкод не повинно бути навіть від урядів.

Окрім і політика „Г. р. Вѣстника“ і його прихильників доволі смирна, бо навіть д. Будилович заявляє в своїй статі таке: „Что касается наиболѣе удобныхъ — по условіямъ переживаемаго нынѣ времени — формъ постепеннаго сближенія Руси Червонной съ Россіей, то, кажется, на первомъ планѣ должно при этомъ поставить разнобразные виды ихъ литературнаго общенія, ибо взаимодѣйствіе въ другихъ областяхъ, на примѣръ государственной, церковной, экономической, при крайней подозрительности галицкой и угорской (а буковинської?) администраціи — гражданской, военной и церковной, — представляется весьма затруднительнымъ, если не невозможнымъ“.

„Галицко рускій Вѣстникъ“ виходитиме по 3 листи в місяць, за ціну 5 рублів у рік (навіть заграницю). Адрес редакції: С. Петербургъ, Гороховая ул. N-о 15.

М. Павлик.

П. намістник і рускі послы.

Ми в свій час изгадували про посольське справозданє п. Окуневського, що було 21 марта с. р. в Коломні. Після того справозданя, виборець Порфїрій Гладій, сурдутовий селянин из Березова заінтерпелював посла, чи то правда, що намістник заявив у соймі, що обійдеся без руских послів? П. Окуневскій, кинувшися, з горяча відповів: „Так є, то правда і сумна правда, але я думаю, що рускій нарід по-

винен напружити усі свої сили, чтобы сломить ту буту польского шляхтича“ і, обертаючися до правительственного комісаря, п. Окуневскій сказав: „Повторяю се іще раз перед паном комісарем і прошу его, чтобы те довѣ п. намістникови“. При тому п. Окуневскій виразив своє переконанє, що „нарід рускій підметить ту буту польского шляхтича“. Ми тоді скритикували сей виступ п. Окуневського, як не поважний, не витолкований основно зібраним селянам і, головню, розбивший народне віче, на котрім зібрані мали говорити про багато важних справ і між инчим про вибори в 1895 р. Іще різче осудив сей виступ у „Хліборобі“, селянин Іван Дорундяк, із голосу вічовиків-селян, с котрими ему довелося про те говорити і котрі привчені радикалами дорожити вічами, брати їх поважно, навіть доторкаючи найдражливіших справ. Д. Дорундяк додав іще, що теперішні рускі послы в соймі не варті оборони, бо вони пішли в „нову еру“ і в загалі не боронять, як слід, інтересів руского народу і, значить, не є его заступниками.

День 10 сентября с. р. значно підніс у гору той виступ п. Окуневського. Коломийське староство обернулося до ц. к. карного суду в Коломні, і того дня п. Окуневскій ставав перед судом як обжалований за пониженє п. намістника, „перекрученє“ его слів у соймі та зазив руского народу до пімсти. §. 300 к. з. по котрому обжаловано п. Окуневського, говорить тільки про проступок, из карою арешту 1—6 місяців і, як політичний, належить у нас до юрисдикції судів присяжных.

На суді, п. Окуневскій держався достойно і супокійно, хоть і твердо, бо не тільки признав, що сказав інкриміновані слова, але і заявив, що і тепер не инакше зробивби, як би его хто про те заінтерпелював. На свою оборону п. Окуневскій подав, що то він укладав промову посла Гаморака, котрий дякував, іменем послів руских, маршалкови, соймови і намістникови. Пам'ятаємо, що та промова вразила не нас одних своєю делікатністю і смирністю. І як раз після тої промови, намістник заявив, що лишиться при своїх прінципах з огляду на рускій нарід, чи з рускими послами, чи без них. Ся заява намістника, по словам п. Окуневського, глибоко вразила руских послів, деякі з них аж почорніли, та годі було відповісти, бо намістник, своєю мовою оповістив замкненє сесії. Під вражінем, що рускі послы лишні у соймі, п. Окуневскій скликав своїх виборців і зробив найбільшу жертву, яку тільки міг — не доторкавсья тої справи, говорячи натомісь обєктовно і з признанєм про инчі справи, порушені і полагоджені в соймі, критикуючи тільки признанє панам, у радах шкільних, veto та переслїдуванє учителів-Русинів, як вони займаються народною освітою. Колиж виборець Гладій, зовсім ненадійно, заінтерпелював его про справу намістника, п. Окуневскій мусів: або оборонити п. намістника (як се зробив у радї державній п. Вахнянин), і тим самим доказати, що він — посол рабского народу, або

зробити з себе жертву. П. Окуневський вибрав остатнє. Після знаменитої оборони Дра Євгенія Одесьнічкого, котрий доказував, що п. Окуневський тільки сповнив свій посольський, конституційний обов'язок, — присяжні оправдали п. Окуневського всіма 12 голосами. Численно зібрана в салі публіка, — по найбільшій частині Русини, — прийняла сей вирок гучними оплесками тим більше, що між присяжними було 10 Поляків і 2 жида, а не було ані одного Русина. Після вироку, зібралися чільніші Русини усіх партій, признали оправданє п. Окуневського побідю Русинів, обов'язалися поступати солідарно в обороні конституційних прав і однодушно підписати кандидатуру п. Окуневського, в 1895 р. Осібно і з великим притиском піднесено однодушний оправдуючий вирок судів присяжних, як доказ глибокого почутя горожанського серед Поляків і заявлено, що в таким напрямку Русини безумовно підуть є Поляками. На росправі, свідок п. Кудельський, урядник староства, заявив, що п. Окуневський взявав і Поляків до помісти на п. намістнику.

Після щасливого кінця виступу п. Окуневського, є надія, що рускі послы, як цілість, найдуть спосіб піднести сю справу в соймі, бо воно чудно, щоби один п. Окуневський боронив чести усіх руских послів, та ще й по за соймом, наражаючися на різні прикrostи, ба і процеси, тим часом як у соймі можна критикувати і п. намістника під захистом посольської нетикальності. Ми і доси не можемо порозуміти, де були наші послы, коли п. намістник говорив таке про них і чому вони, і навіть сам п. Окуневський, і звуком не запротестували протів слів п. намістника? Щось таке неможливе ні в єднім парламентарнім тілі цивілізованого світа. Є та кож надія, що після сего процесу, бодай частина руских соймових послів постараяться хоть підчас остатної сесії, перед кінцем своїх мандатів, стати дійсними заступниками свого народу, покинувши усі пусті спори так, щоби й намістник не міг йіх так брати байдуже, і селяне не потребували публично писати, що наші послы не варті инчого. Нарешті, може ся пригода отворить очі і руским послам і загадови Русинів, та навчить йіх, якої то солідарности треба Русинам — на яких основах...

Інтересно, що росправа протів п. Окуневського відбулася як раз того самого дня і тих самих годин, коли цісар у Львові приймав депутації Русинів і з признанєм брав до відомості запевнення йіх про дояльність руского народу для себе, єго сімні і конституційної Австрійської держави. Галичкі Русини обох старших партій прийняли тепер цісаря особливо горяче, при чому „Галичанин“ і „Дьло“ пішли немов на випередки. Ніколи в кантатах руских для цісаря не було такого страстно-ніжного тону. Автори текстів — між ними й єдин бувший радикал — заспівали лебедями, сокола-

ми і т. и. (слова ті стоять у текстах кантат) що готові пролити за цісаря і Австрію остатню каплю крови. При тому вони позичили собі виразів зі слова о Полку Ігоря і народних пісень. Музики ми не чули, але й вона, як запевняють, чимало взяла из нашої народної музики, і се особливо треба сказати про кантату о Остапа Ніжанковського — найспосібнішого тепер нашого композитора в Галичині. Одну кантату змузиковав п. Вахнянин.

М. П.

Жите і Слово.

Книжка V. За Сентябрь і Октябрь.

Едін Царь, трагедія Софокля 161—178
Из уст народа Б. Легенди: NN. 3—19 179—188 В. Казки: 3. Красносвіт 188—191 4. Щастє й нещастє 191—194 5. Чудесний хлопець 195—198; Літературні стремління гал. Русинів Ів. Заневича V. 198—204; Матеріали для історії віршів укр. М. Драгоманова 205—224; Из старих рукописів III Вандрівка Богородиці по неклі 224—237; Основы суспільности, повість Ів. Франка 238—251; Старі хартії вільности М. Драгоманова 252—264; Про Румянцівський Музей у Москві Хв. Кримського 265—270; До історії гал. русь. селянства: IV. Про панщину коло Старого міста М. Зубрицького 271—273 V. Інтердікт в селі Кунині I. Фр. 273—277; Будда і Буддизм Л. Фера 278—295; Пісня про Роланда, перекл. В. Щурата 295—304; Статя про „Пісню про Роланда“ Гастона Парі 305—311; Критика і бібліографія XII. Фольклорні праці дра Ч. Зібрта 312—320. Нові книжки (Дзвїн П. О. Куліша) 321—322.

Редакція оповіщає:

„В році 1895 „Жите і Слово“ виходити буде в тім самім обемі і форматі, що й сего року. Так само й передплата лишає ся та сама, тільки для Росії ми найшли можливим установити передплату не 12, як доси, але 10 рублів річно; ціна поодинокі книжки для Росії лишає ся 2 рублі.

„Всіх, котрі доси зволили підписати наше виданє передплатою, працями та присилкою матеріалів, просимо, щоби не забували про нас і далі а особливо щоби приєднували нам нових пренумерантів. Кінчаючи перший рік видання з значним дефіцитом ми тільки в надії на численнішу ніж доси передплату зважуємо ся видавати „Жите і Слово“ ще рік, уважаючи се потрібним для нашої науки і літератури. Надіємось, що й публіка признає сю потребу і оцінить наші змаганя“.

Адрес редакції і адміністрації: Львів, ул. Глубока, 7.

Виходить 1. і 15. т.
кожного місяця і ко-
штує за рік:

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

Редакція
і Адміністрація
на Замковій ул.

руско-українська радикальна часопись.

Ще про „безвихідність“ україн- ського соціалізму.

Ми доси не відповідали на заціпки „Przedświtu — czasopisma społeczno-politycznego, organu Związku Zagranicznego socjalistów polskich“ — бо в заціпках тих не було не тільки правди, а не було і елементарної приличности. Трохи не так зачепив нас, у 8 нрі „Przedświtu“ (за август с. р.) д. А. В. Розбираючи звисну брошуру д. О. П. „О безвыходности украинского социализма въ Россіи“, що вийшла ще в 1891 р., — д. А. В. так каже про першу частину єї, то є про критику українського соціалізму: „Ta część zawiera dużo zdrowych myśli i czyta się z przyjemnością; szczególnie niektóre strony, poświęcone krytyce mieszaniny chłopomanii i anarchizmu bakuninowskiego, która w Rosyi przez długi czas uchodziła za socjalizm, — są bardzo dobre. Autor wskazuje, w jaki sposób ów socjalizm rosyjski przedostał się, za pośrednictwem osławionego prof. Dragomanowa, do literatury ukraińskiej. Malując wpływ ukraińofilstwa zarówno na „Hromadę“ prof. D., jak i na teraźniejszych działaczy, autor zbija niejeden fałsz historyczny, który otrzymał wśród rusinów prawo obywatelstwa dzięki p. D., w rodzaju n. p. republikańskiego demokratyzmu Bogdana Chmielnickiego i kozaków zaporoskich, samodzielного rozwoju literatury ukraińskiej w wieku XVIII i t. p.“

Хто знає, як критично д. Драгоманов відносить до російського соціалізму, бакунінського анархізму, республіканізму

Богдана Хмельницького і запорозких козаків, і до всіх инчих — ізмів, що зайшли в українську літературу зовсім не через д. Драгоманова, а раніше него, — той зачудується нісенітницям д. О. П. і його критика д. А. В. Ми не будемо багато спорити з д. А. В., а скажемо хіба тільки, що пора би вже хоть польським соціалістам перестати так згорда говорити про українську хлопоманію, бо се чисто шляхецька звичка. В хлопоманії д. Драгоманова нема нічого ісінько такого, с чим би соціаліст не міг згодитися. То тільки любов до хлопа і підчеркуване конечности праці для него в соціально-радикальнім напрямку. Така „хлопоманія“ стала від недавня появлятися і серед чужих соціалістів: німецьких, французьких, а за ними і польських у Галичині. Що-ж до розвитку української літератури в XVIII ст. (чому тільки в XVIII ст.?) то роля д. Др-ва зводиться на те, що він вишукує і видає, с поясненнями, початки народної української літератури в інтермедіях і віршах українських перед XIX ст., писаних більше або менше чистою українською народною мовою. Про самостійність, чи несамостійність тих початків пора буде рішати аж тоді, як набереться доволі матеріалу. І тут д. А. В. може бути супокійний: д. Драгоманов розбирає такі справи з інтернаціонально-порівнявчого, а не з вузько-національного становиска. На перед про результат тих студій можна сказати хіба те, що початки народної української літератури мало залежали від літератури польської (нова українська література XIX ст., як відомо, іще менше залежить від неї).

Далі, д. А. В. слушно чудується пропозиції д. О. П., щоби австро-угорські Русини відреклися мови свого народу і прийняли російську. „Zwrot ten, — каже д. А. В. — nabiera tem większego znaczenia, iż broszura dedykowana jest II-mu zjazdowi ukraińskiej partyi radykalnej“. Жаль, що д. А. В. не потрудився узнати, як думають про сю пропозицію д. О. П. усі, без виімки, члени руско-української радикальної партії, а то би він може і не написав про нас ось-якої тиради: „Zatem niech radykali rusińscy łączą się z reakcyjnymi moskalofilami, niech przez przyjęcie języka rosyjskiego na roścież wrota propagandzie carskiej otwierają, byle nie łączyć się z polakami, którzy chcą zjeść ich narodowość“. Брошура д. О. П. скритикована в „Народі — органі руско-української радикальної партії“, в 1 і 2 нрах за 1892 р. і, коли д. А. В. совісний чоловік, то він розкаже читателям „Przedświtu“ суть тої критики. Ми ще попросимо його попрочитувати і все те, що у нас писано про руссофілів, коли він хоче говорити про наші відносини до них.

Д. А. В. в загалі симпатично і практично відноситься до існування української мови й літератури, як способу пропаганди соціалізму на Україні. Він каже: „Przyjęcie języka rosyjskiego uniemożliwiliby mu (українському соціалісту) propagandę socjalizmu w szerokim słowa tego znaczeniu. Gdyż propaganda taka może być prowadzoną tylko w języku, zupełnie dla ludu przystępnym, i człowiek, któremu idzie o rezultaty praktyczne nie zaś o doktrynę, przedewszystkiem na to powinien zwrócić uwagę“. Се вже величезний крок супротив „zagranicznych socjalistów polskich“, котрі довго воювали против осібної української організації для проповіді соціалізму на Україні в українській мові, як і в загалі против плебейських мов (напр. жидівської) в соціалізмі, і робили се як раз у спілці такими-ж обрусителями, як д. О. П. — російськими соціалістами. Ми тямимо спори на сю тему в Женеві, в 1879—81 рр. між соціалістами з Росії. Російські соціалісти-революціонери не признавали Українцям права писати по українському навіть про астрономію, і нам, українським соціалістам „Громади“ приходилося люто воювати з ними за права української мо-

ви в літературі і з'устній пропаганді. Ся боротьба наша була подібна тій, яку приходилося вести з російськими соціалістами самому д. Драгоманову за політичну волю в Росії, потреби котрої вони не признавали. Польські соціалісти в Женеві, — ті самі, що потім оснували „Przedświt“, — завше піддержували російських соціалістів против нас, але незабаром і одні й другі були побиті, в названих справах, самим ходом соціалізму у нас і в цивілізованих країнах, і тепер люде, подібні до О. П. — „притча во языцѣх“ навіть серед російських соціалістів.

Тільки-ж д. А. В. трохи чудно аргументує против російської мови у нас.

„Przyjęcie tego języka, — каже він, — stanowiloby wybudowanie muru między ludnością rusińską oraz polską, i uniemożliwiliby socyalistom polskim wywieranie jakiegokolwiek wpływu na robotników rusińskich. Byłoby to bezwątpienia stratą niepowetowaną dla rusinów galicyjskich, gdyż polacy potrafili tam stworzyć stosunkowo poważny ruch socyalistyczny, z którym związek ułatwiliby socyalistom rusińskim robotę w znacznym stopniu. A na miejscu socyalistów polskich zjawilyby się tem liczniej kreatury w rodzaju Olgi Hrabar i jej towarzyszy, stanowiące dotychczas właśnie najenergiczniejszych agitatorów moskwofilizmu. Wątpię, czyby socyalizm rusiński na tej zamianie zyskał“.

Тут, майже що слово, то непорозумінє. Найголовніше: зовсім чудно бачити, як д. А. В., практичний чоловік, боїться запановання в галицькій Русі російської мови. Такі річі не треба брати на серію. Мова, — не одіж, котру би можна перемінати так лехко не то масі народу, а і тим, що хочуть єї повести за собою. Поки руский парід Австро-Угорщини перемінить свою мову, — певне будуть рішені самі основні соціальні і політичні справи у нас і в Росії. Ось чому заходи наших руссофілів — зовсім пропащі з огляду на маси народу і навіть з огляду на офіціальну Росію. Відпекуючися мови руских мас, — наші руссофіли просто роблять себе лишніми людьми в Австро-Угорській Русі.

Та ми не розуміємо і того, що д. А. В. каже про мур межі рускою і польською людністю. Коли д. А. В. дій-

сно ходить про українську мову в Галичині, то ми вкажемо йому на той сумний факт, що польські соціалісти, як і всі інші польські діятелі, і доси не користуються тою мовою і навіть не знають і не розуміють її, як слід. Навіть письмо руске мало хто з них знає. Се справді китайський мур межи рускою і польською людністю, котрий пора би повалити. Почати-ж се можна найкраще так, щоби ті робітники-Русини, котрі доси польщилися і для котрих доволі було польської мови, — почувалися Русинами, нагадували собі руску мову і оберталися в ній до маси руского народу, для котрого польська мова така-ж китайщина, як і російська. Що до впливу польських соціалістів на Русинів, то він доси був ніякий, тим більше, що вони не сказали нічого такого, чого би перед тим не сказали рускі соціалісти, в своїх виданнях. Ми не знаємо ні одної польської соціалістичної брошури, котру би рускі соціалісти вважали за потрібне перевести і видати для руского народу, тим часом як кілька українських брошур, соціалістичних і хлопоманських, було переведено на польське. Воно може буде инакше, коли польські соціалісти на Русі вивчатися по руски і стануть складати брошури, більше застосовані до потреб руского народу.

Ми, українські радикали-соціалісти, бажаємо союзу з польськими соціалістами. Ми се навіть практично доказали, коли помагали ширити соціалізм межи міськими робітниками Галичини, в польській мові (від 1878 р. у „Грасу“ і т. п.). Але-ж для того ми клали і кладемо одну умову, *sine qua non*: щоби польські соціалісти покинули й думку — будувати свою Польщу на Русі. Тим часом, від недавня, провідники Галицької Соціально-Демократичної Партії — „інтернаціоналісти“, — дуже стали підчеркувати відбудоване соціальної Польщі не тільки в Галичині, але і на Буковині. Можемо їх запевнити, що такі заходи тільки ослабляють соціалізм у Русинів і вбільшують запеклість наших руссофілів, котрі історичну Польщу гадають вибити з Русі клином історичної Русі (= Росії). Тай загал Русинів, неприхильних руссофілству, дуже вражає історичним па-

тріотизмом польських соціалістів і демократів. Ось головна причина слабости соціально-радикального руху в Галичині. Зовсім не те булоби, якби бодай соціалісти польські рішучо відrekliся історичної Польщі. Але-ж для того треба радикальної реорганізації Галицької Соціалістичної Партії, а власне основаня української секції, де би панами були самі Русини. Тоді ані краєві, ані заграничні польські соціалісти не зможуть говорити про Польщу на Русі, і тоді тільки й руско-українські радикали зможуть щиро брататися з польськими соціалістами для піддвиження своїх країн. Воно неминуче мусить дійти до основаня в Галичині незалежної рускої соціалістичної партії. Тепер є ще тому перешкоди: українські радикали-соціалісти одні займаються виключно мужиками, другі, — „молодші“, — не знають, куди їм приміститися, а загал Русинів інших партій ще не прихилився до соціального становиска. Але довго так бути не може. Загал Русинів усіх партій таки вже переконаний про марність спорів, викликаних і піддержуваних провідниками старших партій — спорів обрядових, правописних, етнографічних. Правда, між Русинами, остатнім часом, иде швидко диференціяція: від народовців рішучо відділилися радикали, потім сервілісти; від старорускої партії відділяються руссофіли. Від літературного руссофілства можна ждати смерті старорускій партії, бодай літературної: та партія мусить прийняти або російську, або чисту малоруску мову. Звісно, практичніші люде її прихилилися до малорусчини, а вкупі з тим може і до соціального становиска в справах руского народу. А народу того коло старорускої партії все таки й доси чимало. Народовці-поступовці мусять виховати тих мужиків, що в народовських товариствах, бо тепер у тих мужиків нема ніякого політичного ідеалу; народовці-поступовці мусять стати на радикальне становisko, коли не хочуть опинитися без народу і потонути в морі нового народовського сервілізму. „Молодші“ радикали мусять обернутися до руских робітників по містах, коли не хочуть лишитися без діла, а всі дійсні прихильники народу з ин-

чих руских партій мусять обернутися до мужиків, як старші радикали і в такім самім дусі, бо нічого нема, окрім хіба руссофільського, або полонофільського, з котрих остатній ненавистний усім Русинам, окрім „Правдян“ а перший не може розвиватися через непрактичність (що до мови) і брак цивільної відваги у наших руссофілів. Таким чином, серед Русинів неминуче йде і до консолідації кращих елементів — на полі соціальному. А позаяк у нас найбільша частина Русинів — пролетарії, а вищих своїх класів нема, — то консолідація та в дусі соціальному має певний ґрунт. І щиріші Русини інших партій мусять нарешті ступити на той ґрунт і мусять вивісити радикально-соціалістичний стяг, коли не хочуть, щоби рускі робітники і рускі селяне пішли в польський соціалізм, чи в історичну Польщу. С того боку, небезпеченство для Русинів далеко грізніше, ніж би хто думав. Коли-ж Русини зорганізуються на соціальному ґрунті, — їм нічого буде боятися польських соціалістів і польських хлопоманів, навпроти, вони зможуть сміливо дружити з ними для поборювання польського і російського консерватизму.

І от ми бажали би, щоби і Русини інших партій, і польські соціалісти рішучо висказалися в сій справі. Що ж до д. А. W. то ми ще цікаві знати, як він думає про українську мову в російській Україні, то б то: в якій мові людім із вищих тамешних верстов обертається до українського народу — у російській, чи українській, чи може польській? Відповідь на се питання рішилаби і про роль людей із польських вищих верстов на Україні — яку їм грати супротив українського народу, а взагалі з тим і про історичну Польщу.

М. Павлик.

Біблія або Старий Заповіт.

(Статя Моріса Верна; переклад Л. У.)

(Далі)

III. Біблія і література гебрійська. — Коли поставити питання, маючи на меті влаштувати історію літератури: як приходиться Біблія до давньої єврейської літератури? треба

відповісти: Біблія єсть збір книг, що зібрали жидівські теологи до християнських часів для науки релігійної й моральної своїх сучасників, щоб дати їм прописи культу і життя громадського. Ми знаємо давню єврейську літературу тільки по Біблії, але ж Біблія не єсть єврейська література. Се єсть вибір з творів тої літератури, вибір, зроблений в певний час і для спеціальної мети. Здумаємо собі, що кому небудь з сучасних нам людей доручено зложити для вжитку своїх земляків книгу для потреби релігійної, для науки моральної і поради, користуючись для сього літературною продукцією Франції за остатні віки, та людина, що возьме на себе се завдання почне з того, що одкине при перегляді все світське, театральні пьєси, нерелігійну поезію, політичну історію і т. и. Треба уявити собі, *mutatis mutandis*, що подібним способом робили свою працю учені жидівські, і в skutku тої праці утворився збір біблійний. Здумаємо собі, що вони могли мати бібліотеку зложену з усіх творів їх земляків, запевне вони одкинули все, що було невідповідне їх меті. Знов же, коли вони хотіли затримати деякі твори і завести їх в святий збір задля їх великої релігійної вартости, вони могли зауважати, що при зміні обставин твори ті теж мусять бути зміненими, пролагодженими до сучасних догматів благочестя. З сього погляду Біблія здається нам вибором з давньої жидівської літератури, вибором, прилаженим до виразної мети, що мали збірачі, — до научання релігійного й морального. Сі збірачі, як ми тільки що бачили, могли належати до III і II вв., що до Пятики., Іс.-Нав. і збору історично-пророчого, а що до Писання, то десь коло християнської ери. До якої міри при помочі книг бібл. можна зложити хоч уривками історію літератури жидівської, се питання здійснювалося часто і на різні способи. Між тими, що подавали найоригінальніші відповіді і найбільш варті уваги, ми спогадаємо п. Рейса (Reuss.)

Сей учений, користуючись остатніми здобутками критики, пробує зробити нарис головних фаз літературного розвитку в євреїв, признаючи при тому, що книжки релігійного змісту, єдині, які дійшли до нас, очевидно зьявляють собою тільки один бік інтелектуальної роботи давніх Ізраелітів. Літературні продукції, що складають біблію, можна поділити на чотири періоди: 1. період героїчний, що займає час від початків нації, чи то завоювання країни ханаанської до Давидового завоювання Єрусалиму; 2. період — пророчий, що починається за Давида і кінчається

в час халдейського завоювання Іудиного царства; 3. період — церковний, що йде від полону, чи вигнання Вавилонського до повстання Маккавеїв; 4. період — „книжників“ (scribes), остатній, що займає часи династії гасмонейської і кінчається Тітовим зруйнуванням Єрусалиму (70 р. по І. Х.). Епоха героїчна, се та, коли стали встанови, потрібні для нації осілої і певної в собі, виробляються серед заметні і невиразності первісних відносин поміж гуртами. Жадної довгої продукції літературної; всього скільки співів, от як лісня Дебори та плач Давидовий на смерть Саула та Іонатана, що дійшли до нас, спогади блискучих подій та надзвичайних справ; далі скільки порізаних показів на релігійні одправи та на громадські встанови, се можна бачити, не вважаючи на пізніщі переробки. Епоха пророча, се епоха сталого державного устрою. Релігійні думки доходять повного зросту і дають літературу, пройняту пророчим духом. Скрізь видно пророчу руку, і в державних справах і в книжних. Тоді з'являються один по одному головні документи, що увійшли в зміст нашого Пятикни., писання ягвістичне або пророче, що розказує історію патріархів і долю жидівського народу від його початків аж до покорення ханаанського краю, великі збірники промов пророків Ісаїї, Іеремії, Езекіїла, Амоса, Осії, Міхея і т. п.; закони пройняті пророчим духом, себ то Второзаконіє; врешті історія ізраелітів від завоювання (книги Суддів, Самуїла, (I, II часть Царств) писана і сужена з погляду пророчого. Після повороту з вигнання Вавилонського, з'являється новий дух, дух церковний, дух пошівекій (prêtre). Життя національне, де всяк відповідав за себе, породило пророка, людину діла і слова живого, невідлучний і залежний устрій невеличкої єрусалимської іудейської провінції єврейяв зростові культа, розвитку дрібних його приписів без високої моральної вартости. Тоді з'являється церковний кодекс або писання елогіста, третій великий документ, що увійшов у зміст Пятикнижжя (два попередні документи — ягвістове писання і Второзаконіє), він становить ґрунт так званого Моїсеевого закону і займає більшу частину теперішніх книг Ісхода, Левіт і Числ: Кодекс церковний єсть справжній підручник церковних одправ і разом з тим в ньому є багато приписів горожанських і громадських. Трохи пізніше виходить в світ Літопись (Параліп., Ездра, Неемія) де нац. історія переказується з погляду культа і його

одправ. — Потім, коли ці текети були впорядковані і звичай падав їм авторитет святих книг, починається ера коментаторів, екзегетів, книжників (scribes), що займаються поясненням та впорядкуванням товмачення каноничних книг, але зміст сих книг вже не піддають дискусії.

Се план вражаючий; шкода тільки, що коли приглянутись до нього ближче, то видно, що він більш здається вдатним, ніж справді єсть. Так, з чотирьох періодів, поданих п. Рейссом, два, перший і остатній, не мають позитивного значення. Справді, уривки, що єть учений відносить до періоду, названого у нього героїчним, не складаються з цілих книг дохованих до наших часів, але з коротких уступів і то непевних. Говорячи матеріально, тут нема з чого зложити позитивну главу історії літератури. Сю саму увагу можна зробити і про четверту книгу, де пишеться про епоху книжників та коментаторів. Щоб сей розділ мав основу, треба, щоб там була література екзегетична та парафраза; але ж сам п. Рейсс зазначає туди книги самого палкого патхнення, самої проймаючої набожности, Даніїла і Псалми. — Зостаються два головні розділи, один з них належить до епохи пророчної, або часу давніх царств жидівських, другий до епохи церковної, або часу другого храму. Чи можна ж впорядкувати хронологічно біблійні книги в сих границях і доказати, що кожна з них вийшла просто з обставин життя, що кожна відбиває дух і завдання різних окол і різних віків? Чи можна хоч визначити досить виразно те, що можна б назвати часом складання різних творів, щоб з сього вивести принцип класифікації не емпіричний, а справді ґенетичний і раціональний? Се дуже непевно. Навіть та ріжниця, яку хотять встановити між творами, що пібн то походять від пророчого духу і тими, де начеб то видно церковний настрій, навіть ся ріжниця не може бути загально прийнята: ці твори раз у раз сплітаються межи собою так, що їх можна одрізнити тільки насильним способом, витягаючи їх з творів складаних чи зібраних, що дійшли до нас. Власне так роблять, коли беруть окреме документ ягвістичний, яко твір IX або VIII в. до н. е.; але ся пібіто книга повстала тільки при допомозі хірургічної операції, коли розрізали Пятикни. на шматки більш чи менш великі, а потім з тих шматків сточили книгу, що давно зникла з світа. Те саме ми скажемо й про Второз., хоч критикам здалось, що вони знайшли навіть дату і початок підвалини релігій-

ного і літературного зросту давнього іудейства. Але можливо, що тут помилились, відносячи сей уступ до часу Іосії, а тоді все ринштування новітньої критики падає. Подібну думку можна прикласти й до пророчих писаннів, як от Ісаїї та Захарії, що поділені між різними віками та околами без жадної видимої рації.

Таку саму пробу скласти давню історію літератури жидівської неразробили інші вчені трохи в іншій формі. Сі вчені, — з них Ренан, (найвидатніший в французькій мові і запевне найдотепніший), — говорять нам про стародавню поезію, де одбилися великі діла минулого, де лунають події національного початку. І вже з десятого в. до н. е. сі співні мали бути зібрані в один збірник, названий книгою Праведного або Війн Єгови (Яве). З них, на жаль, дійшло до нас всього скільки уривків. В царстві Ізраеля, або десяти колін, з'являється в VIII або в IX в. до н. е. книга призначена разом і для подання законів і до звеличення предків нації, надто Іосіфа, героя північних колін (документи ягвіста); Іудине коліно і Єрусалим відповідають на те подібним же твором, що ми знаходимо в історичній частині документа елогіста і в Десяти заповідях (Decalogue). В VII в. Єрусалим видає повний збір законів, Второзаконіє; врешті, після полону складається, знов у Єрусалимі, ритуал культу (правничча частина елог. докум.) Прилучіть до сього книги історичні і пророчі, старанно порізнані і ви мотимете скласти цілу главу історії давньої літератури Сходу. Як ми тільки що вказували з поводу гіпотези п. Рейсса, такі гадки дають ілюзію здобутків і skutків позитивних, але перед суворим переглядом встояти не можуть. Приписування книг чи уривків з книг біблійних до віків, обставин і людей, що були раніш полону, се справа занадто непевна і не може становити міцної підвалини для історії літератури.

Встановімо ж тут принципи такі, щоб з ними можна було скласти при допомозі Біблії історію давньої літератури жидівської, звичайне; тільки почастино. — Що таке історія літератури взагалі, напр. історія літератури французької, італійської, іспанської, англійської або й грецької та римської?

Се студії над серією творів, по більшій часті безперечне автентичних, добре відомого походіння. Твори анонімні або непевного походіння з'являються тільки виключно і немінуча непевність в тому, що до них відноситься; зовсім не завдякає цілому викладові. Шкода, що

сього не можна сказати про історію літератури жидівської старого заповіту. Що в иншому місці загальне, те з'являється тут виключним; тільки твори дуже пізніх часів мають певні дати, їх авторів і обставини складання можна ще пробувати визначити. Ось правила та уваги, про які, здається нам, не слід забувати при сій справі, памятаючи ті особливі та делікатні обставини, що склалися через наше неповне знання відносин творів до часів і авторів. — 1. Література жидівська не має документів епіграфічних або пам'ятників з каміню й металу, по яких ми могли б напевне дібратись до часів раніше вавилонського полону. Ми маємо моавітський напис царя Мези, що відносять до першої половини IX в. до н. е. і напис Сілое, часів Езекії. Сього, запевне, досить, аби утворити нас в думці, що вже за часів давніх царств були елементи культури, потрібні для народження літератури, але ж се ще зовсім не дає нам способу відносити з певністю цілі книги або уривки з них до таких стародавніх часів. — 2. Література жидівська є, беручи загально, література анонімна. Авторі різних книг зникають до певної міри перед своїми сюжетами.

Справді, ні Пятикнижжя, ні збір книг історичних не мають іменів авторів. Ми бачили, як радила тому традиція, надаючи твір головним особам, що виступають там, Мойсееві, Іс. Навінові (Josué), Самуїлові і т. п. — 3. Але признання сього наводить нас на ще поважнішу увагу. Там, де з'являються ймення авторів, як от у властивих пророків і в деяких Писаннях, то се треба уважати за псевдоніми або псевдоепіграфи. Оця псевдоепіграфія в давній літературі жидівській і єї значіння були доказані скільки літ тому назад і, здається, що їй прийде давати місце щораз більше. Перше було признано, що даремне було уважати авторами тих людей, яких ймення стоять в заголовку таких книг, як Апокаліпсис Еноха, Ездри, Варуха, псалми Соломона, книги другого канону, Мудрости і Варуха, потім книги канонічні, Екклесіаста, Пісня Пісень, Притчі, Псалми, Даниїла, Плач, книги Ісаїї і Захарії в великій частині, книги Іоїля та Іони. Теж саме і з частиною законів Пятикнижжя, власне Второзаконія, де Мойсей ніби говорить сам. Так врешті встановлено, що література жидівська коло християнських часів і раніших віків дуже широко вживала літературного звичаю псевдонімату, щоб віддати під захист ста-

родавніх славетних іменнів науку моральну й релігійну, подану для сучасних людей. Тепер повинність критики питати себе при кожному творі біблійному, де виставлено в заголовку яке ймення: Чи не єсть се skutok літературної вигадки? Коли зміст книжки не відповідає часові виставленого автора, то нема чого відступати перед признанням псевдонімату і ми одважуємось, розширити те, що було сказано про Даніїла, тай прикласти сей погляд до всього збору пророчого. — 4. Часи Відбудування відділяються від часів давніх царств такою межею, що подібна до безодні. Старий Ізраель, одірваний од рідної землі, вертається в неї немов чудом якимсь, і два віки смертельної непевності та лихоліття одділяють час Осії (кінець VII в.) від того часу, коли відроджений нарід жидівський може знову взятись до довгої праці (коло 400 року). Отже допускаючи можливість, що або великі уривки, або й цілі книги могли доховатись через ці два розділяючі віки, затриматись цілими серед різних небезпечностей, що загрожували їм, — ми все таки думаємо, що треба уважати за трудну річ таке затримання в цілості серед різних перешкод. Ми вже зауважили вище, що соціальне життя жидів так глибоко змінилось через той кризіс, що книжки служби церковної і науки моральної, придатні для давніх часів, мусіли прийняти чимало змін, щоб пристосуватись до нових обставин. Одно тільки, що слід, на нашу думку, признати роботою зробленою раніше полону, се скелет давньої історії, як ми вже сказали; та надзвичайно міцна підвалина, на якій збудовано історичні книги, мусіла бути взята з літописів, що потім затратились, коли збір Судей і Царств був уже зовсім впорядкований ученими часів Відбудування. — 5. Духові єврейському годиться признати силу творчу в більшій мірі ніж се досі чинилось. Письмовці жидівські мають великий хист до того, щоб „ілюстровати“ яку ідею, щоб доказати на особах, конкретно, моральні ідеї. Коли вони хотять звеличити храм єрусалимський яко єдину святиню, люблену Богом, вони здумують йому прототип, створений біля самого Сіная, раніше, ніж Ізраеліти дійшли до землі Ханаана і, щоб надати ідеї ще більш ваги, вони здумують рухомий храм, надзвичайно мудро обміркований. Коли хотять показати, що чужі нації нічого не варті проти народу, самим небом обраного за сина, вони розказують, як потужна держава єгипетська по слову провідці народу єврейського терпить ці-

лий ряд униженнів, так званих „кар єгипетських“, і підводять ці події дуже зручно до зявищ властивих долині Ніла, врешті як епілог до сеї боротьби гордого владиря і бога розказується погибель війська єгипетського в хвилях Червоного моря. Коли вони хотять навчити народ жидівський невірити чужинцям і боронити свою віру від пропаганди і прикладу інших народів, вони видумують різню Ісуса Навіна, розказують, як Палестина була в скільки днів очищена від всіх своїх первісних мешканців, і стала вільним полем, де Ізраеліти мали оселитись і розвиватись по волі. Ми могли б навести й більше таких прикладів. З них ми вносимо, що в загалі даремне досі не признавано духові єврейському епічних здібностей і правдиво творчого дарування. — 6. Гляньмо в саму середину справи. Жидівський дух літературний, як взагалі дух східний, де в чому одмінний від західного. У нас зазвичай одна ідея повинна виражатись тільки один раз в творі доброго стилю; коли нам подають різні версії якої моральної чи релігійної науки, поетичного мотиву, історичного факту, то ми вибіраємо ту версію, яка нам здається найбільш укінченою, і відкидаємо інші. Жиди, як і всі східні люди, навпаки затримують поруч різні розповіді того самого факту. В кінці прошлого віку критика зауважила в Біблії сей літературний феномен і трохи помилилася з поведінки, коли говорила про суперечності там, де слід було просто признати різні варьанти на спільній основі. Коротше, література жидівська не така унітарна як наша. Так в Шестикнижжі, сій справжній епопеї, кожний раз коли зачінається поважна подія, потоп, призивання Авраама, історія Якова, вихід з Єгипту, закон Сінайський, ми стріваємо в традиційному тексті слід скількох авторів, що розвивали ці поважні теми, немов паралельним способом, а остатній впорядчик більш чи менш затримав працю кожного з них. Отже на тому засновали теорію, що ми вважаємо не добре встановленою. Де інші бачать брак дотепности, якусь неміч творчу в рисах, що розходяться різно, там, на нашу думку, є занадто багато сили, надмірне багатство. Евреї, думали ті теоретики, найчастіше вдовольнялись сточуванням до купи давніх народніх переказів, часом позичених у сусідних народів, потім записуванням історичних спогадів прикрашених з впливом часу. Так мали повстати Пятикнижжів і книги історичні, компілятивні твори, що збільшувались мов кулі з снігу через постійні додатки

та переробки підчас семи чи восьми віків. Творчість духа жидівського показувалась ніби тільки в Пророках, Псалмах та кн. Іова. Ми гадаємо, що такі погляди мусять зникнути, коли розібрати краще біблійні книги, і ми уважаємо, що творча сила дійшла до найвищого, найнищівшого розвитку в творах жидівської літератури, що доховалась до наших часів.

Так, по нашому, література жидівська, така, як ми її знаємо з Біблії, єсть література пізніща від часів полону. Традиція уважала, що Біблія прийняла остаточно викінчену форму за часу Ездри, ми ж покладаємо збір її в тих віках, що йшли зараз після сього реформатора, себ-то в IV, III, II і I до н. е. Ми гадаємо, що раніше полону мусіли бути літературні твори, окрім пам'яток епіграфічних, *ex voto*, напр., що мусіли знаходитись в святинях, обряди церковні, що могли бути написані на кам'яних або металевих таблицях при дверях головних храмів. В ті часи мусіли напевне складатися пісні кохання, військові, набожні; ми думаємо, що до нас жадна з них не дійшла і що такі епіви, як пісня Дебори, благословення Якова і Мойсея, плач Давида на смерть Іонафана все то складання пізніх часів, а тільки автори їх брали теми з історичних оповідань. Чи був власне перед полонном писаний збір законів? Ніщо сього не доказує, хоч досі вказувано не мало уступів, що ніби мають в собі уривки того збору законів, а власне Второзаконіє і книга Союзу (Исх. XX—XXIII; Исх. XXXIV). Безперечно були літописці, що впорядковували літописі державні і їх твір, дохований в часи полону, початно увійшов у книги Царств. — Ми думаєм, що властива історія літератури жидівської починається коло 400 р.; при строї соціальному і релігійному запевненому, учені, богослови, пророки збираються в учені гурти. Таке згромадження, — традиція жидівська назвала його „Велика синагога“ або „Велика спілка“, — приложило свою працю до остатнього впорядкування кодексу та історії минулого. IV і III вв. здаються як раз вигідними для такої роботи; се взагалі час миру для такої спілки жидівської і разом з тим час постійного і живого єднання зо Сходом і Заходом, з Середземним Морем і Єгиптом, теж і з долинами Тігру та Евфрату. Закон встановлено і заведено в чудову оправу спонеі початків, але, як уже сказано, з сею плутаниною, з вар'янтами, подвоєннями, з тією вільністю способів, властивою східному духові. Історія національна теж пе-

рероблена і скрізь виставлена як наука моральна. Потім сю історію оживлено, давши життя пророкам, що спогадуються в ній, при помочі сміливої фікції, в уста Ісаїї, Єремії, Езекиїла вкладено, відповідно обставинам їх життя, промови, що вони повинні були говорити до своїх сучасників. Ті самі навчання, ті самі картини вертаються по шість, по сім раз в різних формах як в Пятини, і зборі історичнім. Як було вище сказано, сей потрібний безсмертний твір: Пятини жидів, збір історичний і збір пророчий мусів бути укінченим, окрім незначних переробок, в 150 р. до н. е.; але ми не маємо нічого, що помогло б нам спробувати встановити певнішу дату, треба пам'ятати, що і ті, які ми даємо, теж не певні й гіпотетичні. — Не вдовольнившись працею в потрібному напрямі над законом, історією і иншими промовами, літературна діяльність іудейська бралася ще й до інших річей. За чотири остатні віки до н. е. виростають твори досліду й філософії моральної, то гордої й пишної, то змисленої і чулої, Іов, Притчі, і в часи Гасмонеїв, або римської влади, Еклезіаст, кн. Ісуса сина Сірахова і кн. Премудрости. Поезія кохання представлена в Пісні Пісень, де, здається, видно вплив розпещених звичаїв грецьких. Поезія релігійна виражена в Псалмах, то в глибоких і чулих словах, то в холоднуватих церковних співах. Даніїл весь палає тугою від рел. переслідування Еліфана та від надій збуджених перемогами Маккавеїв. В кн. Ездри і Неемії автор досить пізнього часу (запевне II в. до н. е.) пробує відновити спогади Відбудування, послугуючись неповними переказами традиції. В той самий час збирають під назвою Параліпоменон, з дивним запалом до всього, що належить до організації культу, всю історію Ізраїля від початків до полону. Щастя, що сего видання не було поставлене на місце давнього істор. збору, що єсть багато в чому далеко вищий від нього! Сей великий дар фантазії, що ми хвалили, породив ще один дивно оригінальний парост літературної композиції, роман, або моральне оповідання, що розповідає долю якої родини, чи то долю народу, як от Руф і Товія або знов Естер і Юдіф.

Ось картина літератури жидівської і її зросту, яку, здається нам, можна визначити при помочі Біблії.

(Конець буде).

Сучасна хроніка.

(Вистава. Русини і Поляки. Зйізди і торжества. Віче мазурске).

Львівська вистава доходить уже до кінця; про характер її а навіть про фінансові і економічні здобутки вже тепер не може бути й спору, та про те загал Русинів і доси не може якось зорієнтуватися, як дивитися на неї, а навіть між радикалами проявилися деякі суперечні погляди. Коли одні займали супротив вистави становище прихильне і де в чому причислювалися до її помноження та піднесення, другі виступали негативно і готові були демонструвати против неї всякими способами.

Причину сего дивного факту треба вбачати не в слабім орієнтаційнім дарі Русинів, а в тих різнородних течіях, котрі причепилися до вистави і скомплікували її, затемнили суть діла, ярко і різко підносячи до гори одні боки вистави, котрі дехто мігби вважати декораційними, а ховаючи в тіні інші, більше реальні і насущні. Яко такому, що досить близько придивлявся виставовій роботі а по троха й сам брав у ній участь, нехай міні вільно буде сказати кілька слів про те, що діялось у Львові підчас сего літа.

В виставі львівській, як і у всякій другій, треба добре розрізнявати два боки діла: загально-культурний і спеціально національний та патріотичний. З природи річи перший з них є головний, переважає над другим, є немов фундаментом а то й зрубом будинку, над котрим можна покласти сякий чи такий дах. І хоча той дах буде помальований не знати якою яркою фарбою, то про те кожний тямущий знає, що головна вага будинку — фундамент і зруб, і після них буде оцінювати його вартість.

Що дах львівської вистави був помальований дуже якими національно-польськими фарбами, сего ніхто не може заперечити. Сама фірма її була якась дуалістична: коли треба, її називано краєвою, а в інших разях польською, костюшківською, ювілейною. Помимо ніби краєвого характеру до участі в виставі були запрошені і фактично допущені всі Поляки з територій давньої Польщі, ба навіть із за океану, з Америки. По мірі можности дирекція старалася в різних навілонах представляти прямо і здобутки культурні не Галичини, не галицьких Поляків, але цілої польської нації; що правда, не всюди се було можливо, але досить повно і систематично се зроблено нпр. у відділі штуки.

Чи можна се брати за зле Полякам? Наша москвофільська преса не залишила вдарити на них і за се, та нам здається, що зовсім несправедливо. Раз ми признаємо слушність і легальність національного почуття у себе, то не можемо відмовляти його слушности й другим. Адже ж і Русинам у тім скромнім рускім навілоні, котрий вони виставили, ніхто не заборонював вибігти поза границі Галичини і похвалитися літературними та цивілізаційними здобутками всієї руско-української нації. По троха се й зроблено, даючи нпр. колекцію портретів і видань Шевченка, колекцію музичних інструментів, в тім числі й задніпрянських. Що се не зроблено в більшій мірі, що не показано бодай головних творів укр. літератури і штуки, не зібрано хоч тих пам'яток історичних, які можна було в Галичині зібрати а які свідчать про національне життя Южної Руси від віків, — се певно не є вина польських аранжерів вистави. В відділі етнографічнім, одинокім, де Русин міг на рівних умовах конкурувати з Поляком, показалася блискучо перевага рускої старанности, праці та запальливості і відділ сей, котрий обік відділу штуки був найбільше притягаючою частиною вистави і викликавав однодушні похвали знавців, заманіфестував найкраще спосібність, багатство фантазії, смак артистичний та цивілізаційні традиції руского простолюдя і викликав навіть ремонстрації серед польських шовіністів з поза вистави. Певна річ, на нехтї дирекції виставової проти Русинів, на недопусканє кого небудь до вистави, на робленє якихось труднощів з національних причин Русини не можуть жалуватися. Тільки що Русини не дуже тислися на виставу. Нещасні політичні обставини породжені новою ерою внесли такий розлад, таку масу недовіря і неохоти між провінціональних Русинів, що ще перед уложенем пляну вистави оклик кинений москвофілами о політичнім і польско-національнім характері виставі обернув усіх Русинів против неї і знеохотив весь загал Русинів з провінції до її обсилання. На спеціальних виставах, нпр. садівницьких, пчільничих, рільничих і т. і. ми видали вироби многих руских людей, котрі одержували найліпші надгороди і похвали, а тепер, на „краєву“ виставу не показалися. Так само не найшовся чоловік, котрий би міг був порушити руских ремесників та промисловців, спонукати їх до спільного виступлення яко Русини; тільки опісля побачили ми, що скрізь по польських навілонах находяться гарні вироби Русинів. Тіль-

ко невеличка купка тих Русинів угрупувалася довкола вистави ремісничого товариства „Зоря“, і опять можна сказати, що хоч і як ex improviso та прихашцем зроблена була вистава їх виробів, то все ж таки і вона не зробила Русинам ветиду. Не те було би, коли б між Русинами був перед виставою один дух і ясний погляд на те, що польський патріотизм і шовінізм — одна річ, а вистава, тай ще під фірмою краювою — друга річ, що можна твердо і ріжучо виступати против будовання історичної Польщі на рускій землі, та проте поступати з Поляками рука об руку на полі культури, науки і розвою, тим більше, що дані політичні обставини прямо примушують нас до того. Абстіненція в таких справах ніколи не виходить на добре. От Німці в Чехії не те, що Русини в Галичині, а що виграли своєю абстіненцією від пражської вистави? Вистава удалася світло і власне тільки зміцнила Чехів, піднявши у них високо почуте свої сили і солідарности та докинувши ще пару головень до того огню, що яриться між обома народами.

Тенденції, з котрими Русини не можуть симпатизувати, проявилися не так у самій виставі, в її устроєнні (навіть панорама Рацлавиць — таке діло, в котрім обік артистичної вартости наскрізь симпатична й ідея — поветане мужицтва против чужого найїзду), — скільки в тих незлічних „wycieczkach“ сільських дітей з повітів, в гостинах різних достойників і зїїздах різних еспеціалістів та виголошених з того поводу тостах і промовах, — значить у річах досить посторонніх самій виставі і таких, при котрих проявила свій характер не вистава, а польська суспільність, столична і провінціоанальна. Що побіч добрих боків тої суспільности, таких як почуте солідарности, енергічне змагане до задуманої цілі, зручне використання обставин і т. і. проявились щедрою мірою й погані її боки — схлопність до широкої фрази і бляги замієць настоящего діла, характерна польська зарозумілість і нетолеранція і т. і. — за се винувати виставу нема ніякої причини, а радше треба б їй подякувати, що вказала нам нашого національного супірника таким яким він є дійсно. Русини, котрі шильно придивлялися всім отим зїїздам, відбули таку лекцію політичного і національного досвіду, що певно не швидко її забудуть і мали б непростимий гріх, як би її не використали.

В тих потоках красноріччя, що розливалися підчас літа з виставового узгір'я по Львові

і по цілїм краю, замітне одно явище: мовчанка о історичній Польщі. Пригадаймо собі 60-ті і 70-ті роки! Коли б тоді який бесідник-патріот в своїй промові осмілився був не згадати про Polskę od morza do morza, про неперемінну війну з Москвою, а то й про „żelazne ślupy Bolesława“, то був би по думці загалу дуже ухибив против патріотизму. Тепер усіх сих фраз ми не чули. Навіть звісна „молитва“ д. Плятона Костецкого

Во імя Отца і Сина,
То наша молитва:
Яко Тройца, так єдина
Польща, Русь і Литва —

навіть ся потїха польських ідеалістів люблинської унії не знаю, чи була хоч раз цїтована в незлічних промовах і тостах, а сам її автор підчас бенкету „сїбіраків“ в нетверезім виді вилаяв отих самих „сїбіраків“, що бігали воювати за єго політичний ідеал — голотою. Еге-ж, ідеали історичної Польщі хоч не вимерли, та поблїдли значно, уступаючи місця ідеалам Польщі національної. Учасники зїїзду літератів і журналістів польських в салі ратушевій повитали оплесками мої слова о тім, що люблинську унію пора здати в архів яко угоду панів з панами, а коли на будуще маємо думати о якій угоді польсько-рускій, то се мусить бути союз польських і руских мужиків та загально робучих людей, а в такім разі союз сей мусить бути будований зовсім на нових основах. Оплескували ті слова в тім самім ратуши, де ще 1884 р. кандидатура Реваковича до сейму упала через відступлене від него різних „демократів“ польських головню за те, що в „Kurjerze Lwowskim“ унія люблинська названа була „тільки документом історичним“.

Із усіх виставових зїїздів найбільше значїне для нас мало віче селян мазурских, скликане і устроєне заходом редакції „Przyjacielu Ludu“. Віче се випало з многих поглядів світло. Народу зїїхалося зо дві тисячі і ми мали нагоду пізнати найінтелігентніших і найталановитіших представників селянства польського в Галичині. Були тут між іншими Бойко, війт з Грембошова, звїсний талановитий писатель популярний, далі Шаєр, в котрім ми пізнали дуже доброго бесідника, Сквара, брати Поточки, Шаєрек, Вуйцік і довгий ряд інших. Загалом можна сказати, що зібралось тут саме чоло хлопекої інтелігенції з західної Галичини, і коли порівнати єю масу з масою наших звичайних вічовиків, то бачимо, що справді єсть де-

яка різниця між рускими і польськими селянами з погляду на ступінь цивілізації.

Цікаве те, що я замітив уже і в Кракові, що польські мужики-вічовики великі патріоти польські. Фразами про Польщу, єї будуще підвигнене і єї славу найшвидше їх розігрієш. Правда, вони переважно люде письменні і викормлені польською популярною літературою, котра в $\frac{9}{10}$ є патріотична. От тим то патріотичний ідеал переважної часті тих мужиків досить неясний; до Австрії вони прихильні трохи чи не більше ще як до Польщі. Ясніші ідеали мають хіба люде більш освічені та очитані в ріді Бойка, в котрого писанях досить ясно пробивається ідеал Польщі хлопської, без панів та шляхти.

Те, що так часто говорять про клерикалізм мазурских мужиків, після досвіду львівського віча видається міні пересадним. Правда, отверто виступити против своїх ксьондзів вони не осмілюються, але тайком іде боротьба між селянами і духовенством лат., змагається нехить і недовіре в міру того, як серед селян змагається рух самостійний і з виразними політичними цілями, а духовенство чим раз більше рішучо стає против него а на бік шляхти, котра бажала би той рух здусити і задержати селянство в своїх повивачах. Навіть одинокий священник, що пустився на хлопського агітатора і дуже остро виступав против шляхти і висілого духовенства, кс. Стояловский, по недовгій пробі стрітився у селян з недовірем і зістав навіть виключений із хлопського сторонництва, в котрім він бажав бути *spiritus movens*. Великий агітаторський талант кс. Стояловського показався і на остатнім львівськім вічу. Хоча запрошений на віче як звичайний учасник, він про те силою своєї індивідуальности відіграв на вічу роль господаря, впорядника, генерального бесідника, провідника, інформатора. Всюди він був, усюди говорив, навчав, агітував, так що властиві аранжери віча інколи мов зовсім не існували, а майже завжди мали перед ним. І хоча кс. Стояловский у своїх промовах усюди старався достроїтися до загального демократично-радикального духа, який панував на вічу і не псувати гармонії, то все таки єго безконечно довгі промови, хоч оживлені юмором і дотепом і вислуховані з приємністю, пошкодили цілості віча тим, що забрали багато часу, так що деякі точки порядку дневного мусіли бути пропущені, а при остатній точці (внески селян) всі присутні так уже була по-

томлені, що хіба десятий міг слідити за ходом промов і нарад.

З боку висших верстов і ц. к. властей віче стрічало не мало перешкод. По повітах агітували против него ради повітові а властиво шляхтичі, котрі там позасідали і поздобували собі звисним способом посольські мандати, а тепер бояться всякого незалежного хлопського руху, щоб не стратити своїх становищ. Не обійшлося без трудноств і перепон і у Львові. Та найбільшу прикрість зробили вічу функціонери поліції, котрі не дозволили піддати під голосованє внесок д. Вислоуха, одинокий внесок, котрий міг би був мати безпосередне політичне значінє. Д. Вислоух виступив на вічу з рефератом про теперішній стан справи людової в Галичині і закінчив свій реферат внеском, щоб віче вибрало центральний селянський комітет виборчий з 15 членів. В часі виборів комітет сей мав би доповнитися ще делегатами по 2 з кожного повіту і таким способом переводити вибори з курії селянської. На вибір єго комітету функціонер поліції не дозволив і остаточно стало на тім, що виконанє сєго внеску поручено президії віча. Се була велика помилка, бо президія віча була тілом однодневним, котре по закритю віча перестало існувати. Чи воно зробило що небудь для виконаня внеску д. Вислоуха, про се ми не знаємо.

І ми, рускі радикали, взяли участь в тім вічу. — „Народна Воля“ вислала свого делегата, Ів. Сандуляка з Карлова, котрий був вибраний на вічу одним із віцепрезидентів, промовляв кілька разів по руски (при повитаню віча, в справі закона ловецького і реформи виборчої) і здобув собі своїм виступленєм, своїми промовами і своїм тактовним захованєм загальну симпатію серед польських селян. Другий наш товариш др. Трильовский зі Снятина прислав телеграму, витаючи віче і бажаючи єму успіху. В кінці пишучий отсі слова упрошений був аранжерами віча, щоб на пляцу вистави, в галі музичній, виголосив селянам відчит о виставі. Відчит сей, котрому селяне прислухувалися з великою увагою, підносив культурне значінє вистави а закінчився загальними увагами про те, що то таке поступ між людьми і окриком „Най жие поступ!“ Крім того забирав я голос підчас діскусії над реформою закона виборчого, звертаючи увагу польських селян на ті способи, якими радикали рускі і інші сторонництва добиваються тої реформи (петиції, ухвали зборів і віч і демонстрації перед парламентом).

Ів. Франко.

Бельгійська робітницька партія перед виборами.

Мабуть ніхто не може сумніватись про велику вагу, яку мають для кожної справді поступової і правдиво демократичної партії, програми і плани практичної роботи других покровених духом партій в інших краях. З тої причини подаєм тут за віденською „Arbeiter Zeitung“ статтю про становище бельгійської робітницької партії в виду предстоячих виборів і про програму, з якою вона думає при сій спосібності виступити.

Недавний (в липню с. р.) надзвичайний конгрес бельгійської партії робітничої постановив конечно залишити при предстоячих виборах всяке спільне поступованє з буржуазійними партіями. — Перед кількома місяцями склонювався еще дехто до того, щоби зі взглядів тактичних заключити в декотрих округах з поступовцями що до виборів компроміс, а конгрес, що відбувався на великдень в Каренбон постановив — правда що лиш незначною більшістю — що належить місцевим організаціям полишити, як мають поступати в сім ділі.

Вигляди на побіду соціальної партії суть іменно в великих містах як Брукселя, Літтих, Антвернія і ін. досить слабкі, а то в наслідок подвійного (плюрального) права голосованя, яке признано посідаючим класам. Правительство клерикальне уміло дуже добре через зручне установење виборчих округів (получене міст з сільськими повітами) забезпечити для клерикальної партії як найкориснійші вигляди. Таким чином заходить небезпеченство, що напр. Брукселя, Літтих і другі більші міста впадуть цілком в руки клерикалів. З тої причини були поступовці дуже склонні до заключеня виборчого компромісу з партією робітничою. Та евентуальність єсть однак тепер цілком виключена, а бельгійська партія робітницька предпринймає тепер виборчу боротьбу цілком самостійно.

У всіх виборчих округах, де має та партія надію на успіх — поставить вона своїх власних кандидатів. Конгрес постановив, що кожний член партії, котрому пропонувать кандидатуру — мусить єї прийняти, без взгляду на се чи буде вона дотичити єго власного округу виборчого, чи ні. Кожда відозва виборча має містити на вступі слідуєчу принципіальну заяву:

„Богацтво і єредства продукційні єуть за-

гальним уділом людскости і мусять знову стати власністю загалу.

„Господарку капіталістичну з сям ідеалом погодити годі.

„Для осягненя тої цілі і заразом для цілковитого висвободженя класи робучої потреба доконче існуючі класи знести, а теперішній лад суспільний перемінити основно через усеуспільненє землі і єредств продукційних.

„До єєї цілі треба прямувати при помочи всіх єредств які має класа робуча до своєї розпорядимости, іменно-же через політичну агітацію“.

На внесене Серві-го прийнято слідуєчу резолюцію:

„В справі виборів до парламенту в жовтні 1894 конгрес постановляє от що:

1. Товариства округні (Fédérations regionales) партії робітничої зобовязуються пізнати наших найблизших жадань, котрі програма виборча ставляє — ширити підчас виборів між народом, не занедбуючи однак притім і пропаганди для максімальних принципів партії, і не скриваючи ні одного пункту програми.

2. Кандидати, котрі програму конгресів в Брукселі (1893) і Каренбоні вповні признають — зобовязуються також зі своєї сторони програму виборчу оголосити, а на случай вибору старатися о єго переведенє. В тій цілі мають вони використувати право парламентарної ініціативи, вносити одже проекти законів, і доводити до дискусії і голосованя над ними. Вони мають надто використувати кожду спосібність для обговорюваня жадань в програмі поставлених“.

Крім того постановлено:

„Секції партії не сміють входити в ніякі аліанси з політичними групами, котрих програма не годиться з тими колективістичними принципями, що стоять на вступі програми робітничої партії“.

„Кожний посол партії робітничої буде четвертину своїх дієт платити до агітаційного фонду партії. Рада генеральна партії має уважати на стисле держанєся програми, як також і на се, щоби відпоручники партії в парламенті свої обовязки стисло виконували“.

Всі ті постанови приймив конгрес з рідкою однодушноєстю. Лише в справі пропорціонального права вибору панувала ріжниця поглядів. Відпоручники робітників гірнячих з Борінаж заявили протів сему системови виборчому, але мимо того, прийнято єго всіма

голосами проти 6 до виборчої програми. Програма та звучить тепер ось як :

1. Загальне право голосування для кожного почавши від 21 р. життя. Заступництво пропорціональне. Референдум і ініціатива. Амністия засуджених і ув'язнених за політичні справи.

2. Безплатна і свічка наука на усіх ступенях. Обовязкова наука елементарна і удержане школярів на публічний кошт. Зрівняне становища учителів громадських з державними.

4. Свобода і самостійність громад.

4. а) Знесення армії сталої; яко фаза переходова: знесення конскрипції і заступництва, і переміна армії в озброєний народ.

4. б) Розділ церкви від держави. Переміна філософських і релігійних тіл в правничі особи (personification civile).

5. Признання кожному громадянину права на науку, суд і командоване в своїй матерій бесіді.

6. Устроєння міністерства праці. Інспекція праці. Вибір інспекторів і інспекторок.

7. Надання промисловим і сільсько-господарським синдикатам права правничих осіб. Ревізія найновішого закона в справі кас заможних.

8. Законне унормоване праці дітей, жінок і мужчин. Мінімум заробітної плати. Однак плата за однаку роботу так для мужчин як і для женщин. Осьмогодинний максімальний день робучий.

9) Переміна заемоги для убогих на обезпечення всіх горожан на случай хвороби, безробіття, старости і смерті. Яко перехід: зорганізоване асекурації на час старости для робітників.

10. Обовязкове обезпечення протів нещасливим случаям на кошта підприємці. Закони спеціальні в справі нещасливих случаїв підчас праці.

11. Знесення всякого цда ввозового і податей на доконечні средства поживи. Прогресивне оподатковане доходів, спадщини і даровизни між живучими. Знесення податку за ліценції (droit de licence).

12. Переміна банку національного на інститут беззискових позичок (à prix de revient) для сільського господарства, промислу і гандлю. Їго організація державою, так для осіб приватних, як і для робітничих спілок.

13. Піднесення плати для низших публічних урядників і робітників. Унормоване авансу і признання робітникам, учителям і урядникам держави і громади права коаліції.

Зрівняне робітників і урядників гандльових з робітниками і урядниками промисловими, особливо що до права коаліції і судів промислових.

Признання всім публічним учителям, урядникам і робітникам права до свободного заявлювання своїх політичних, соціальних і філософських поглядів.

14. Перехід великих підприємств в посідання загалу, особливо копалень, средств комунікаційних і т. д. Монополь для фабрикації алкоголю і для продукції шкідливих для здоровля.

15. Устроєння комнат для сільського господарства (comices agricoles), зложених з поземельних властителів, державців і робітників, вибраних загальним голосуванням. Заданем їх буде: установлювати довгість часу праці, мінімальну плату, час мінімальний для держав (браня в політе) з правом для державця установляти ще коротші терміни, — далі: установляти винагороджене за меліорації для уступаючих державців, і висоту державного чиншу.

16. Організація безплатної лікарської помочи по селах.

17. Закладання сільських товариств продукційних за грошевою підмогою публічної власти.

18. Забрання в посідання великих дібр (чи держава має забрати? — Ув. Ред.) і пускання тихже в політе з особенним узглядненем спілок сільських робітників.

19. Реформа права польовання. Признання селянину права убивати в кожній порі року звірята ушкоджуючі его засіви.

20. Знесення привілею великих власностей земських, як і браня в застав збіжжя на пни.

21. Убезпечення через провінції і контр-убезпечення через державу на случай зарази на товар, хворіб рстинних, граду, повені і т. д.

22. Політика кольоніальна. Посли вибрані при помочи партії робітничої, мають відмовити всякої підмоги для такої політики кольоніальної, котрої цілею або наслідком булоб користування так званих „низших“ народів або рас. Вони мають аж до нового рішення відмовити всякої субвенції для „вільної держави Конго“ і радити, щоби основне і безсторонне слідство вияснило тамешні відносини. Від вислідків сего слідства буде залежати дальше становище роб. партії в сім ділі.

23. Вибір всіх судів через нарід. Безплатна поміч правна. Винагороджене шкоди для жертв судейських помилок.

Так одже боротьба виборча в Бельгії буде мати чисто соціалістичний характер; вона буде класовою боротьбою між пролетаріатом а буржуазією. Понеже соціалістична партія по селах ще сорозмірно слабо утвердилася, то і не може в найближній будучности сподіватись там великих успіхів. Певним єсть лише вибір соц. кандидатів в центрах промислових і тут уживе партія всеї своєї сили, щоби здобути для себе як найбільше політичної сили.

Агітація виборча вже в повнім розгарі. Сотки тисячів брошур і летучих листків розширюються по цілім краю. Бельгійські товариства продукційні дали раді генеральній партії значні средства грошеві в розпорядимість. — Бельгійські робітники будуть мати в виборчій боротьбі симпатії всего міжнародного пролетаріату за собою, і не ма сумніву, що ім в наслідок їх енергії і взірцевої організації удасться позискати в сій державі як найбільше необмеженого капіталізму, поважне і могуче становище. Побіда соціалізму в Бельгії буде разом побідою міжнародного пролетаріату і длятого ми, що живемо в подібних відносинах як товариші бельгійські, кличемо до них: Вперед! до борби і до побіди!

Подав **Др. Кирило Трильовский.**

Споминки В. Короленка про Чернишевского.

„Воспоминания о Н. Г. Чернышевскомъ В. Короленко. Съ портретомъ Н. Г. Чернышевскаго“. Такий заголовок тільки що вийшовшого 14-ого випуску видань „Фонда Вольной Русской Прессы въ Лондонѣ“. Споминки ці були написані ще 1891 р. і гектографовані, а тепер перепечатані з гектографованого примірника. Вони дуже цікаві і з огляду на автора їх, — звісного російського беллетриста, те-ж потерпівшого від рос. правительства, — і ще більше з огляду на самого Чернишевского, хоть і роблять дуже сумне вражінє. Автор тільки перевертає чутку про Чернишевского, немов би він був збожеволів на довго перед смертю. На підставі слів осіб, що пробували з Чернишевским, і свого особистого знаомства з ним, д. Короленко констатує, що Чернишевский був при повнім умі завше і до самої смерті; его не покидав навіть писательский талант. Між инчим він імпровізував, перед товаришами не-

волі, цілі романи. Зміст одного з них п. з. „Не для всѣхъ“, поданий д. Короленком, такий: два приятелі влюбляються в одну дівчину і вона любить обох, бо один одного доповняє і прикмети їх такі, що вона без них не може існувати. От вони врешті й устроюють собі житє в трох, та аж ув Америці, бо навіть в Англії їх за те переслідують. Д. Короленко сумніває ся, чи Чернишевский брав такі річи на серію, — він на заслання особливо визначався хитрим сміхованством до того, що треба було! добре вважати, щоби розібрати, чи він каже правду, чи жартує. Навіть імпровізуючи свої повісти і т. и. Чернишевский ошукував товаришів, чинячися, що їх вичитує из зошитів — чистісіньких. І що до поглядів та переконань, Чернишевский лишився той самий, що був на волі, але власне через те він так відбився від пізнішого життя у Росії, що робив вражінє чоловіка, котрий пробудився після 100-літньої сплячки і опинився між сучасними людьми, — зовсім чужими єму. Д. Короленко доказує се наглядно, малюючи свою стрічу з Чернишевским, — 1889 р. в Саратові, і від слів Чернишевского дрож пробігає по тілу і в серці встає щось таке протів порядків, що замучили живим ту велику духову силу Росії, — що годі его й назвати. А тут, і портрет Чернишевского: изгорблений, з землистим цвітом лица — недужий смертельною хворобою, — жовтою лихорадкою, — захопленою в жаркій Астрахані, — після холодного сибірського клімату, — і він намагає грати ролю чоловіка молодого, веселого...

Але-ж таки в розмовах Чернишевского з Короленком і его живкою, Явдохю Семенівною є й дещо цікаве. „А Толстымъ увлекаетесь? — спитав він, лукаво дивлячися на Явдоху Семенівну. Превосходный писатель. — Явдоха Семенівна сказала свою думку і спитала про его дійсні відносини до остатніх творів Толстого.

Тоді Чернишевский виняв хустину і висморкався.

— Что, хорошо? спитав він на велике наше диво. Хорошо я сморкаюсь? Такъ себѣ, не правда-ли? Если-бъ у васъ кто спросилъ: хорошо Чернышевский сморкается, вы бы отвѣтили: безъ всякихъ манеръ, да и гдѣ-же какому то бурсаку имѣть хорошія манеры. А что, если бы я вдругъ представилъ неопровержимыя доказательства, что я не бурсакъ, а герцогъ и получалъ самое настоящее герцогское воспитаніе...

таніє. Вотъ тогда бы вы тогчасъ-же подумали: А—а. Нѣтъ съ, это онъ не плохо высморкался, это и есть настоящая, самая рѣдкостная герцогская манера.... Вѣрно? „Пожалуй“. Ну вотъ тоже и съ Толстымъ. Если-бъ другой написавъ то, что онъ пишесть въ послѣднее время, ни въ одной редакціи не напечатали бы. Сказали бы: глуно и неграмотно... Да! у него вѣдь рукописи ужасно неграмотныя: виправить корректоръ граматическія ошибки, подпишуть графъ Толстой, всѣ и ахають. Ахъ Толстой, великій романистъ! Не можетъ быть, чтобы была глуность. Это только необычно и геніально! По графски сморкается!...

Духові прояви у Чернишевского за час его засланя, всеж таки доказують незвичайну силу его духа, — нічі не видержували і частини тих мук, які ему прийшлося витерпіти. Чернишевский не любив говорити про причини своєї висилки. „Богъ ихъ знаєть, — казав він. — Можесть быть имъ и извѣстно, за что послали, а я не знаю“. Він не жалувався на свою долю і ніхто не бачив его сумним. Тільки раз, у Черчинску товариші бачили, як він заплакав. „Ми сиділи з ним на дворі, — розказував д. Короленку один из них, — коли принесли Чернишевскому листи і журнали. Чернишевский надів окуляри, отворив книгу, перевертав у ній листки, і се книга виховзнула ся ему з рук, він устав і швидко пішов до себе. В очах у него ми завважали сльози. Отворивши книгу, ми найшли там звисний вірш Некрасова. Ми з делікатности не обзивалися до него про сю справу, він теж не счинав тої розмови, але в загальних розсудах після того проривалася иноді нота особливої горечі“. Для галицких наших читателів завважаємо, що то була книга „Современника“ из 1866 р. — місячника, котрий видавав звисний російський поет Некрасов і в котрім Чернишевский був головним сотрудником, до самого арешту, в 1864 р. Після вистрілу Каракозова в царя, Некрасов, котрий в загалі визначався слабим характером, написав вірш, де кликав царя протів соціалістів словами: „измѣны не терии!“ А перше Некрасов кликав молодіж російську: „Иди въ народъ!“ Було від чого заплакати Чернишевскому....

В засланю, Чернишевского шанували усі товариші недолі. Він був немов їх судя, що розбирав терпеливо усі їх сварки. З ним були Поляки, потім „караказовці“, та ще вислані за „недільні школи“. Чернишевский держав ся від них на боці, бо то був чоловік, для котро-

го увесь інтерес — у писательстві. По запевненню д. Короленка, — Чернишевский сміявся над своїми пробами практичної революційної діяльності. Шанували Чернишевского і урядники і жандарми, котрі робили свою службу коло него і с котрими він поводився незвичайно делікатно і гуманно. Та найцікавіше, як до него відносилися прості люде Сибірі, де Чернишевского держали до 1884 р. (Після того его поселено в Австрахані, і врешті в Саратові, де він 1890 р. і вмер). Д. Короленко перше описує тих людей і їх сторони. „Важко уявити собі, — каже він, — що-небудь мрачніше, сумніше і непринадніше, як приленска природа. Голі скали, иноді камінна стіна на десятки верст, і на верху, над вашою головою, тільки листовий ліс, та в ряди-годи хрести якутських могил. І так майже на три тисячі верст (поверх 400 миль). Російска людність Лени — се ямщики (візники), поселені тут из давна урядом і живучі у держави на пенсії.. Се свого роду зразок старинних ямів, якась постова служба для державних цілів, серед дикої природи і пів-дикої місцевої людности, серед гіркої нужди. „Мы неструю столбу караулимъ, — говорив мені з гірким жалем один из ямщиков своїм спорченим жаргоном, — „неструю столбу, да сѣрый камень, да темную лѣсу“. В сій фразі вилилося гірке житє російского мужика, зовсім утерявшого емисл істнованя. „Столбы для дому — бей въ камень, и наши (ори) камень и камень кушай... и слеза наша на камень этотъ падаетъ“, — говорив инчий. Сі люде, що, як усі люде, все ждуть чогось і на щось надіються, — везли Чернишевского, коли его відсилали на Вілюй. Вони завважали, що того арештанта провожають з особливою увагою, і довго в юртах мужиків, що забувають рідну мову та бережуть споминки про далеку батьківщину, толкували про важного генерала, понавшого в онаду. За тим его привезли назад і знову з незвичайними передосторогами. В сентябрі 1884 р. і через кілька місяців після проїзду Чернишевского, мені прийшлося провести кілька годин на пустім острові Лени, в жданю поки пронесесея снігова туча. Ми розклали огонь из ямщиками і вони розказали нам про своє гірке житє.

— Вотъ развѣ отъ Чернышевскаго не будетъ-ля намъ чего? сказав один из них, задумано поправляючи огонь.

— Що таке? Від якого Чернишевского? здивувався я.

— Хіба ти не знаєш Чернишевського, Николая Гавриловича?

І він розказав мені ось що: „Чернишевський був у покійного царя важний генерал і найперший сенатор. От раз зібрав государь усіх сенаторів і каже: „Чую я, мовить, зле у мене в моєму царстві, людоньки дуже жалуються. Що скажете, як зробити ліше? Ну, сенатори й кажуть: один се, другий те. Звісно вже, як завше заведено. А Чернишевський мовчить. От коли усі сказали, царь говорить: що-ж ти мовчиш, мій сенаторе Чернишевський? Говори і ти. Він і каже: все гарно, твої сенатори говорять і хитро, та все бач не те. А діло, батюшка государю, просте: дивись на нас, кілька на нас золота та срібла навішано, і чи багато ми працюємо? Та менче всіх. А котрі у тебе в государстві найбільше працюють, ті всі власне без сорочок. І все так иде на виворот. А краще зробити треба ось як: нам би менче багатства, а решті народу вменчити тягарі“. От учули се сенатори і осердилися. Найстарший з них і каже: „Се, видно остатні часи настають, що вовк вовка їсти хоче“. Та один за одним і забралися. І сидять за столом царь та Чернишевський. Ог царь і каже: ну, брате, робити нічого. Люблю я тебе дуже, а робити нічого, треба тебе в далекі місця заслати, бо с тобою з одним мені ділами не управитись“. Заплакав, тай відправив Чернишевського у найгниліще місце, на Вілюй. А в Петербурзі осталися у Чернишевського сім синів і всі вирости і всі стали генерали. І отиришли вони до нового царя і кажуть: вели, государю вернути нашого родителя, бо его й батько твій любив. Та тепер уже і не один він буде, — ми всі з ним сім генералів“. Царь і вернув его в Росію, тепер чей буде питати, як у Сибірі, в далеких місцях народ живе. Привіз я его в чайці на станок, та як жандарми вийшли на беріг, я поклонився у пояс і кажу: „Николай Гаврилович! Бачив наше житечко? „Бачив, каже“. Так закінчив оповідач, певний, що в відповіді Чернишевського був завдаток будучини і для них, „покладених караулити нестерпую столбу да сфрый камень“. Я розказав сю легенду Чернишевекому. Він з добродушною іронією похитав головою і сказав: „А—а. Похоже на правду, именно похоже. Умные парни эти ямщики“.

Так вінчить Короленко свої споминки. В початку він каже, що Чернишевський остатнім

часом сам писав свої споминки і пересилав їх близьким людям у Петербург. „Таким чином, — додає Короленко, — колись ми узнаємо подробиці его справи, а також его життя в Сибірі“. Узнаємо! та не вернемо его!.... Несчастний народ руский, коли ти проснешся і побачиш, що як раз ті царі, що в тебе стоять високим ідеалом людскости, і є головні кати найкращих твоїх синів і, сновияючи свою роллю, навіть не думають плакати над їх долею.... М. П.

Найновіші поезії П. Куліша.

Про збірник поезій д. Куліша „Дзвін“, що вийшов торік у Женеві находимо в V випуску „Життя і Слова“ рецензію Ів. Франка. Рецензент наводить вірш д. Куліша ц. з. „Чолом доземний мойій же таки знаній“ (жінці его, Ганні Барвінок) і кінчить так:

„Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергічною мовою, яку отсе на старости літ віднайшов Куліш. За отих кільканадцять суб'єктивних, ліричних та епічних пєс (гляди вельми інтересну казку про курку з курчатами) ми готові простити Кулішеви цілу купу его псевдополітичного і псевдокультурного, неестетичного а то прямо несмачного блекотання (нпр. називанє Хмельницького пєсом), котрим наповнена решта его „Дзвона“. А читаючи оті немоглі тихі та гармонійні пєси подвійно жаль робиться автора, котрий затроює остатні дні свого життя такою дикую і безпредметною злостю замість закінчити їх такими гармонійними акордами, які він уміє видобувати зі своєї кобзи. Аджеж тою лайкою, котру він силе на право і на ліво, він нікого не переконає про слушність своїх поглядів, коли не переконав нікого товстими томами своїх „Возсоединеній“. Ми певні, що „Дзвін“ его залучав би широкою луною по всій Україні і по Слов'янщині, колиб автор помістив у нім сотню таких пєс, як наведена вище, і певно сто раз більше прислужив ся б і справі поступу культури на Україні, ніж тепер, коли мало хто й здобуде ся на терпливість, щоби крізь гущавину сухого доктринерства та гидкої лайки добрати ся до отих перлин нашого слова й нашої поезії. В одній своїй вірші „До Тараса на небеса“ Куліш вкладає в уста Шевченкови слова:

О, найлюбійше той мене похвалить,
Хто дещо марне у печі попалить.

Ех, як би то сам Куліш послунав сеї своєї ради і ще за життя попалив такі свої речі, як Крашанку, Хуторну поезію, три чверті всего „Дзвона“, цілу поему „Куліш у пеклі“ враз з приписками до неї! Та мабуть не послухає.“

Редакцію „Хлібороба“ переняв на себе Др. С. Давидович. Адрес редакції і адміністрації від тепер: Коломия, Собеского ул. 58.

Виходить 1. і 15 з.
кожного місяця і ко-
штує за рік:

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

Редакція
і Адміністрація
на Замковій ул.

руско-українська радикальна часопись.

Л. Н. Толстой. Царство Боже внутривась, или християнство не какъ мистическое ученіе, а какъ новое жизнепониманіе.

Берлинъ. 1894, I—II. Изданіе Библіографическаго Бюро. Александровская улица, 2. I.

Л. П. Тойстой показав ще один добрий примір писателям російським, видавши свою книгу, в противність царській цензурі, за границею. Добре діло. зроблене знаменитим писателем, на сей раз тим лише, що ся нова книга его — найліпша з тих релігійно-соціальних трактатів, які він написав в остатні роки. Сказавши се, ми зовсім не думаем поділяти всіх думок Толстого. Мало того, — ми думаємо, що Толстой опирає найвірніші свої думки на хистку основу і тим велабля їх силу. — Ми сподіваємось, коли не допевнити такий суд наш, то хоч пояснити его сею нашою рецензією, в котрій коротко намітимо сильні, по нашій думці, і слабі боки нового твору знаменитого писателя.

Властива ціль сего твору, головний клопіт его показується в першому із почастних заголовків в ній: „Ученіе Христа и общая воинская повинность“. Найбільше говорить Толстой против війни і армій, котрі по его вірному суду, тепер стали більше, ніж коли небудь, опорою нутрішньої громадської нерівності, а не струментом для оборони од чужинців. Далі, зовсім консеквентно, автор виступа проти сучасних держав, котрі опираються на армії, їх порядкують і т. и., — і на церкви і пошівство, котрі посвящають війну і присягу вояцку і підданску, в противність явній забороні євангельській. Поряд з тим Толстой одкида основу особистої власності і признаєся до колективізму, хоч на сій точці спиняєся не так багато. Свої думки Толстой говорить гарячою, різкою в простоті аргументацією, котра зрештою иноді слабує повторами, — і часами підпирає картинами, достойними его беллетристичного таланту, як напр. патретом того монаха, котрий давав мужикові книжки про вся-

кі святош, а на слова: „дайте ему русское евангеліе!“ — відповів: „это имъ не идетъ!“, як оповідання про рекруцкій набор, дві „екзекуції“ і др.

Озира Толстой свої думки на слова євангельські „не противяся злу“ і т. д. і в загалі на т. зв. „Проповідь на горі“. В початку своєї книги він приводить цитати з писателів і проповідників, котрі мали подібніж думки, — од Хельшицкого, чешского писателя XV ст., квакерів до різних англо-американских сектантів XIX ст.

Тільки ж з поводу квакерів ми завважаємо, що секта ся може вписуватись у християнські почати по недорозумінню, — бо в суті своїй се одна з сект, котрі вже виходять за границі християнства. Квакери, правда, признають „Новий Завіт“ за книгу богом вдихнуту, але поряд з тим признають, що дух божий може просто говорити в душу людську і тепер, — то б то в суті, що людина своїм розумом може дійти до думок, не менше правдивих, як і ті, котрі написані в „Новому Завіті“. В громадські ідеї квакерів, вже од часів Пена, високоученого на свій час, увійшло стільки ж біблійного, теологичного демократизму, скільки й свіцкого, класичного лібералізму і англо-шотландского радикалізму XVII ст. Сам перший апостол квакерства, Фокс, хоч і малоучений, а не тільки думками своїми про духа божого в душі людській виходив з рамок християнства, але й усею своєю натурою був зовсім не християнин, — то б зовсім не індивідуаліст, котрий зна себе та бога, — а глибоко громадська людина. Він увесь свій вік путався в громадські справи, говорив про громадські кривди, — і приятелі его, при первій змозі, заклали в Америці громаду — власне політичну громаду, — котра не ждала, поки прийде на землю Христос з царством божим, а попробувала осушити свої ідеали в певному громадському порядку. Можна сказати, що коли квакери аргументували цитатами з біблії і євангелія, то лишень через те, що сучасна їм англо-шотландська протестантська громада навикла до таких цитат, але ті цитати часто лишень білими нитками пришиті були до

суті думок і цілів квакерів. Так сталося і з думкою квакерською про безчоловічість і безбожність війни. Треба було знайти який текст в євангелії в опору сеї, зовсім нової думки, — і квакери ухопились за слова: „не протився злу“, сказані в євангелії зовсім без думки про війну або щось подібне. Так само баптисти і самі квакери на ті ж слова опирали таку нову думку, як віротерпимість! На ділі перші християне думали мало, або й зовсім не думали про громадські справи, в тім числі і війну, — бо, окрім усього іншого, мало мали пригоди здивуватись з сею справою. Римська воєнна система не зачіпала жидів, свого війська жиди вже не мали, а в часи повстання жидівського 69—70 рр. християне вже виділились з жидів. Євангелія передають нам слова Івана Хрестителя, котрим, видимо, сімнатизували і євангелісти: Коли приходили до Івана солдати і питали єго, що їм робити? — то Іван одповідав їм: „не насильствуйте ні над ким і не обманюйте нікого, — а вдовільняйтесь вашою заплаатою“ (Лука, III, 14), — а не казав їм: покиньте зовсім воєнську службу. — Очевидно, що подібна думка зовсім не приходила в голову євангелістам. Коли з годом християнство розширилось серед римлян і здібалось практично зо справою армії, то мала часть християн з нехиттю дивилась на армію, як і на всяку громадську справу, — але більшість піддавалась рамській воєнній системі, з пасивності, котру власне підпирала теорія „непротивдіня“ і виразна заповідь євангельська з поводу податків: „отдавайте Цезарево Цезарю“. (К слову, Толстой противний і податкам, — чому ж він проти них не знайшов слова Христового?) Таких примірів, як св. Максиміліан, котрий не хотів zostаватись воєм, історія і легенда християнска дає не багато.

Легенда християнска говорить чимало про християн-воєників, про окремі особи, як св. Юрій, і про легіони, як Тебанский, як вони терпіли муки, — але не за те, щоб не хотіли бути воєнками, а за те, що не хотіли сквернитись римськими обрядами перед ідолами. І се цілком натурально, бо головний, майже вилючний клопіт християнина був клопіт про свою душу, про віру єї в бога, про виділіня єї од світу з єго князем-діаволом, — а про громаду з єї порядками християнин думав найменше. Толстой клопочеться не тільки про неволю, а й про наймів, — він у сій справі чистий соціаліст. Але коли апостоли здібались зо справою неволі, — то зовсім не думали проповідати проти неї в принципі, а напроти того радили рабам служити панам і злим, очікуючи собі надгороди на небі і пішли в сій справі навіть назад проти закону жидівського.

Звісно, вже з принципу деїзму можна вивести і брацтво і всякі ліберальні і гуманні речі, — та для сего треба думання трохи штучного, як для виводу нових громадських думок, подібних до квакерських і толстовських, зо старих святих книг, треба свого роду схоластики і навіть ретушовки.

Толстой робить таку ретушовку, прибавляючи своє словце до євангельських і говорючи: „не протився злу — насиліємъ“. Противдіня проповідю він похвала і приводючи такі приміри, як той, де дама в вагоні стидила офіцерів, котрі йїхали на сїкуцію мужиків, — і навіть потребує, щоб християне казали в таких випадках: „нітъ, — эгаго ми не позволимъ!“ (II, 121). — Хотіли б ми знати подрібніше: як не позволимъ? — Се все власні додатки Толстого до науки євангельської, — котра, повторяємо, зовсім не интересовалась громадськими справами на землі, тим паче, що перші християне, як усі сучасні їм філософи, ждали з часу на час, що уся земля теперішня пропаде, напр. згорить, — і тоді вже настане якесь царство бже.

Коли не ретушує, то по своєму обертає Толстой і слова євангельські про царство бже. Євангелісти власне двоїлись думками про се царство. Раз у них говориться про него справди те, що бере Толстой, — то б то, що царство бже — серед нас, людей. А в друге говориться про те, що царство бже наступить, коли Христос на хмарах прийде знову на землю, з ангелами, серед світової катастрофи і осудить одних на рай, а других на пекло. І остатнього роду текстів в євангеліях (а також і в других писаннях апостолів) далеко більше, ніж першого роду. До того в усіх книгах нового завіту говориться про те, що катастрофа приходу царства бжого прийде от-от, незабаром, раніше, ніж вимруть свідки проповіді Христа, або навіть раніше, ніж 12 учеників обїйдуть Палестину. Перші християне жили власне з сею думкою (див. Листи апостола Павла, найстаріші писання християнські), — так що навіть слова євангельські про те, що ніхто не зна, коли прийде царство бже, треба вважати вже за пізніші додатки, писані тоді, коли віра в скорість катастрофи вже холонула.

Толстой вибирає собі з євангелій слова такі, які єму подобаються. Він навіть смієся над словами про приход Христа з неба на хмарах для страшного суду, як смієся і над небом, вознесіям і т. и. (I, 115). Але що ж тоді стане з євангеліями, як з авторитетною книгою? Коли Толстому вільно так розсікати їх і вибирати з них, що єму треба, — то вільно і понам і др., котрих Толстой корить, що вони не розуміють власного смислу християнства.

Толстой не довольний і тим, як товмачать християнство „люде науки“! Він каже, що „люди науки считают християнствомъ только то, что исповѣдывали и исповѣдуютъ различныя церкви“ (I, 122). Тут Толстой чудним способом помиляється. „Люде науки“ вже давно вселяються вловити еволюцію думок і порядків у християнському світі і виразно розличають: а) думки Ісуса, б) думки апостолів (при чому показують незгоду між ними напрямку жидівського і космополітичного) і в) і науку церковну. Така ціль лежить в основі і праці Ренана, котру спомина і Толстой. Люде науки не тільки не тожсамлять думок Ісу-

са з церковними, а навпроти, ще з часів появи християнства, налягають на те, щоб показати між ними різницю. При тому новітні люди науки по більшій частині пересолують річ на користь Ісуса, виставляючи його, почасти, як і Толстой, дуже вже подібним до себе, підносячи його думки. Се робиться тим легше, що документів, по котрим ми могли б собі точно представити образ Ісуса Назарейця, власне нема, — бо старіші християнські писання, Листи ап. Павла, говорять про Ісуса мало, а євангелія дуже пізні, (писані після 70 р. по Р. Хр.) тенденційні та й, видимо, підправлялись не раз ще в пізніші часи. Звичайно Ісус виставляється в людей науки, занадто протестантом (безобрядовцем) і космополітом, — як і в Толстого, — на основі певних цитат із євангелій. Але ж в євангеліях єсть і другі місця, в котрих Ісус сповня обряди і являється досить жидівським націоналістом.

Ми думаємо, що така суб'єктивна ідеалізація Ісуса виставля нам всю еволюцію християнства в перші часи досить штучно і невірно. Так напр. всі нові історики християнства звертають увагу на незгоду між Павлом і ієрусалимською християнською громадою в справі примусу прозелітів нежидів до жидівського обряду, а також на те, що довго в Палестині держалась громада християн жидівських обрядовців, — єбіонітів, — над котрою старшинували родичі Ісуса. Опираючись на безобрядові і космополітичні фрази в євангеліях та на оповідання євангельські про те, як родичі Ісуса не хвалили його перших виступів, як пророка і як Ісус незхотів прийняти матері і братів, котрі прийшли до нього в часи проповіді, — історики виставляють жидівську партію між першими християнами, — єбіонітів, за реакціонерів, котрі пішли назад против Ісуса, котрого б то думки вірніше зрозумів ап. Павло.

Ми думаємо, що така постановка справи психологічно неможлива — і вже через те історично невірна. Неможливо, щоб найближчі ученики Ісуса так скоро і до того забули його науку, щоб одступитись од неї в таких оснєвних точках. Неможливо, щоб ті ученики прийняли собі в начальники родичів Ісуса, коли б їм відома була незгода їх з учителем і те, що той не хотів прийняти їх, сказавши: „хто мати моя і брати мої? — ось де (ученики) мати моя і брати мої!“ Правдоподібніше те, що думки Ісуса ще багато задержували в себе обрядового і національного жидівського елементу і були близькі до думок єбіонітів, ніж до Павлових, — і що фрази євангельські про родичів Ісуса написані власне під впливом Павлового напрямку, як реакція проти єбіонітів.

В усякім випадку дуже важко представити точно властиву проповідь Ісуса по такому непевному, нерівному і строкатому матеріалу, як євангелія, а через те і чудно бачити, коли такий чоловік, як Л. Толстой, опирається на Ісуса, — як на вищий авторитет. Ми власне не знаємо, що говорив Ісус, — а знаємо лишень те, що за него і про него говорять євангелія.

Сі ж остатні говорять багато такого, що одкида Толстой і що має в собі зерна і основу думок церковних, так антипатичних Толстому. Так перше всего євангелія показують нам Ісуса чудотворцем далеко більше може, ніж моралістом. Толстой зовсім самовольно і штучно поясня примішку чудотворного елементу в християнстві, тим, що як люди не зрозуміли науки Христа, то стали примішувати до него чудесне, і що почалося би таке з оповідання книги Дійв апостольських про схід св. Духа (І, 78—79).

На ділі Ісус, на скільки можна говорити про його індивідуальність, жив, як і всі єму сучасні люди, у світогляді найфантастичному, повному віри в усякі чудеса, в усякі забобони, — „суевѣрія“, над котрими тепер сміється Толстой. До того, як видно з листів ап. Павла, спеціально християнска громада того часу була повна того, що ми тепер зовемо неврозом, гістерією і т. и. В такому осередку мусили случатись чудеса, подібні до тих, які і тепер робляться в Лурді, і складатись про них найфантастичніші оповідання. Перші християне вважались і чужими за чудотворців, — і певно Ісус, з самого початку свого, вважався за чудотворця та, мабуть, і сам себе почував таким. Се вже складало таку основу, на котрій мусила з часом натурально розростись віра в осібних, боговибраних людей, на котру оперлася згодом і ієрархія церковна. Вибір 12 учеників (12 — святе число в жидів) котрий, певно, зроблений був уже Ісусом, особний вибір Петра, слова до 12-ти, що вкладають євангелія Ісусові, — ще міцніша основа для церковної ієрархії.

Всі ці чудеса, „суевѣрія“, зерно церковности, а до того зостатки старозаконної обрядовості і націоналізму жидівського, а також прояви негуманности, як напр. в чуді зо смоквинцею, в притчі про таланти і т. и., нарешті знамените оповідання про страшний суд з вічним пеклом і т. и., роблять тепер навіть євангелія книгою не так то придатною для просвіти народу, не гляючи на гуманні частини їх. Хто в силах точно розділити составні елементи євангелій, сказавши: отсе єсть, Ісусова частина, а се — примішка, не Ісусова? І теперішній гуманіст, котрий схоче опирати свою проповідь на авторитет євангелій і Христа, мусить подумати про те, що чи не ліпше буде звернути ту проповідь просто на теперішні привички розуму і інстинкти серця, ніж послугуватись таким непевним матеріалом, як євангелія, не кажучи вже про інші книги Нового Завіту, як напр. Апокаліпсис, котрий грав таку значну роль в виробу християнського світогляду і котрий, вже по своєму ранньому написанню (коло 70 р. в усякім разі раніше євангелій) показує думки найближчих учеників Ісуса, мабуть, чи не вірніше, ніж євангелія.

Зваживши всі показані прикмети євангелія, цілком зрозумієш, як натурально мусила розростись в християн нова обрядність і ієрархія церковна і чому в протягу всіх середніх

віків, коли основи християнського світогляду панували без конкуренції, всякі секти безбровців-гуманістів зоставались у меншості, — а також і те, що коли в нові часи пішла реформація, — котра пішла скорше од листів ап. Павла, ніж од евангелій, почали помалу брати гору в просвічених людей безбровців-гуманістичні думки, то се зробилось дякуючи не самому Новому Завіту, а й тій свіцко-філософській культурі, котра почала сильно зростати з часів новонародження наук і уміностей. Вже анти-тринітарії, нові баптисти, квакери і інші радикальні сектанти, котрих Толстой признає за своїх найближчих предків, — явились просто гібридними істотами між тією новою свіцкою культурою і християнством. Та і сам Толстой спомина з симпатією Сенеку, Вольтера, Герцена, — людей, котрих важко назвати християнами.

Подібно до того, як можна напевно сказати, що гуманні думки, які проповідує Толстой, склались у людей зовсім не під впливом самого християнства, а де в чому напроти него, — треба сподіватись, що вони до кінця перейдуть в житє по більшій частині не залежно од християнства, навіть такого, яке собі виробив наш автор. Він признає Христа не богом, а людиною, і признає поступ в історії людства. Тільки він уявля собі поступ не таким, який він дійсно був, єсть і, певно, буде.

Толстой ділить поступ людства на три періоди „розуміння життя“, додаючи, що їх тільки і може бути три: „Три жизнепонимання эти, — каже він, — следующие: первое — личное или животное, второе — общественное, или языческое и третье — всемирное или божеское. По первому жизнепониманию жизнь человека заключается въ одной его личности; цель жизни — въ удовлетворении воли этой личности. По второму жизнепониманию жизнь человека заключается не въ его одной личности, а въ совокупности и последовательности личностей: въ племени, семье, родѣ, государствѣ; цель жизни заключается въ удовлетворении воли этой совокупности личностей. По третьему жизнепониманию жизнь человека заключается и не въ совокупности и последовательности личностей, а — въ началѣ и источникѣ жизни — въ Богѣ“. (I, 126). Далі Толстой говорить, що третє, остатнє „жизнепонимание“ — дано Христом.

Ми не будемо спинятись на тому, що трійця Толстого пахне схоластикою, ні на неточности мови — „жизнь заключается“, і т. д., — ні навіть на тому, що епитети для назви періодів Толстого грішать проти правила логіки про те, що класифікація мусить бути роблена по одному роду признаков. Ми звернемо увагу автора на те, що першого періода власне ніколи не було. — бо люди ніколи не жили окремими особами, а з самого початку жили племенами-родами, як і тепер живуть дикі, і з самого початку слухались племінно-родової колективности і за ідеал собі поставляли жити для неї, — хоч, звісно, індивідуальний егоїзм

проявляв себе завше, як про являвся він і тепер. Власне в варіяціях зросту і розуміння індивідуалізму і аккомодаций індивідуума і колективности, котра все більше розширяється од рода до людства, і єсть прогрес громадський. Прогрес той проявив себе рішуче в тому, що серед роду-племени встановилась індивідуалістична сім'я, — далі в критичному аналізі звичаїв і законів державно-національних, аналізі, котрий в європейській частині людности проявив себе рішуче в грецько-римській філософії, а надто стоїків, і котрий поставив над державно-національними звичаями і законами пригаданий вільним розумом раціональний закон, котрий звався ріжно: то людським, то світовим, то божим (хоч божими звались і закони традиційні, так що термінологія Толстого „всемирное или божеское“ в суті своїй не точна).

Християнство не явилось і в сім крузі думок людських новиною, а вступило в него само, — але з другого боку, підпираючи вірою в єдиного бога - індивідуума і доктриною божого одкриття (откровения) релігії, суті старих забобонів (суевірія) поведло фатально до церковности, а з нею до того, що індивідуальність людська, котру вже філософія почала увільняти од рабства національно-державного, була порабощена церкві, — аж поки впять новонародження наук у Європі не взялось продовжувати увільняючу роботу філософії. Сему увільненню особи європейської людини од страшного рабства церковного помогли і почуття і інтереси національно-державні, котрі Толстой зве „языческими“ і котрі в XVI—XVII ст. дійно були почасті ретроградством проти релігійного космополітизму середніх віків. Французкі „політики“ XVI ст., котрі казали католикам і протестантам: „перестаньте різатись і, ради віри, накликувати на Францію іспанців-католиків і англичан-протестантів, бо ми всі — французи“, — безспорно служили цілям людности в часи Варфоломейських ночей, Лиг і т. в., — служили на ділі більше, ніж ті немоги, котрі говорили: „ми всі християне“ і раніше, ніж ті, котрі говорили: „ми всі люди“.

(Конець буде).

М. Драгоманов.

Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання.

I.

Вже не раз і не два перешумів понад культурними краями гуртан суспільної революції — не раз вже підносилися гнетені маси, щоб до тла збурити старі та несправедливі порядки, щоби з коренем варвати гнетуче їх лихо, щоб привернути рівність між людьми. Найпліднішою в наслідки, найяскравішими буквами записалася на картах історії велика французка революція 1789 року. Вона з усіх революцій найбільше знищила старого, принесла найбіль-

ше змін в життю народів. Ріки крові, що сили-зали з гільотин, мали — мов то море Египтян, затопити все те лихо, котре тільки віків гнетло людскість! Вона то обіцювала знищити дотеперішню неволю і пужду економічну мас, обіцяла завести раз на все рівність між людьми!

А чи сповнила обіцянку? Чи усунула неволю і визиск? Ні! Та французька революція, що тільки кровавого лиха накоїла для привернення рівності, не додержала слова! — Правда, скасовано давні привілеї, але лише на те, щоб зробити місце новим, усунуто давню станову нерівність, щоб заступити її новою — класовою!

А маси народної черни — ті маси, що кровю своєю будували новий лад, що вони зискали? Вони вибороли собі почетний привілей праці. Почетний — бо матеріяльних користей привілей той не дає їм, бо користуватися цілим плодом своєї праці не дають їм нові „европейські“ порядки. За те цілий тягар консумції звалився на плечі „старших братів“ національної родини! Вони то прийняли на себе сей тяжкий патріотичний обов'язок і в поті чола свого споживають всі національні багатства, випродуковані „меншими братами“! Одні працюють, а другі споживають. Чи ж не се той „суспільний поділ праці“, котрий „є умовом всякого поступу культурного“? „Всі не можуть бути рівними — мусять бути бідні і багаті, голодні і ситі“ — резонували учені поваги і так зацитували совість дармоїдів. „Колиб не було гною, з котрого рослини тягнуть соки, не булоб гарних, пахущих цвітів — культури людської“. І довго так в спокою наші *beati possidentes*, розумуючи, що прекрасний лад в нинішнім ладі суспільнім.

Але з'явилися „фалшиві пророки“ — пророки нової віри суспільної — учені упосліджених „менших братів“. „Нема ладу в нашім ладі суспільнім — заголосили вони — лад треба доперва завести. Такий лад очевидно, якого нам треба, який ми розуміємо. Такий лад, в котрім не ходивби голодним той, котрий оре, сіє і хліб робить; такий лад, в котрім не буде тинятися бездомним бурлакою той, котрий ставить панські налати, — щоби мав чим прикрити спину той, котрий гне єї над ткацьким варстатом, щоби затріюмфовав вже раз той святий небіщик, котрий стереже тепер брам раю, а котрий колись-то голосив, що „нероба не повинен йісти!“

Голос тих „підозрілих елементів“ не прогмонів безслідно мов пустий вітер понад чоловітцтвом. Зерно упало на добрий ґрунт. Негутомима підпольна робота „ворохобників“, зробила цілу класу промислових робітників, порядно невдоволеними з свого положення — се перше. По друге — зуміла вона „вмовити“ в них, що недоля та ціле їх упосліджене, не є природною konieczністю, а що вони суть впливом нинішнього і дочасного ладу суспільного. „Пророки“ ті доказали, що той нинішній лад не є незмінний, і що з єго змі-

ною в душі інтересів працюючої маси, зміниться єї положення.

Результат пропаганди згаданих думок був такий, що бездумні і з резігнацією на своїх панів працюючої маси фабричного пролетаріату, змінилися в усвідомлену, до певної хоч далекої цілі — та з фанатичною вірою побіди ідучу класу робітничу. Класа та виступила на арені політичних борб, як партія соціально-демократична.

Цілю тої партії є вивлащення класи приватних капіталістів з посіданих ними средств продукційних, то є землі, копалень і фабрик, і перенесення права власности тих річей, на державу. По переведенню сеї реформи не булоб в новій державі визискуваних і визискуючих, всі булиб державними урядниками — і між горожанами не булоб вже різниць економічних. В соціялістичній державі булиби нинішні пани зрівнані з прочими горожанами і мусілиб так як і другі, на хліб свій заробляти. Природна річ, що вони, будучи в першій лінії загроженими, перші виступили до борби з революційними змаганнями партій робітничих. — Тількиж нерівні сили виступили против себе. На кріпость, в котрій замкнулася мала жменя капіталістів, вирядив пролетарізуючий капіталізм нечислелимі легіони пролетаріату.

Більшість по стороні робітників. Завзятий бій ведеся вже досить довго — але чому не чути побідної пісні пролетаріату? Чому стоїть як стояла твердиня капіталізму? Чому нема ще обіцаного нашими апостолами земного раю? Чому? — бо в справі тій має ще хтось третій слово — важке слово! а той третій не був ще до тепер о думку спитаний. Справа згаданого спору не є так проста, як се на перший погляд видаєся. Се правда, що в згаданім спорі, безпосередно заінтересовані суть лише пролетарі-робітники та їх працодавці. Та є певні суспільні елементи, котрі коли не безпосередно в предметі спору, то посередно, в єго результаті, в змінах суспільних, які би він привів, суть заінтересовані. Елементом тим є так звана дрібна буржуазія, то є ремісники і хлєпи.

Елементи ті суть органічними частинами, і така глибока суспільна реформа змінилаби радикально їх положення. Класа та — силою тепер існуючої ординації виборчої посідає вже нині таку силу політичну, якої соціялістичний пролетаріат не скоро ще доб'єся. З тої то причини, буде всяка реформа в многих разях залежати від становища, яке супротив неї займуть ті, межі великими капіталістами і пролетаріатом баянсеуючі елементи.

До тепер — заховувався „менший брат“ від плуга насивно при тій борбі пролетаріату з капіталізмом. Що більше — він єго комплетно ігнорував. І справедливо... Бо щож могла єго інтересувати борба о фабричний інспекторат, о підвишене платні і скорочення часу праці фабричних робітників?! Але нині річ стоїть троха інакше. Нові програми соц. дем. партії, перестали вже вертітися виключно коло мате-

ріальних інтересів пролетара. Поза границями Червоної Русі — там в європейських краях, розвилася соц. дем. партія в таку силу, котра їм дає вже можливість впливати на законодавство і на розвій тих суспільних інституцій, котрим і хлоп підлягає. Чим більше кріпшає єї сила в суспільності, тим ближший час зреалізована єї остаточного ідеалу.

Позаяк хлоп переставби бути самостійним господарем, переставби бути властителем свого кавалка ґрунту — не може він довше мовчати! Крім того, соц. демократія і безпосередньо змушує хлону зайняти супротив неї якесь становишко. Позискавши іменно для себе з мійської людности все те, що було до позискання, вона переносить поволи поле своєї акції на села. Але хлоп — кажуть нам, — не дасть позискатися до жадної роботи, котра зміряє до переміни нинішнього суспільного ладу в загалі. А вже з жаданєм, щоб скасувати приватну посілість ґрунтову, то вже і не приступай до него. До таких змагань є він а ргіогі ворожо унесооблений. Що більше — кажуть, що хлоп не тернить в загалі жадних реформ, жадного поступу! Ненависть хлону до реформи, здаєся навіть потверджувати історія. Прикрі досвіди з хлопами поробили вже всі антифеодалні революції і революціонери. Чи не звісні нам антиреволюційні бунти французьких хлопів?! Чи не тому то так мізерно випали бюргерські революції німецьких країв, що хлоп сторонив а по часті й ворожо відносився до них?!

В Галичині, на першу вість о польськім повстаню, вхопив руський і польський хлоп за ціп і косу, щоб примірно покарати ворохобників, що важалися підняти руку против цісаря — того батька утисненого народу! Наївні російські революціонери, котрі глибоко були переконані в справедливість своєї справи та з дитинячою вірою в конечність побіди покидали школи, уряд, родину, — прибирали хлопський спосіб життя і розходилися між народом, голосячи єму соціалістичне євангеліє. Вони завзвали народ, щоби він піднісся і урядив царство боже на землі. Хлопи піднееслися фактично, лиш не на те, щоби пірвати власні кайдани, але щоби скувати аностола і — з поломаними ребрами передата єго царським посіпакам до — дальшої курації. Ще й тепер є в цілій Європі тоті полки „найвірнійші“ і „найцевнійші“, котрі рекрутуються з чисто хлопських округів.

А галицькі хлопини, і хлопоманська інтелігенція — Русини — як вони заховувалися в часах, коли міцане цілої Австрії виборювали кровю своєю ту канку свобод, котрими користуємося і ми — хлопський нарід? Політичне становишко, яке заняла інтелігенція 1848 року, ціла наша тогдішня політична робота, була крайню ретроградною і для розвою нашого народу просто убійною. Ми були тогди кляси́ним взором найгидкішого сервілізму — ушляючого, собачого сервілізму! Ми — ославлені „Тирольці Выходу“, станули тогди по боці догасаючого деспотизму! Наші патріоти боро-

нили умираючі політичні порядки середних віків — народови на шкоду, а собі на ганьбу!!

Опираючися на подібних фактах, фактах не видуманих, а взятих просто з недавньої історії, потішаються пани тою надією, що хлоп не дасть пірватися новими, ультрареволюційними, соціалістично-комуністичними течіями. „Громадску посілість ґрунтову, се зрозуміє він ще — але громадске господарованє на ній?! Хіба лише на пасовисках! Щоби вся земля сталася державною власністю, та щоби держава на ній господарила? о, сего він вже ніяк не пійме! Ідея державного колективізму є абсолютно непрямима з індивідуалістичним способом думаня хлону. Хлон і соціалізм суть понятя, котрі одно одного виключають!“

Теорії тої придержуються не лише оборонці нинішних приватно-капіталістичних порядків. Думали так до недавна пропагандисти соціалістичних теорій в промислових краях. Через те і відносилися вони до хлону з крайною погордою, ба навіть з ненавистею і бажали, щоб капіталізм знищив як найскорше ту „ретроградну армію, котра є найбільшою завадою побідного походу єсц. демократичних робітників!“

Заки станемо розбирати існуючі, або можливі соціальні погляди руського хлону, мусямо познакомитися докладно з єго соціальним положенєм. Які б не були теперішні погляди хлону — він піде в той бік, куда пруть єго матеріальні інтереси. Пізнавши докладно єго положенє, будемо могли тогди з всякою певністю судити, за якою він партією піде і чия даної програми є в нас ґрунт, чи ні.

II.

Нинішній „самостійний стан“ хлопський, утворено з панщинних хлопів в році 1848. В тім то році 14 цвітня, дарував ім цісарський патент землю і увільнив від панщинних тягарів.

Коли возьмемо на увагу се, що та реформа зміряла передовсім до того, щоби викрутитися з хвильного клопоту політичного, а іменно, щоби по перше — потягнути хлопів на свій бік против польських ребелянтів — а по друге, щоби утихомирити на хвилю хлопів, котрі вже ладилися робити небезпечнішу від польської, бо хлопську революцію против панщини, — був сей крок австрійської влади державної, яко тако розумний. Та инакше випадє наш суд, коли поставимося на становиску тодішнього правительства, котре так само як і нинішнє, стояло на сторожи ладу суспільного, опираючогося на приватній власности ґрунтовій. Мудрість державна тої сили, котра уважає себе сторожем приватно-капіталістичних порядків, повинна видіти троха дальше, як по конець свого короткого носа. Вона в інтересі справи, котру заступає, повинна творити реформи, котрі і на будуче становилиби кріпку підвалину даного суспільного строю. Тимчасом з реформою тою, сотворено відразу і зароді-

смерти нових порядків. Замість утворити, в власнім інтересі, кріпкий стан зажиточних хлопів, котрі, як се з досвіду знаємо, нахилиються більше до консерватизму, потворено самих кандидатів до торби жебрацкої. Австрійські штатс-мани пхнули самі цілу хлопеку клясу в широко роззявлену пашчеку соціалізму!

Та пригляньмося ближше тій спеціально австрійській штатсманській мудрості.

Згаданий цісарський патент поробив лише тих хлопів властителями, котрі в 1848 році ґрунта посідали. Безземельний пролетаріят недістав одже нічо! Дуже консервативний ратер Калінка оцінює число безземельних і не наділених землею на пять шестих всеї сільської людности. Чи се правда, неможу провирити, бо урядових дат не посідаєм. Крім того утворила реформа 1848 р. *): „самостійних“ властителів, з котрих жаден не посідав повних 20 моргів — вчислені тут вже і неужитки — було в часі тої хлопекої „еманципації“, — 727.558. Вони творять 94·19 % всіх хлопеских властителів посілости до 100 моргової! — а 90·78 % всіх галицких посіlostей!! Так від біди „порядні“ хлопи, котрих посілости виносили аж (!) по 20 до 100 моргів маємо в часі реформи мізерних 64. 870 примірників. Се та славна середня посіlostь, котра по думці многих теперішних реформатників, має бути тим найважнішим стовпом і фундаментом, на котрім держиться весь нарід, народність, віра, церков, держава, престол і т. д. і т. д.! Тота так „важна“ і многотитульна кляса, — дрозжіть ворохобники! — становить в 1848 р. аж 8·17 % всіх хлопеских, а 8·08 % всіх галицких посіlostей ґрунтових! З 215.997 хлопеских посіlostей, не мала ні одна два морги. Вей посілости, котрих поверхність не вносила 5 моргів, а було їх 349.032, мали вижити, одіти і огріти 1.750.000 людей!

Дарованому коневі, не заглядають в зуби! воркне нам може пан шляхтич — пусти хлопа під стіл, то він пхає ся на стіл! Ой, не дарований був сей кінь, а солоно заплачений, хоч заплата не належала ся. Пани не купили собі хлопа за гроші, тож і не повинні були брати заплати за єго увільненє. Історія віддала була хлопа в руки старшини перетворившоєся пізнійше в родову шляхту як заплату за те, що вложила на них певні горожанські обовязки, як напр. воєнну службу, державну адміністрацію, судовництво і т. и. За ті чинности, котрих хлопа не виконував, одержала шляхта привілеї феодалних панів. Виконуванє тих горожанських обовязків, перейшло тепер на загал людности, на всіх новочасних горожан, одже і на хлопа. Він виконувє їх або безпосередно, напр. служачи в війську, або посередно, платячи податки на кошта адміністрації суспільної, судів-

*) Докладніші дані про всі справи відносячі ся до галицкого рільництва, знайде читатель в праці того самого автора: „Аграрні відносини Галичини“.

ництво, школи і т. и. Хлоп був одже в праві, беручи на себе давнійші обовязки пана, жадати не лише звороту своєї до-феодалної личної свободи, але і тих ґрунтів, котрі перед викристалізованємєся шляхоцкого стану, належали до хлопа, а іменно до громади. Шляхта повинна була звернути громадам всі ґрунти без заплати! Се булоб і сталось, колиб нарід сам собі був виборов свободу, а не одержав єї в дорозі ласки, яко дарунок від третьої інтригуючої сили! Край сам — поминувши державу, заплатив за ту еманципацію хлопеку, над 91 міліон, — за тих 91·9 на 100 хлопеских посіlostей, котрі тогди вже не могли вигодувати осілих на них родин!.

Така то була твоя „весна“, руский народе! За той презент, зроблений з пужди, за ту свободу „сконати під зашитою законів“ упідлив ся ти, руский хлопе і ви рускі патріоти з 1848 року! За ту миску сочевиці — виіджену і вилізачу миску, продав ти власну волю політичну, боровся з революційними змаганнями часу, котрі і тобі несли волю. Ти кував собі власні кайдани...

На згаданих реформах скінчилося пропамятне діло еманципаційне цісарского правительства. Не зроблено нічо такого, щоб сему, нагло увільненому хлопови — котрий не умів зорієнтувати ся серед нових суспільно-господареских конюнктур, запевнити посіданє єго посілости та уможливити єму як найкористнійшу експлоатацію єго землі і волі. Хлопа полишено без поради і помочи. Не дано єму до рук жадного оружя до оборони перед натираючими на него з усіх боків ворогами, з котрих найбільший був движимий капітал, в руках жидівского лихвяра.

(Далі буде).

В. Будзиновский.

Сучасна хроніка.

(Вилізло шило з мішка. Ідея історичної Польщі і німецька реакція против неї. Наради зйїзду „соціальних політиків“ у Відні і суспільне питанє серед селянства).

Мої слова в попередній хроніці про неакцентованє ідеї історичної Польщі на львівській виставі були вже написані, коли нараз, уже під конець вистави і з такого боку, відки всего менше можна було сего надіятися, висказані були слова і думки, котрі бовтнули значну ложку дьогтю до бочки виставового меду. Між гістьми, що звиджували львівську виставу, був познаньський Поляк і посол до німецького парламенту гр. Косецельский. Він був у Львові в часі гостини цісаря, був представлений цісареві, котрий знаючи, що Косецельский тішиться

особливою ласкою німецького цісаря Вільгельма, поручив єму передати сему своє поздоровленє. Слова, якими висказав се цісар Франц Йосиф, були рїжно передавані в газетах і, розумієся, також рїжно коментовані. Се спонукало гр. Косцельського написати відкритий лист до редакції „Neue freie Presse“, в котрім він силкувався пояснити теперішнє положенє Поляків супроти тих держав, у котрих вони живуть. Треба знати, що гр. Косцельський серед пруских Поляків є головним репрезентантом тої (шляхотскої!) партії, котра хоче йти слідом галицьких Грохольських та Станьчиків, що супроти давніх „ворохобних“ польських аспірацій проголосили оклик „Przy tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy“ і приносячи для величчї монархії численні жертви — звісно, не зі своєї, а з хлопецької кішені, голосуючи за підвишенєм усяких тягарів і підпираючи всяке правительство, сталися основателями теперішньої парламентарної сили Поляків у Австрії і зуміли для польської шляхти виторговувати при кожній нагоді дуже гарні зривки (пригадаємо викуп пропінанції, новий податок горілчаній і т. і.). Лаври галицьких Станьчиків засіли в голові декому з познанської шляхти, а особливо гр. Косцельському, котрий уже кілька разів, голосуючи в парламенті згідно з волею цісаря а проти інтересів народа (за військовим бюджетом, за цілами і т. і.) здобув собі особливу ласку цісаря і у своїх земляків з'єднав собі іронічне перехрещенє свого прозвища з Косцельський на Адміральський за те, що цісар надав єму якийсь ордер, що звичайно даєся тільки морякам, хоча гр. Косцельський з морем і мореходством не має нічого спільного.

Отже німецькі газети, коментуючи слова цісаря сказані до гр. Косцельського у Львові, пригадали також слова того самото гр. Косцельського сказані у Львові на однім бенкеті, в котрих граф-угодовець з радістю підносив почутє єдності польської нації, що виявилося в часі вистави. Проговорив німецький шовінізм. Як же се? Угодовість з правительством пруским і єдність польської нації? Що тут є шире, чи угодовість, чи почутє єдності? Бо ж очевидно оба ті почутя не дадуться погодити, вони суперечні собі.

На сей визов відповів гр. Косцельський згаданим уже листом до „Neue freie Presse“. Лист був стилізований дуже дипломатично і власне для того нещасливо. Гр. Косцельський не мав відваги стати явно по однім ані по другім боці а тим менше не зумів нікого переконати, що

суперечности між тими двома почуттями нема, бо се було б вимагало явного відреченя від ідеї самостійної польської держави. У всіх трех напрямках граф зробив по пару кроків і став на половині дороги. Він вірний підданий пруский і бажає Полякам під пруским берлом жити і розвиватися в рамках прускої держави, опираючись о пруске правительство і о ідеї поступові (тут гр. Косцельський для гарного слівця трошка збрехав, бо власне він і єго однородумці голосують завсїгди з реакцією против поступових напрямів). Та про те прускі Поляки ніколи не можуть забути, що вони часть польської нації, котра колись становила самостійну державу. Вони не можуть зреченя солідарности з іншими частями тої нації в інших державах, але противно, хочуть і мусять брати все і всюди живу участь в їх духовім і національнім житю. Вони не хапаються відновлювати польську державу, хочуть бути вірними прускими підданими, але не можуть зреченя надії, що колись настане такий час, що їм можна буде відновити ту державу, котра остаточно мусить лишитися ідеалом кожного Поляка, одинокою метою всеї культурної і національної праці всіх Поляків.

Отея заява наробила в цілій середній Європі багато шуму. На Косцельського вдарили з усіх боків, на самперед ударили німці, як прускі так і австрійські. „Так ось вона, польська лояльність!“ — закричали вони. Се лояльність з задніми цілями, лояльність, котру при нагоді можна виповісти, а котра остаточно є тільки використуванєм становища і засобів держав і інших народів для партикулярних польських цілей! Прямо в відповіді на слова Косцельського, цісар Вільгельм, обійїджаючи Поморє в Крелевці і Торуні з великим натиском підніє, що між підданими своїми не хоче знати нікого, тільки Прусаків, без ніяких оговорок і заперечень. Майже рівночасно старий і завзятий ворог Поляків кн. Бісмарк проголосив пару промов, у котрих з цілою силою і наметністю вдарив на Поляків, а особливо на польську шляхту, котру назвав найреакційнішим елементом на світі і правдивою „партією перевороту“, небезпечнішою для спокою європейського, ніж соціалдемократи і анархісти. Слова цісаря і Бісмарка широкою луною роздалися по Німеччині, віджили давнє німецьке слов'яножерство, скріпили того духа нетолеранції, котрий позваляє Німцям при широкій конституції і загальнім голосуваню держати пруских та шлезьких Поляків у якімось взємковім стані національ-

ного гнету та притиску. Не вдовольняючись витисненем польської слови зо шкіл, з урядів, і з усього публичного життя навіть у широкій польських громадах і в спеціально-польських організаціях (напр. протоколи таких „Kółek rolniczych“, ті що предкладаються властям, мусять бути ведені по німецьки!) Німці під впливом найновіших подій завязали „Всенімецький зв'язок“ (Alldeutscher Bund), котрий прямо поставив собі метою витискати Поляків із усяких публичних і приватних становищ, не допускати їх до ніякого впливу в німецькій державі, а скріплювати німецький елемент там, де він досі ще слабкий супроти польського. Члени того зв'язку фабриканти та поміщики віддають польських урядників і робітників і заступають їх Німцями навіть зі стратою матеріальною. Пруско-угодова політика гр. Косцельського і тов. не могла дізнати швидшого і повнішого фіаска!

Та не досить на тім. На Косцельського з рівним зав'язом ударили й польські патріоти і демократи. Як то, — кричали вони, — гр. Косцельський сміє від імені польської нації говорити про згоду з тими правительствами, під котрими тепер живуть Поляки? Ну, нехай би ще Австрія і Німеччина, але Росія? Чи і російські Поляки повинні йти за радою Косцельського і смиренно хилити голову під російську „угодівість“? І яким правом гр. Косцельський сміє іменем польської нації хоч на момент резигнувати з ідеї самостійної польської держави, без котрої всі польські змагання і праці не мають ніякого змісту? Інтересно, що в тім самім дусі і то ще виразніше заговорив і шляхетський „Przegląd“ у Львові, писемко, що звичайно доволі брутально плювало на польські реставраційні змагання остатніх 100 літ, починаючи від Костюшка а кінчаючи 1863. роком. „Przegląd“ виразно заявив, що народ польський ніколи не може зречися аспірації до самостійного політичного життя і навіть зачеркнув тому життю досить широкі границі: ідея політичної Польщі в етнографічних границях по думці сего органа — нісенітниця. Етнографічна Польща повинна бути ядром майбутньої польської держави, але основою її величі і сили мусять бути провінції, „князівства литовські і руські“. Орган шляхетско-лакейський і тут видержав роль, з гори даючи до пізнання, що в майбутній Польщі Литва і Русь мусять вдовольнятися підрядним становищем супроти елементу польського. Не даром уся та історія випала в столітні рокивини Рацлавичів і Мацейовичів, немов для задокументовання тої старої правди, що Поляки

за тих 100 літ нічого не навчилися і нічого не забули. Бо й з боку „демократів“ і інших ще радикальніших Поляків супроти сєї дикої заяви, супроти сего розпоряджування другими народами без запиту і згоди з їх боку не підняв ся ніякий розумний голос. Жаден Поляк не відважився холодно, критично і прямодушно заглянути в очі ідеї про майбутню польську державу, і справу сю знов полишено в сфері мглистих фраз та фантастичних припущень, що очевидно мусить вийти тільки на єї шкоду.

Іншого рода „прокляту“ справу розбира інша компанія і також не могла дійти до ніяких позитивних рішень. При кінці сентября відбувся у Відні з'їзд німецького товариства „Verein für Socialpolitik“, заснованого перед кількома роками за почином заслуженого німецького економіста Шмоллера. Два чи три засідання віденського з'їзду посвячені були обговоренню питання про закон спадковий для селянства. Як звісно, в Європі, а спеціально в Німеччині і в Австрії від давна борються з собою два напрями в сьому праводавстві: один каже, щоб по смерті господаря-селянина єго земля і господарство неподільно переходило на одного спадкоємця, а сей щоб був обов'язаний сплатити інших членів родини, а другий допускає чи властиво признає обов'язковим рівний поділ спадку між усіх членів родини. Ті два напрями боролися з собою й на віденському з'їзді і з обох боків висказано було чимало дуже важких аргументів pro і contra, так що в кінці якесь однодушне рішення показалося прямо неможливим.

Я не думаю передавати тут подрібно весь хід рефератів (реферували берлінський проф. Тіль і австрійський поміщик др. Гайніш) ані дискусії, яка вивязалася по їх поводі, але передам тільки суть аргументів висказаних за неподільністю спадку з одного і за свободою поділів in natura з другого боку, а на кінці згадаю й ту промову, котра по моїй думці становить одинокий раціональний вихід із сего безконечника, та котра, на жаль, ніким із членів з'їзду не була підтримана, а навіть ліберально-буржуазними газетами передана була дуже уривково і зовсім недостаточно.

За обов'язковою неподільністю селянської спадщини, принаймі в разі смерті без остатнього заповіту був перший референт Тіль. Він підніс конечність удержання самостійного, не надто бідного і турботою о завтра не надто пригнетеного селянства як соціального фактора, вказуючи на те, що безоглядна вільність ділення

батьківщини веде до надмірного роздроблення селянських господарств, а се значить цілковите знівечення політичної сили селянства і переважене її на міста. Правда, головною метою старань реформаторських референт признав зменшене обдовження селянської посілости, та яку б тут раду могла дати неподільність спадків, се-го не зумів сказати.

За неподільністю селянських господарств промовляв досить інтересними аргументами проф. Зерінг. Дрібна власність селянска не мусить упасти в конкуренції з великою. Протинно, великі лятіфундії даються удержати з користю тільки там, де мало людности. В північній Америці у східних штатах бачимо дрібну власність, а чим даліше на захід, тим частіше попадаються великі фільварки; з впливом людности, коли господарка може бути ведена інтенсивніше, ті великі фільварки парцелюються. Рільне господарство змагає не до централізації, не до соціалістичної держави так як фабричний промисел, а власне до скріплення індивідуалізму, семейних одиниць. Хлопській власности грозять дві крайности: надмірне роздроблене на парцелі нездатні до ведення самостійного господарства і втоплене їх у лятіфундіях. Головним небезпеченством є однак сучасне, капіталістичне право приватної власности землі, котре не дбає о будучність і тривкість хлопського стану, але трактує землю так само, як усяке інше рухоме добро. (Як бачимо, в промові Зерінга помішані з собою — коли тільки вона вірно передана в газетах — зовсім суперечні принципи: власність хлопска розвиває ся в напрямі індивідуалізму, а закони основані на принципі індивідуалізму є найбільшою для неї небезпекою!)

Др. Маруссем із Парижа промовляв також за заведенням неподільних хлопських господарств, але тільки условно, коли б рівночасно достарчено хлопам дешевого кредиту і зорганізовано еміграцію лишніх робучих сил із краю.

Доволі кумедно боронив неподільности хлопських господарств інший Берлінець, проф. Гірке. Сучасна Німеччина дійшла до своєї сили головню через два крепкі і здорові елементи: німецького хлону і північно-німецького юнкра. Оба ті елементи треба задержати й на далі. Право о неподільности само ще сего не зробить, але воно мусить бути основою дальшої роботи, воно не допустить до творення сільського пролетаріату.

Не менше кумедно промовляв за неподільністю також австрійський посол і німецький націонал Штайнвендер. Безгранична подільність

спадщини провадить до її задовження і в кінці до ліцитацій, що витискають чим раз більше сільської людности з ґрунту, обезлюднюють цілі долини в Альпах. Найперше мусимо дбати о націю, тільки в другій лінії о економічне і моральне виобразуванє одиниць, а тільки на кінці о свободу, о скільки на неї позволяють економічні і політичні згляди. Коли буде треба в інтересі нації і культури ограничити свободу, то ми заведемо неподільність хлопських ґрунтів навіть против волі самих хлопів.

За свободою поділу селянських спадщин промовляв корреферент др. Гайніш. На підставі докладної знайомости відносин австрійського селянства показав він, що в Австрії є околиці, де панує неподільність спадщин (крайі Альп і Карсу) і другі, де панує рівний поділ (крайі Судетів і Карпат). І щож з того? Біда однакова тут і там, обдовжене однакове, пролетарізація поступає в однаковій мірі. Позитивної ради др. Гайніш не дав ніякої, а тільки остерігав перед тим, щоби правodawці не думали, що можна завести якусь правну встанову в роді неподільности спадщини, суперечну з правними поглядами народа.

Широко промовляв за свободою поділів звисний проф. Луйо Брентано. Він доказував, що вільні поділи спадщини не мусять вести до надмірного роздроблення селянських господарств, бо нпр. в Долішній Франконії, де вільні поділи існують уже парусот літ, в остатнім часі дрібні господарства не то що не дрібніють, а по троха збільшуються і пересічний розмір такого господарства з 2.45 гектарів підріс на 3.98. Натомісць громади, де панує неподільність спадщини, найбільше обтяжені довгами. Треба також дбати о те, щоби й пролетарії, робітники могли з часом набути шматок ґрунту, а се буде неможливо, коли весь ґрунт увязнимо неподільністю. Слідячи за тим, відки походить той капітал, котрий позичають хлопи, я дійшов до того, що переважна часть їх ґрунтів у Баварії обдовжена в мюнхенськім банку гіпотечним, потім у побожних фундаціях зложених датками самих мужиків, а потім у своїх сусід мужиків. Подібні відносини бачимо в Тиролю. Чи на се що порадить закон о неподільности спадщини? Протинно, при такім законі обдовжене ще зможєся, бо головний спадкоємець, щоби сплатити прочих членів родини, мусить зятягати нову позичку. „Коли ми — мовив проф. Брентано — перед 22 літами завязували отсей звязок соціально-політичний, то сказали ми собі: на першім пляні наших змагань му-

силь стояти чоловік, а тільки потому его господарованє і для того назвали ми свій напрям етичною суспільною економією (ethische National-Oeconomie). Чи не зломимо нині сей свій принцип, кладучи головну вагу на хлопське господарство, а не звертаючи уваги на самого хлопа. Щоб витворити естетичний образ цвітучого хлопського господарства ми готові засудити всю рідню того хлопа на нужду і біду, тай зовсім не дбаємо о те, відки той хлоп візьме гроші, щоби дати їм сплату зі спадщини". По думці проф. Брентано сему лиху зарадило б заведене убезпечень на житє, убезпечень не примусових, а добровільних, але з субвенцією державною, так, щоби по смерті убезпеченого премія асекураційна вистарчила на сплату спадкових пайів.

Широко і основно промовляв за свободою поділїв липський професор Бюхер. Яко хлопський син він звернув увагу на те, що одні бесідники занадто ідеалізують того хлопа, другі малюють его занадто чорно, а „хлоп є так само добрий і так само злий, як і ми всі, ті самі схлонности й наметности кермують ним, те саме змаганє до лїпшого становища, а значить і до економічного та соціального поступу". Думка про заведене неподільности господарств пливе з бажаня — спинити той поступ, стереотіпувати того „заможного“ хлопа, якого тепер бачимо і котрий декому невтаємниченому в его житє з боку часом дуже подобався. Думка проф. Зерінга про те, що дрібна власність може з користю видержувати конкуренцію з великою, не видержує критики. Так само й роздробленє хлопської власности не поступає так швидко, як тут дехто лякаєся, а що до обдовження, то дрібна власність з самої природи своєї не може бути так сильно обдовжена як велика. При свободі поділїв члени кожної генерації мусять ліквідувати всі довги. Коли вмере батько, діти діляться ґрунтом та поперед усього сплачують довги, бо коли розбиваєся цілість, то й гіпотечне єї обтяженє не може далі існувати. Обдовженє землі певне є велике лихो і я готов би дозволити на те, щоб правительства забороняли недосвідним мужикам зятягати довги гіпотечні. Та ось перед кількома місяцями вийшла статистика, в котрій показано, що з усіх німецьких околиць найбільше обдовжені — велика власність і неподільні хлопські господарства.

Промовляли ще більш або менше рішучо за подільністю спадщини проф. Менгер, др. Ліхт і др., та ми поминемо їх промови, бо де вище

начеркнених аргументів вони не додали нічого нового. Згадаємо тут тільки промову дра Віттельсегера з Відня, котрий заявив, що з цілої сеї дебати виніє таке враженє, що для рішеня сеї справи нема ще готових наукових основ і що поперед усього треба би розпочати докладні досліди над тим, чи і в якій мірі оплачуєся у нас дрібне і велике господарство рільне, бо тільки тоді можна буде ставити для него якісь реальні цілі і ідеали.

Др. Феркауф, також Віденець звернув увагу на те, що питанє про хлопське право спадкове, се властиво боротьба між посідаючими. Але обік них є ще по селах голода, пролетаріат, о котрого положеню в цілій debatі ніхто й не згадав. От у Каринтії в числі всіх вроджень по селах є 45 % дітей неслюбних, а то для того, що сільський пролетаріат не має можности женитися легально. Власне неподільність господарств доводить до того, що для половини людности женитьба ставєся неможливою; значить те, що мало „удержувати сімю“, підкопує єї.

В кінці уваги гідною була промова дра Грюнберга про розвій австрійського права спадкового від часів Йосифа II., та власне з сею промовою, як я вже згадав вище, справоздавці газетарські обійшлися по мачошиному, бо ледво згадали голословно, що др. Грюнберг закінчив свою промову таким внеском: „Одиноким способом удержаня мужицького стану є організація спілкова, переведена в як найширшім розмірі. Тут я б не лякавєся ніякого розширеня компетенції правительства, жадного ограніченя особистої свободи“. Дуже жаль, що не можемо подати більше подробиць сего внеску, не можемо вказати, як др. Гр. представляє собі ту спілкову організацію. Читателі „Народа“ пригадають собі, що й я ще в першім році сего видавництва підносив ту саму думку, радячи засновуванє у нас фільварків, на котрих би господарювали хлопські спілки. Звісно, моя думка між нашими рускими політиками не найшла прихильників (вони тоді як раз ладилися завести нову еру!), а в прасі рускій була навіть, яко подобаєт, висміяна, та все таки я переконаний, що в науці і в практичній політиці соціальній вона не тепер то в четвер мусить станути на дневнім порядку.

Іван Франко.

Даниїл Андр. стор 284.

Російський писатель і український народ.

Під таким заголовком находимо в 217 при-
сегорічного „Дѣла“ статю, котру перепечату-
ємо, як інтересну для наших читателів у Росії.
М. П.

„Між сучасними російськими писателями є
один цілком оригінальний. Майже ціле життя
своє він їздить з одного кінця Росії в другий,
знакомиється з мужиком-селянином, з фабрич-
ним зарібником, з переселенцем до Сибіру, з
сектантом на Кавказі. В часі боротьби Сербів
за свободу рідного краю, був він в Білграді,
а після російсько-турецкого мира плавав на-
рівцем по Дунаю, цікавий знати, як то „бра-
тушки“ поладять після війни свої внутрішні
справи.

Письменник той, котрого знає не сама лиш
інтелігенція, але й нарід, — що рідко лучається
в Росії, — Гліб Успенський (тепер хорий), пи-
ше так само оригінально, як і живе. Маючи
великий талант малювати картини життя, він
не зладив з них одного великого образу, не
написав ні одного великого об'ємом роману.
Всі три томи його творів повні різнородних
„начерків“, „випадків“, котрі иноді автор зби-
рає до купи під один спільний заголовок, але
дійсного зв'язку між тими „начерками“ як раз
стільки, скільки й між фотографіями втиснути-
ми в один альбом або між галицько-руськими
політичними партіями.

Окрім того Гліб Успенський не вдовольняє-
ся „чистою поезією“, але при кождім своїм
творі говорить і про ті думки, котрі той твір
породили або котрі він мусить викликати в го-
лові читателя. Значить: він не тільки писатель
белетрист, але й публіцист. Даючи яку небудь
картину життя, він підпирає її статистикою;
говорячи про який небудь випадок, він наво-
дить з часописей цілий ряд дописей, щоб не-
реконати читача о розповсюдженню тих фактів,
отже і о потребі розмови про них. Правда, та-
ка мішанина публіцистики з чистою поезією
некористна для самого писателя: зміняться
часи, настануть інші обставини — і факти, ко-
трими боліло серце писателя, будуть цікаві
лиш істориком, — звичайного читателя вони
вже не притягнуть до себе і він буде глядати
іншої лектури. Забуте грозить більшій частині
творів Г. Успенського, як і взагалі усякій пу-
бліцистиці. Писатель знає про се, писатель має
талант, має здібність нарисувати картини, ко-

трі би прожили довший час і... не хочє. Пись-
менник жертвує собою сучасній суспільності
і живе лиш для неї, зрікаючись власної слави
в будучності.

Що-ж власне порушує писателя-поета бу-
ти публіцистом? чого шукає він в своїх подо-
рожах по „широкой матушкѣ Россіи“? Пору-
шує його горе народне, темнота, деморалізація;
глядає-ж він тих способів, котрі б могли зара-
дити лихови. Їму мало знати сучасні російські
хороби, не вдовольняється він і тоді, коли арти-
стично змалює їх в своїх творах — його повне
любви серце шукає засобів усунути ті хороби,
знищити лихо, зруйнувати біду.

Гліб Успенський в своїх вандрівках по Ро-
сії мусів стикатися і з українським народом.
Що ж він говорить про наш люд? які думки
пересунулися в його голові при тих стрічах?
Ось його власні слова:

„Йїхав я — инше він — два місяці тому
нарівцем по одній українській ріці, йїхав про-
сто так, подивитися на нарід. Про нарід в сім
уступі мені говорити не приходитьсь, але не
можу промовчати, що нігде у внутрішній Ро-
сії я не бачив так багато простих людей, ко-
трі живуть або намагаються жити свідомо, за-
інтересованих моральними питаннями, як власне
на Україні. Штундисти, меноніти, молокане,
баптисти — все се думає і живе або намагає-
ся жити по своєму; додайте до того особливости
життя колоністів німецьких, болгарських; додайте
до того тисячі прочих, що йдуть у Київ, йдуть
до Єрусалима; додайте Великорусів живучих
в чужому краю, — і нігде, нігде у всій Росії
ви не знайдете такого краю, де би народна ду-
ша виявилася в такій незвичайній ріжнobar-
вности і ріжнородности. А разом з тим нігде
праса, як тутешня... Але мовчати, мовчати!
Про се коли небудь іншим разом.“ (Сочиненія,
тзм II, стор. 987).

Українці, як і всі Росіяне добре розуміють:
на що то раптом стало потрібне те: „мовчати,
мовчати!“ — рівно як і те, що того „іншого
разу“ довго ще треба ждати...

Мусимо завважати, що Успенський родив-
шись в Московщині і там бувши в школі, ко-
тра признає лиш „одинъ народъ“, певно нічого
не знає про український рух; підозрівати в нім
яку небудь тенденційну прихильність до укра-
їнського народу не зважиться ні один завзятий
московфіл. Як бачите, факти беруть своє:
„одинъ народъ“ і „нігде в Росії я не бачив“...

Серед сектантів-баптистів вразила Успен-
ського „велика скількість гарних бажань, стрє-

млень, щоб... питане о бідних і богатих, о правих і винуватих, слабих і сильних — щоб всі ті питання були рішені справедливо. От що було для мене дуже новим“ каже Успенский стрічавшись перед тим з російськими „раскольниками“ і докладно знаючи їх побут і думки, але тих питань о богатих і бідних мабуть між ними не помітив, бо інакше й не здались би вони йому „дуже новими“. „Новим було те“ — пише Успенский далі — що всі питання отверто поставлені перед суспільністю, перед всіма — і старими, і молодими, до остатньої дитини. Не треба бути особливо уважним, щоби примітити, що не всі ті хороші бажання здійснені в їх (сектантським) життю, але проби здійснення їх, положені в основу морального виховання, дуже хороші“. (Сочиненія, том II, '879).

Є в творах Успенского ще одна стріча з українським народом. Від опису єї віє таким теплом, такою пошаною до нашого люду, що можна тільки дивуватися, як то Українці доси не використали з того свідоцтва безсторонного чоловіка про силу і здібність нашого мужика полагоджувати свої справи. На жаль, не можу передати тої сцени словами автора, бо не маю під рукою єго творів. Перекажу, як памятаю.

Розбитий фізично, немощний від думок про народне руйнуванє, почував Успенский в коршмі на Кубані. Коло нього купка якихсь інтернаціональних осіб вела розмову. Чути було лише: „рубль, конейка... нагрѣлъ... обдулъ“ — розмова звичайна, дозволена і одобрена цензурою, розмова гідка, брудна і страшна, бо страшенно розповсюджена. Писатель страдав.. Нараз входить ціла товпа баб з дітьми і мішками, з розмовою і сміхом — товпа весела, велика, повна тієї чарівної краси, котру дає чоловікові житє серед природи. Від разу картина міняєсь: баби завоювали коршму. Інтернаціональні особи зникли. З усієї підлоги коршми зроблено одну велику постіль; білярд покрили подушками і положили туди дітей. Потрохи все затихає. Писатель хоче розпитати свою сусідку: відкіль вона, куди їде, але та занадто втомлена, щоб розмовляти. Гасять світло. Писатель виходить на воздух. А коло коршми цілий табір: люде і коні, воли й вози. Писатель розпитує.

Сі веселі, здорові, щасливі люде — переселенці. Вони з Чернігівщини. Там надто вже тісно стало, порішили виселитися. Післали своїх „мужів довіря“ — ті й знайшли на Кубані дешеvu, родючу землю з водою і лісом. Тепер вже земля куплена і хати поставлені (така у-

мова була з властителем землі), прийдеш зараз і господарюй! жити є де. І гроші вони мають; земля в Чернігівщині дорога...

Треба знати, як звичайно відбуваються переселення в Росії, щоб зрозуміти те щастє, яке почув Гліб Успенский. Переселенці, мужики... і не бідують — землю наперед купили, а не йдуть на ослі, шукаючи „вільної землі“, ідуть до певного, справді існуючого місця, а не до якоїсь „Білої Арапії“, не на „Амур-царство“, яких ні в одній географії нема. Вони мають дозвіл на переселенє, їх не веріє з дороги поліція і не вернуть ся вони самі назад, переконавшись, що вільної землі нема і що „Біла Арапія“ істає лише в їх уяві; не вернуться обдерті, пошарпані, жебраючи дорогою, вкриваючи шлях власними кістками. І переселяються вони не куди-небудь у Азію, де зовсім інакші обставини життя, інакший клімат, де треба дорого заплатити за науку акліматизуваня перше, ніж зерно, кинуте у вередливу землю, дасть хліб. Навіть хати вже побудовані, гроші мають. Щось нечуване, щось неслухане!

Нам все те не дивно. Нарід наш сам творив свою історію, а не пани й царі; сам боровся з ворогами, а не посилено єго на боротьбу. Дивно би було для нас навпаки те, коли б у нього самодільність і самопорадність були розвинені в менчій степені ніж у Великорусів, котрі віками терпіли всілякий гніт.

Нічого й говорити, що вказуючи на кращі відзнаки нашого народу від єго північного сусіда, я зовсім не хочу понизи великоруского народу. Я хочу лише сказати, що якими злими й не були б наші обставини, чи в сучасности чи в минувшині, наш народний ґрунт взагалі і мислячий і рухливий. Лише орачі того ґрунту... але — кінчаю словами Успенского: „мовчати, мовчати! про єє коли небудь іншим разом“...

О. Білобородов.

Біблія або Старий Заповіт.

(Статя Моріса Верна; переклад Л. У.)

(Далі).

IV. Характеристика Біблії з релігійного і літературного погляду; її мова й стиль. — Ми не думаємо оцінювати тут Біблії з погляду догматичного. Різні Церкви — іудейська й християнська в своїх різних одмінах — уважають її за книгу натхненну

(inspiré), себто за таку книгу, де божя сила збирала всі накази про доктрину й поведіння, про те, як людина мусить вірити й робити. Ми ж, тримаючись тут тільки погляду чисто історичного, мусимо признати що релігійна і моральна вартість Біблії єсть непорівняна, бо єя книга, появлена на ґрунті малої іудейської країни, у народу без великої політичної ваги, написана за 20 або 22 вв. тому назад мовою невідомою західним народам, єя книга покорила всю Європу в перекладах на мову перш усього грецьку, потім латинську, потім німецьку, англійську, французьку, і вона затримала завоюване при собі, зоставшись святою книгою для всіх народів, що йдуть на чолі цивілізації. Ось фактична проба релігійної і моральної вартості Біблії. Учені жидівські потрапили дати ідеям всевлади і справедливості божої, принципам щастя особистого, родинного й громадського таку вдатну форму, що вона за вісімнадцять віків не втратила свого впливу. Навряд чи треба додавати, що єя вартість жадним способом не залежить від тих дат, які визначені для складання чи то укінченого збірника, чи то окремих книг; чи Пятикнижжє або Пророки будуть твором XIV і VIII вв., чи тільки III. в., до н. е., від сього не вменшиться значіння поданої в них моральної науки. — Дуже цікаво порівняти релігійну вартість Біблії з вартістю інших подібних утворів. В наш вік люде робили собі в сій справі чималі ілюзії під час великих одкриттів в Індії та Персії. Сподівано було знайти далеко багатші релігійні літератури більш згідні з духом „арійських“ націй. Сї фантазії минули. Всі порівняння Біблії з релігійними писаннями Індії, Персії, Китаю, Ісламізму вийшли на користь Біблії. Вона надто добра тим, що складена в укінчений збір і не губиться в нескінченних та порізаних розправах. Сим вона зовсім надолужає ті хіби в композиції, що ми вказували в ній. Літературна вартість Біблії мусить бути поставлена якнайвище. Новітні великі літератури через те так дуже піддавались її впливу, що вона вражала разом і розмаїтстю і помірністю справді класичною в вираженні своїх улюблених ідей. З Біблії можна скласти таку антологію, що могла б встояти проти всякої иншої. Згадаймо, між иншим, картину створення світу (Битія — I) величну по красномовности й простоті, оповідання про гріхопадєніє (Бит. II. і III) де популярна форма єднається з тонким дослідом і з гіркою красномовністю, потім уступом з патріархальної епоєї, такі як ви-

ступ Авраама в обороні Содомі, посольство Елеазара до Месопотамії, вдячність Іосифова, розповідь про Єгипетські кари, сцени синайські, деякі сторінки з Второзаконія, багато промов Ісаї та Іеремії, де мова то горда, то проймаюча й чула. Черпайте з Іова, Псалмів, Руфі, Пісні Пісень, Еклезіаста і з книжок історичних, ви в них знайдете стільки скарбів, що вам трудно буде вибрати між ними. Біблія, в своїй цілості, є твір класичний, бо ті релігійні й моральні правди, що в ній вимовлені, зібрані там в короткі й вражаючі речення. Тільки сим ми не хочемо сказати, що святі писемовці завжди утримувались на однаково високому рівні морального натхнення і літературної вартості. Напр. Описання різні в Іс. Навіні і Числах показують прикий дух фанатизму і національної виключности, так само і книга Есфірь.

Неможна сказати, щоб Пісня Пісень намовляла до чистих звичаїв, а Еклезіаст заохочував до одважного діла. В Псалмах є чимало холодних літаній; в Пятикн., Іс. Нав. і Літописі чимало самохвальних нагромаженнів чисел і технічних дрібниць, в Езекіїла й Захарії темряви і уступів непевного смаку, в Іоїла багато холодної реторіки. Але ж власне тут можна сказати: *ubi plura vitent, eo paucis offendar maculis*. Друга риса, що надає Біблії класичного характеру се цілковита натуральність, надзвичайна простість, через них досягаються найбільші ефекти. Люде часто на сьому помилялись, не дослідивши добре, і говорили, що се „примітивність“, що сї твори зложені серед люду простого, ще дуже близького до натури. Се дуже омільна думка. Такі бездоганні твори, як Битія та Іов могли повестати тільки в часи найповнішого духовного розвитку, при помочі міцної науки та письменського хисту. На сих двох книгах найбільш основували омільні думки, бо в книгах сих шукали відбиття номадного та пастушого життя самих прадідів нації, не розуміючи того, що тільки чоловік культурний, справжній артист міг намалювати сї чудові образи; в решті життя номадне, пастуше провадилось в Палестині до самих християнських часів в південній частині Іудеї на східному березі Іордана. — Врешті, щоб краще признати здібности Еврейського генія, ми цілком противимось тому розриванню Біблії, що ввели в моду критичні школи. Замість того, щоб приймати книжки такими, як вони дійшли до нас, признаючи при тому, що є причини бачити в них роботу не одного автора, —

їх розбивають і з сих уривків складають штучно книги, що повинні були бути, і дають сим книгам зовсім умовне існування. Забувається справжній твір, що єсть тепер, що має історичну форму, для гіпотетичного і незапевненого складання. Такими способами можна позбавити довіря ті студії, що виключивши з них помилки в методі, дуже прислужилися нам до розуміння давньої жидівської літератури. Треба відкинути ці готові кадри, не годиться вважати часів Відбудування за „рабинський“ вік, нездольний до жадного натхнення, до нових і одважних літературних концепцій. Сей присуд оснований на чистому непорозумінні і може привести до найтяжчих помилок; він походить від неправдивої і ненависної думки про іудейство. Деякі християнські теологи обьявили, що відколи Біблія була скінчена, за часу Ездри, Жиди втратили божу ласку й натхнення і впали в якийсь духовний і моральний рахітізм. Се просто чистий обсурд. Ми мали поважані причини, щоб віднести до часів Відбудування збір книг, де сяє творчий геній літературний дуже вільний, поєднаний з непорівняним моральним натхненням. Знов же доказано, що починаючи з III. ст. до н. е., Жиди почали в греко-римському світі ту надзвичайну пропаганду, що проложила путь християнству і направила його течію. Отже пора вже зрештє тії образливої і дурної характеристики остатніх дохристиянських віків.

Мова Біблії єсть єврейська, належить до сімї так званих семітських мов, як от арабська, фінікійська та арамейська (сірійська). На скільки ми можемо сягнути назад, ми вважаємо можливим встановити, що ті народи, які заселяли південну частину Сирії (басейн Йордана) від XI в. до н. е. до часів полону: Ізраїліти, Моавіти, Аммоніти, Ідумеї, говорили на різних мовах дуже близьких між собою і невелика різниця мов не заважала племенам зноситись межи собою. В VI і V вв. політичні турботи здається кинули деяку зміну; давня єврейська зосталась мовою науковою, мовою учених і письменців єрусалимських і такою вона зоставалась аж до часів християнської ери; але народня мова де далі все більше піддавалась впливу сірійському або арамейському. І се до такого ступня, що в деяких найменш давніх писаннях Біблії є чимало сторінок написаних по арамейськи, їх називають недокладно халдейськими. Переміна давньої єврейської мови на арамейську в народньому вжитку ста-

лася по малу, а певне пішла хутко, починаючи с III в. до н. е., тільки сьому неможливо визначити докладно дати. Знов же й грецька мова хутко розпросторювалась і можна поставити питання, про книжки затримані в грецькій колекції (книги другого канану) чи не були вони написані одразу по грецьки. Принаймі єврейські оригінали сих книг зникли. — Певне більшість книг єврейських була написана письмом того тіпу, що звуть фінікійським або давнім єврейським; певне незадовго до християнства вони були переписані літерами квадратними, що звуть вавилонськими, так вони й досі зостались. — Що до стилю біблійського, то ми тут обмежимось що найпотрібнішими увагами. Єврейська мова, при всій простоті її синтаксису, надається з надзвичайною лехкістю до вираження найрозмаїтіших ідей і почувань, і се було великою пересадю, коли її уважали за негідну до вираження філософських ідей. Се мова з міцного й блискучого металу, по виразности й силі її можна рівняти до латинської. — Тут не місце входити в питання, до якого ступня на основі лінгвістичних одмін різних книг можна визначити їх дату і походження сих книг. Сього критерія надуживано занадто і вже доказано, що основи ті були не досить поважні. При тому було показано, що там, де здавалось, були архаїзми, уважніше око мусіло допустити неологізми, skutok поступової арамизації мови. Запевне, як би тільки можна було по яких показаннях взятих з самих книг, — а вже ми бачили при яких непевних здобутках ми зостались в сій справі, — розкласти їх на скільки віків, то можнаб спробувати зложити главу історії єврейської мови, порівнюючи їх стиль; але тепер сього неможна зробити. Можна тільки взагалі сказати, що великі збірники: Закон, кн. історичні і пророчі, написані класичною єврейською мовою, але що в деяких книгах розділу Kethoubim або Писанин пробивається видимо зростаючий вплив арамейських діалектів. — Так звані поетичні місця в Біблії заслуговують особливої уваги. Вони стрічаються подекуди в Пятикнижжі та в кн. історичних. Але книги пророчі, Іов, Псалми, Притчі, Пісня Пісень, всі вони єливе виключно поезії. Проте досі не могли визначити в них ні міри, ні стон, ні риму; характерна риса поезії єврейської се паралелізм; себ то подвоєне вираження думки. Сей спосіб знаходить собі розмаїте приложення і письменці біблійські осягають ним великих ефектів. Можна б сказати, що поезія єврейсь-

ка є скоріш витриманий мірний стіль, доведений часами до строфи. Ось скільки прикладів цього паралелізму:

1) Які хороші твої намети, Іакове!

2) Твої оселі, Ізраелю!

1) Вони простяглися неначе долини,

2) Неначе сиди над рікою, і т. н.

1) Повстань, Валак, і слухай,

2) Склони свій слух до мене, сину Сиппоровий!

1) Гілька виросте з стовбура Ієсеевого,

2) Порость піде з коріння його. —

1) Хай згине день, коли вродився я

2) І ніч, що мовила: вродився син. —

1) Чому не вмер я в материнім лоні?

2) Чом не сконав, виходячи з утроби?

1) Слово твоє підіймало тремтячих,

2) Ти укріпляв коліна, що вгинались;

1) Тепер прийшло до тебе — ти ослаб!

2) Тепер ти влучений і ти збентежився! —

1) Коли Ізраель вийшов із Єгипту,

2) Коли віддаливсь від чужого народу

Іакова дім,

1) Іуда став святинню його,

2) Ізраель був обладою його.

1) Побачило море й побігло віднього

2) Йордан повернувся назад;

1) Плигали гори немов барани,

2) Могили неначе ягнята.

1) Що тобі, море, чого ти біжиш,

2) І ти Йордане, чого відступаєш?... і т. н.

V. Текст і переклади Біблії. Пі розширення. — Питання про історію і о-
статню встанову тексту єврейської Біблії (про
грецьку Біблію див. трохи нижче) ще досі не
роз'яснилися як слід. Ми скажемо тут якнай-
коротше все головне про сю справу, поневолі
тримаючись тільки можливих догадок. Най-
давший пункт, якого можемо сягнути, при-
наймі думкою, се складання серії Іс.-Нав.-
Пятикн. і книг історично пророчих
коло 200 і 160 рр. до н. е. В ті часи ці книги
мусіли бути написані на зwoях (volumes) шку-
ри виробленої для писання. Ці зwoї мали фор-
му довгих стрічок (стяжок) поділених на сто-
рінки вертикально, і читали їх навиваючи один
кінець на палічку, розвиваючи в той час дру-
гий кінець. Звичаєм семітських мов, усі текети
були писані самими суголосними себ то без са-
моголосних, наголосів або знаків пунктуації.
Думають навіть, що слова писались безрозділь-
но, а се при браку самоголосних, щоб визна-

чали вимову, давало часто привід до помилок.
Що до Писаннів вони певне були написані
на окремих зwoях, вважаючи на час, коли бу-
ли прийняті як книги навчання. Що до поді-
лів заведених в сих текстах біблійських, то
тут допускають розділи досить великі відпові-
дні довгості уступів, що читались регулярно
на зібраннях вірних. — Ось пункт початку
праці над текстами Біблії єврейської: перші
списки були зовсім добрі для прилюдного чи-
тання, бо звичай помагав одділяти слова і ак-
центувати їх, але пізніше повстали великі не-
вигоди. Справді після страшного розгрому жи-
дівської країни, школи жидівські, що цвіли в
Тіверіаді, в Палестині і в Вавілонії, від V до
X в. нашої ери, завважили, що традиційний
текст був не досить забезпечений від всякої
лихої зміни. Текст сей дійшов до них запевне
з великими одмінами що поробились цілими ві-
ками, вони додали до нього цілу справу точок-
самоголосних, знаків акцентуації і пунктуації і
тим встановили надалі читання нерухомо. Мож-
на думати, що ся робота, передана нам в ру-
кописях і заведена вже від скількох віків в
друк, дійшла до нас без великих змін. Історія
тексту Біблії зводиться отже до сих двох го-
ловних положень: перше видання тексту бу-
ло зложено коло двадцяти віків тому назад при
обставинах, що грозили всякою небезпечністю
для книжок. Чи треба говорити про переписку,
що конечно провадила до варянтів, про зіпсу-
тня і зужиття манускриптів, зроблених з більш
і менш міцного матерьялу і т. н. По десяти
століттях учені встановлюють вкінці версію
найбільш поважану за їх часу, що потім стала
справжнім *textus receptus* для новітньої
Європи. Отже автори сеї ревізії чи рецензії са-
ми одрізняють те, що „написано“, від того, як
треба „читати“ і признають що текст дійшов
до них не без спотворення; вони відзначають
теж багато трудностей в дрібницях і звертають
увагу на непевні літери. —
(Конець буде)

Переписка Редакції.

Д. А. З. Запевняємо Вас, що тепер ні
один сотрудник „Народа“ не бере участі в
„Галичанин“ і „Бесѣдѣ“ і що й далі того не
буде, бо як би хто з тих, що тепер пишуть до
„Народа“ став писати в названих газетах, ми
перестали би его праці містити в „Народі“.

Виходить 1. і 15. з.
кожного місяця і ко-
штує за рік :

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

Редакція
і Адміністрація
на Замковій ул.

руско-українська радикальна часопись.

Л. Н. Толстой. Царство Божіє внутрі вась, или християнство не какъ мистическое ученіе, а какъ новое жизнепониманіе.

Берлинъ. 1894, I—II. Изданіе Библиографическаго Бюро. Александровская улица, 2. I.

(Конецъ).

Ми залишаємо любителям систематики вилічувати, скільки періодів пройшло людство в своєму поступі і скільки ще мусить пройти, — для нас досить бачити в історії зріст колективності людської і зріст аккомодатії інтересів індивідуума і колективності. Коли ми візьмемо з історії лишень справи політичні, котрі переважно має на оці Толстой, в своїй класифікації періодів історії, то ми можемо сказати, що в історії очевидний зріст солідаризації людей од роду — племені до націй — держав і далі до людности. Зріст сей іде не лишень через самий прогресс інтелекту і моралі, або через поступенну зміну „жизнепониманій“, а й через зріст матеріальних інтересів, при чому поступу помагають навіть хижі інстинкти людей, бо люде все ж таки звірі, і те що ми звемо гуманністю, не єсть в них первісне, істотне, а вироста лишень помалу. Історія показує нам, що солідаризація національна вироста лишень поряд з тим, як роди-племена „примучувались“ під державу династій — певних країн і в ліпшому випадку під гегемонію певних країн, — і що способом вільної федерації і доси вдалось людям скласти лишень одну державну спілку — Швейцарію, та й та не обійшлась без підданих країн, якими були до недавня Ваадт, Тургау, Тессин і др. Історія показує нам, що завоювання єгипетські, ассирійські, вавилонські, персидські, греко-македонські, римські дали основу, на котрій зросли космополітичні думки старого світу, котрі увійшли і в християнство. І в новітні часи завоювання європейців в Азії і торговельні інтереси, котрі доводять англичан до паскудного торгу опіумом, повели за собою знаомство християн-

європейців з Індією, Китаєм, Японією, — з їх цивілізацією, літературою, релігіями і т. и. А се повело до того, що християне європейці перестали пишатиь своєю цивілізацією, як єдиною гарною, а нарешті справа повернулась і до того, що появляються напр. серед самих англичан індійські гом-рулери, і можна сказати, що буде час, коли Індія возьме участь в рівноправній британській федерації, котра, певно, прийме в себе і Північно-америк. Сполучені Держави і буде великим ступнем до всесвітньої федерації, якої бажає по своєму і Толстой, хоч дума, що до вселюдської любови люде дійдуть лишень через християнське „жизнепониманіє“ — любови до бога.

Зрештою треба сказати, що думки Толстого про вселюдську солідарність трохи плутані, а його думки про любов до бога трохи неясні. Він напр. признає, що любов дикого чоловіка до себе натуральна і ясна, — любов чоловіка громадського або „языческаго жизнепониманія“ до племені, а далі до держави нації — вже йде де далі до більших абстракцій і через те все менше натуральна, — „человѣчество же — не єсть предметъ, а — только фикція“ і через те любов до людства, по Толстому, не можлива. (I, 149—150). І та ж сама любов до людства і навіть до всего світа (органічного і неорганічного) стає у Толстого можливою, як тільки людина перше всвоїть „жизнепониманіє християнское, божеское“, полюбить бога.

Нам дивно, як можна виділяти ідею людства од других ідей громадянських. Толстой каже: „племя, семья, даже государство не выдуманы людьми, но образовались сами собою(?)“ і т. д., — а людство б то щось инше. Але також само „образуется“ помалу і людство, — і коли тепер ше воно не склалось, то так само, як в VII ст. не склалась була ще Англія, в XIV ст. Франція, а в XVIII ст. Германія і Італія. А що людство складаєсь, не гляючи на ті неясности, про які говорять Толстой (I, 150 і д.) се очевидно. Тому помагають і люде Толстовського „жизнепониманія“ і инші і увесь ход теперішньої цивілізації.

На скільки „божеское жизнепониманіє“

безпремінно веде до світової любови, се ще треба б Толстому допевнити, пояснивши докладніше свої думки про бога, котрі він не розвив у своїй книзі. Ми знаємо прихильників Толстого, котрі вважають его власне атеїстом у звичайному смислу слова, то б то не признаючим індивідуального бога, особного од світу. Слова его, такі напр. як слідуючі, близькі до такого атеїзму:

„Христіанское ученіе возвращает человека къ первоначальному сознанию себя, но только не себя — животного, а себя — Бога, искры божьей, себя — сына божья, Бога такого же, какъ и Отець, но заключеннаго въ животную оболочку“ (I, 154). Коли б в таких словах хто небудь, вказуючи на слово „Отець“, і не знайшов рішучого атеїзму, то в усякім разі слова сі — не христіянські, бо нігде в евангеліях не ма того, щоб людина — син божий, була такаж сама, як і бог, була богом, як каже Толстой. Се его власна думка, котру лишень білими нитками можна пришити до евангелій. Близьче до евангелій стає Толстой, коли страхає сучасних людей, котрі не приймуть его гуманних думок, такими словами: „То ли ты дѣлаешь, что требуетъ отъ тебя Тотъ, кто послалъ тебя въ міръ и къ которому ты очень скоро вернешься“ (II, 223).

Остатні слова — справді в духу притчі про таланти, в котрій хазяїн кара свого слугу тим, що запира его в місце „плачу і скриготу зубів“, — в духу картини страшного суду, з її „вічним огнем, приготовленим для діавола і ангелів его“. Ніяка релігія не обходила без подібного аду, а монотеїстичні релігії фатально систематизували віру в ад і перенесли кримінальну систему адеку і на землю, назначаючи і тут найбільші кари тим, хто не прийма їх принципів. І евангельський Христос грозив долею, гіршою, ніж доля Содоми і Гоморри тим, хто не прийме его апостолів. І тут нитка, котра фатально прив'язує евангелія, при всіх їх гуманних фразах, до негуманних Торквемадів. Треба б, щоб Толстой докладніше пояснив свої думки в сій точці, напр. хоч обидві, виписані вище цитати. В усякім же разі, ми мусимо сказати, що ми також мало боїмось для гуманізму бога Л. Н. Толстого, як і демона Сократового, — бо певні в гуманності обох моралістів. Але, по сказанним зараз причинам, не можемо бути спокійними перед якою б то не було релігією, котра признає об'єктивного, індивідуального бога, і думаємо, що тепер проповідь гуманізму вірніше буде не зв'язувати з такими релігіями, од котрих до церковности, так різко осужденної Толстим, — один лишень ступень.

Та на ділі космополітично-гуманна мораль, котру проповідує Толстой, тепер уже так отдалилась од тих релігій, що вона прив'язується до них тепер лишень білими нитками, насильством над текстами старих святих книг і такою дістільяцією старих образів бога, після котрої вони власне тратять свою об'єктивну індивідуальність. Дослід дійсної, а не ви-

думаной а priori історії поступу моральних ідей, безпремінно привів би і Толстого до такого погляду. Але на лихо Толстой сердиться на „людей науки“ і їх роботу і вважа можливим стати на якесь особне місце між наукою і церковщиною і на ділі впада в гріхи остаточної перш усього тим, що зовсім фантастично малює дійсну еволюцію людства і трохи не одкида думку про его натуральний і поступенний прогрес.

Представляючи зовсім самовольно еволюцію людности в минулому, а не так, як була вона в дійсности, Толстой тратить і всяку реальну перспективу в погляді на теперішні громадські порядки. По своїм громадским ідеалам він анархист, або лише напишемо анархист, як писали ще недавно прудоніанці, щоб відділити їх смисл слова анархія, то б то без-властє, од звичайного розуміння сего слова, як безпорядок, — і як приходиться писати внять, щоб відділити анархизм Прудона од анархизму Крапоткіна, Реклю, Моста, Ревашоля і почних злодіїв, в роді Ортіца і т. и. Властиво всі новіщі політичні філософи суть анархистами, то б то признають за ціль громадського устрою добро індивідуума, а всякі колективності тісніші і ширші лишень зряжки і способи для того добра. Різняться ті філософи тепер лишень в детальних питаннях. З точки добра індивідуума тепер критикується і минула еволюція громадських порядків і теперішні їх форми.

Отже Толстой огулом, без усякої перспективи і проповіді засуджує ті порядки і хоч і проговорюєся іноді такими фразами, що „нігдѣ въ Европѣ нѣтъ такого деспотическаго правительства, какъ въ Россіи“ (I, 112—113). але в кінці підгання всі держави: і Турцію, і Росію, і Англію, і Америку (чомусь то Швейцарії Толстой не словив) під одну міру. І бє Толстой в усіх теперішніх державах усе: не царів лишень і військо, але і парламент навіть з усім, про що в них говориться, напр. із гомрулем і з 8-годинним робітничким днем, а в громадах теперішніх усе, навіть робітничкі змови (I, 67). Се все, мовляв, коли не насильство, то пустяки. Сему всему протиставляв Толстой свою бездержавність, як ідеал, а своє індивідуалістичне „не противяся злу“, як спосіб дійти до него.

Тільки ж спинимось хоч на примірі ірландського „гомруля“. Толстой не раз говорить про неправду англійського панування в Ірландії, як і в загалі проти панування однієї нації над другою. Нещасні ірланці пробували всякими способами добитись волі, а в куні і землі, — і противились злу, і не противились, а вмовляли англичан, що тим не слід давити їх; — нарештіросло чимало гуманних англичан, котрі стали на боці ірланців. Що їм робити? Не вже ждати, поки остатній ландлорд і чиновник англійський встидиться свого стану в Ірландії і добровільно покине єї? Во истину, се було б просто смішно! От ірланські і англійські гомрулери і обернулись в парламент, котрий, будь-

що-будь, а все таки приблизно концентрує думку найбільшого числа англичан і ірландців, і поставили в нему справу гомруля, за котрим натурально йде і справа земельна. На перший раз гомрулери були побиті в парламенті, — на другий дістали більшість в палаті депутатів, на третій, або нехай на четвертий, на п'ятий, — переможуть і палату лордів. При сему гомрулери, по крайній мірі парламентські, нікого не вбили, а проводили свої думки словом, як і Христос і Толстой, — а Толстой і над ними знущається, як і над царем, Бісмарком, Солсбері і т. и.

І в самій Росії увільнення крепаків приготувала, звісно, проповідь Радичевих, Пушкиних, Шевченків, Герценів, Тургенєвих і т. и., — та виять не вже ж треба було ждати, поки всі Собакевичі і Коробочки встидаються крепачства і самі випустять на волю своїх Хвєдбок і Палажок? Не вже не натуральне і не добре діло те, що і „первый русскій дворянинъ“, самодержавний царь Олександр II державним законом увільнив крепаків?

Діло в тім, що який би не був початок держав, які б не були їх неправди, — а все таки державні інституції стали тепер аккумуляторами і колективною думкою і волею, котра мусить же по крайній мірі касувати неправду, коли вона призвана за таку, більшістю хоч найбільше освічених людей, коли не всієї державної людности. В державах вільних, таких як Швейцарія або Англія, така колективна думка скорше може скупитись в парламентах, ніж в самодержавних монархіях, — а Толстой одним махом бє і парламенти і царів!

Бачите, він у загалі проти колективної діяльности, за індивідуальну! В своїх насмійках над сторонниками колективности Толстой однаково немилостивий і проти тих карєристів, котрі стоять „за поддержаніє индустріи“ і проти тих, хто дума, що для милої і Толстому еманципації робітників од капіталістів, мало одної християнської проповіді, а треба ще й „стачок“ і законів про часи роботи і на решті всеєвропейської змови робітників. Несправедливість Толстого до тих, хто не йде сліпо за ним, доходить до того, що він не тільки об'явля, що всі революції лишень убільшують зло, проти котрого направляються, та ще й твердить, буцім то сторонники колективного протівенства злу одкидають протівенство індивідуума, хоч би і пасивне.

Візьмемо примір Англії в XVII ст. коли там случилось дві революції. Перша власне почалась з того, що 5 англичан воспротивились злу трохи на Толстовский спосіб, — об'явивши, що не будуть платити податків, назначених королем без парламента. Їх арестовали і почався „процес 5 джентльменів“, — котрий збудив громаду, і діло дійшло до скликання парламенту. Король все таки думав обійти парламент, — і діло дійшло до революції 1648 р., після котрої англичанам прийшлося робити ще одну революцію 1688 р. Чи можна по правді сказати, що зло в Англії всилилось

після тих революцій? — Звісно, ні, — бо королівська самоволя там була обрізана на завше і між инчим не дано в руки королям права держати і убільшувати до сходу ненавистну Толстому армію. І тепер будь що будь, а „правлящі классы“ Англії, навряд, щоб усніли завести в себе „общую воинскую повинность“ раніше, ніж в усій Європі армії будуть перероблені в оборонні міліції, подібні до тисї, котру мають у себе Швейцарці, що зробили стілько революцій од 1308 до 1847 р.

Такому навчає нас реальна, а не фантастична історія! По минулому ми можемо судити і про теперішнє і гадати про будуще.

Про державні порядки ми можемо сказати, що тепер видно на землі приміри держав старого тіпу і нового, котрий дає нам основу точно гадати про будущу еволюцію держави. Так в самій Європі ми бачимо з одного боку деспотію російську, а з другого федеративну, демократичну республіку Швейцарську, котру Прудон уважав навіть за примір своєї ан-архії. Бачучи, що скрізь у Європі йде, навіть під політичною централізацією і при зрості міжнародної економічної солідаризації, рух до адміністративної автономії громад і провінцій, ми можемо сподіватись, що всі держави колись приблизяться до швейцарського тіпу, при чому зріст просвіти і ініціативи чорноробних класів приводитиме в держави сего тіпу все більше і більше соціальної справедливости. Повна самостійність особи, повна ан-архія, звісно, зостанеться лишень ідеалом; але всі держави будуть близитись до сего ідеала.*)

Подібною ми можемо собі уявити і будущу

*) Толстой, говорючи про мораль проповіді на горі, признає, що осуществліня єї не можливе для всіх людей, але каже, що се ідеал, а не закон. Тим часом у політиці він рішуче засуджує всі державні форми, котрі не підходять до ан-архичного ідеалу. Тим часом слово ідеал скорше може прикластись до ан-архії, ніж до заповіді жити, як птиці небесні і лілії полеві. Ідеала справди осуществити не можна, а перестати „неклевуватись про завтрішний день“ можна; — се спробували осуществити єбіоніти і монахи і проба та, як звісно, показалаась непридатною для людських громад. Проти ан-архичного, або на ділі федерального порядку не мають нічого в суті і соціалдемократи, котрих звали недавно державниками і централістами. Маркс і Енгельс кажуть, що соціалдемократична держава власне втратить свої державні (staatliche) функції і зоставить лишень громадські (gesellschaftliche) при чому вже сама суть народної держави приводить до адміністративної автономії. Що до міжнародної солідаризації, то ми бачимо і тепер примір єї в усесвітній поштової спілці, — при котрій всі держави виповняють спільні умови, а кожна сама догляда свою поштову адміністрацію. Так навіть найширша солідаризація можлива при адміністративно-політичній децентралізації.

еволюцію справи військової в формах реальних, а не фантастичних. Толстой помилявся, коли бачить в формі загального військового обов'язку саме лишень нечуване перше рабство вояцке, з котрого можна вийти лишень через проповідь непротилля. Се така форма війська, котра сама в собі носить зерно своєї смерті перш усього через те, ще вона підрізала існування касти вояцкої і зближала військо з мирними людьми. З годом інтереси і думки мирних людей мусять все більше проходити в військо і підрізувати війну. Вже і тепер проти війни ведеться атака з двох кінців: з боку філантропів і з боку робітничих класів і се атака раніше, чи пізніше доб'ється цілі більше при допомозі політичної акції, ніж при допомозі проповіді „не протався злу“. Вже і тепер думка про міжнародні суди зробила більше для миру, ніж всякі нонпрезистенти, бо вона вже вберегла кілька разів європейців і американців од війни. Цевно, по сій дорозі піде еволюція протавуюцка.

По тому, що тепер діється в сій справі в Європі, не треба бути фантастом, щоб ждати, що не так в далекому часі в усіх західноєвропейських народів протавуюцкий рух скасує армії, замінить їх оборонною міліцією в роді швейцарської і вся західна Європа обернеться в якусь федерацію, в котрій війни не буде. Возможно, що коли Росія ще довго зостанеться при теперішній державній формі, то Росія навіть поведе свою армію на Зах. Європу, або західні європейці принуждені будуть вдарити на Росію. Возможно, що напр. зостатки німецького націоналізму доведуть при сему до якої кривди для славян. Але се може бути лишень хвилиним ділом. Раніше, чи пізніше, Росія все таки мусить стати вільною державою і прилучитись до європейської федерації. Возможно, що сея федерація на перших порах буде і сама робити кривди азіатцям і африканцям, — але все таки європейська еволюція перенесеться і в Азію і в Африку, і там через просвіт і примір європейців впорядкуються свої сили, котрі вкортять руки європейцям, а потім пристануть до європейської федерації. Цевно, до того прольється чимало крови, — так єі ще більше прольється поки усі люди стануть Толстовцями. Остатнє навряд можливо, — бо всі люди не можуть стати безстрастними резонерами і, будучи „звірами громадескими“, не можуть зректись колективних способів діяльності.

Стільки ми мусимо сказати про новий твор Толстого. На решті ми бажаємо єму як найбільшого ширення в Росії, — бо се найясніша з усіх морально-соціальних книг Толстого, найбільше доторкаюча громадескі справи, а в той же час найменше маюча хиб других подібних книг нашого автора: в ній мало самодовольно-нетерпимого тону (спеціально російсько-панеского, котрий доходить до максимума в писаннях московеских славянофілів) нема чортовщини, котрою наповня Толстой свої популярні книжки, і мало виходок проти науки, котрі підривають звичайно і ті добрі зерна, які єсть в книгах Толстого.

На решті ми мусимо сказати ще одну увагу: ми не знаємо, серед яких власне людей у Росії ширяться найбільше книги Толстого такі, як „Царство Божіє“. Іноди ми чуємо, що найбільше серед університетської молодіжкі, котра звичайно в Росії пожива „заборонену“ літературу. Дійсно ліше б було, коли б такі книги ширились між тими, до котрих університетска наука не доходить. Молодіж же університетска мусіла б годуватись чим небудь більше відповідаючим новим способам думки і новим, міцнішим аргументам на підпору тим добрим цілям, котрі має Толстой.

18 авг. 1894.

Vaucresson.

М. Драгоманов.

Хлопска посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання.

(Далі)

Побіч дінастії, був іще другий елемент суспільний, іменню родова шляхта — пани, котрому в власнім єго інтересі повинно було залежати на утворенню кріпкого стану селянеского, котрий, дорожачи своєю власною власністю ґрунтовою, боронив би і їх власности, бо стояв би в обороні інституції приватної власности ґрунтової в загалі. Далековидність панів і добре зрозумінє інтересу власної класи вимагала би, щоби вони забули на моментанні свої інтереси, та направили помилки цісареского правительства. Шляхта наша мала дуже добру оказію направити свої гріхи, котрі довели до політичної загибели — перше Русь, а потім і Польщу. На таке щось і заносилося, — а іменню в часі польських бунтів і совпадаючого з ними скасовання панщини цісареским правительством.

Хлопска класа не одушевлялася дуже справою польських повстанців, бо з дотеперішного досвіду хлоп знав, що Польща, то єінонім єго неволі. Демократичні революційні елементи, хоча чи позискати для польської революції народні маси, старалися намовити шляхту, щоби вона дала хлопви добровільно волю. І, о чудо, та довговікова грішниця навернула, дарувала в 1848 році добровільно хлопви панщину, — але дарувала теоретично, бо до виконання ухвали не прийшло. Нашій бідній шляхті все вітер в очі віє! Як раз в тій хвилі, коли безкористолубивість, посвяченє і політичний розум шляхти мав засіяти осліплюючим блеском, правительство австрійске потягнуло згаданим патентом, мов квачем, грубесний штрих по їх рахунку!

Так між нами говорячи, був сей антишляхоцький маневр правительства нашим панам дуже а дуже на руку. Він виратував панів з великого клопоту. Пани булиб сяк чи так обіцянки свої не виповнили. Цісарський патент зробив ім ту вигоду, що не потребували ломати даного слова — сальвував ім „гонор“. Він зробив також те, що легковірні увірили та до нині ще вірять в щирість демократизму тодішньої шляхти, що вину за невиконання постановлення шляхти та за лихе переведення реформи, звалюють до нині ще на „перфідію і нездарність“ австрійського правительства. Як в німця хоробу вмавляють, так і нас стараються переконати польські „історики“ — а навіть крайно демократичні, о правдивості сеї історії! — Ми однак, зовсім інакше дивимосся на цілу ту справу. І не злоба, не дух Гюґи, що товчесь між нами, підсуває нам ті гайдамацькі думки. До сумнівів в щирість слів шляхти з 1848 року, управляє нас історія нашої суспільности від 1848 року аж до тепер. Колиб пани були на серію думали дарувати панщину, булиб по опублікованню цісарського патенту сказали до хлопа: „Співгорожане — братя наші! Осьде в руках моїх облігації, котрими ціла оподаткована людність заплатила мені за вашу волю. Я однак — яко шляхотний шляхтич, властитель незамараного лукавим егоїзмом гербу, не такий... що торгує людьми! Наш становий сойм ухвалив вам дати волю ще раніше, ніж се цісар зробив! я додержую слова і виконуючи нашу ухвалу, кидаю отсі облігації в огонь! З ними най згорить пам'ять кривд, які ви від нас дізнавали. Тепер будемо жити, як рівні з рівними!“ — А чи зробили так наші пани? Місто в огонь, вкинули вони ті облігації в ненаситну пащеку біржи, спродали німецьким жидикам, лиш не на те, щоби гроші в той спосіб узискані вложити в господарку, та побільшити національні багатства, а на те, щоби стратити їх в Монако та на лоні паризких дівчат! Але не досить того. Шляхта кривдувала собі та ганьбила правительство за те, що за мало одержала за окроєння їх середньовічних привілеїв. Відзивалися грімкі голоси обурення на те, що правительство посміло відібрати панам безплатного робітника, що в той спосіб сїпнулося на їх право власности, їх приватне, віками усвячене право. А голоси ті походили від поважних репрезентантів суспільної ієрархії, з котрими і цісарське правительство мусіло числитися.

Колиб щирий був той демократизм шля-

хти, булаб вона направила партацку роботу правительства, котре так скупо наділило хлопів землею. Булаб дала селянству більше землі. Щож місто того робили наші „великодушні“ пани? Вони напружували всі свої сили, щоби хлопови відкрити ще о скільки можна з тої посілости, котру він одержав на основі патенту з 1848 року! На тім пункті діялися у нас такі горендні річі, що я не відважуся навіть наводити фактів зв'язаних мені з оповідань очевидців, щоби не закинено мені тенденційної пересадки. Обмежуся лиш на наведенню дечого з публичних документів. Ось скорочений переклад з німецького одного з них:

„Ваше ц. к. апостольське Величество!

„... Як довго тревало підданство і патримоніальне судівництво було в руках панів, ... були самовільні обривання ґрунтів і заборона використовувати ліси і пасовища, на порядку деннім. Та процедура триває даліше, навіть по усуненню підданства. ... Ті заплачені додатками до податків права ... бувають квестіоновані, або й зовсім цофані. ... Через вкорочення наших прав погіршався положення хлопів і цілий той стан стався жертвою бід і нужди ... постановене послів двох прочих курій в тій справі показує аж надто виразну тенденцію, що вони хочуть даліше йти по тій дорозі вкорочування прав бувших підданих ... томуто ми рішили ту справу, котра для нас є питанням життя (Lebensfrage), віддати під охорону Вашого Величества.

„Нема майже ні одної громади в Галичині, котра не мала би причини жалуватися на самовільне забирає ґрунтів і т. д. Незчислимні рекурси остають без жадних наслідків. ... Нарід думає, що або старі установи суть скасовані, або що урядники суть сторонниці. ... ся безовочна оборона власних прав, потребує недостижних для хлопа коштів. ... Коли Ваше Величество не вступить за нами, то витворяться для наших громад ще гірші і тяжші відносини, як ті, що були в часах неволі. Витвориться ще тяжша зависимість хлопів від давнього пана, як давня панщина! Хлопи будуть мусіти здатися на ласку і неласку панів і робити все, що тим захочеться, щоби в той спосіб дістати дрова і уживати пасовища. В тій формі привернулиб давні пани ті підданчі повинности, за котрі зістали вже раз так солоно відшкодовані!

„...
...
...
...“

„Відень 11 мая 1861.

„Ваше ц. к. Ап. Величество!

„Напастовані безнастанними просьбами наших товаришів і жалобами як громад так

і поодиноких властителів, ми змушені предло-
жити в як найможливішій покорі...
яко доповнене до внесеного вже всепід-
даньчого пропозиція в справі... і просити
о узв'язання... і оборону... (слідє по-
вторенє того, що було в першій меморіалі,
лише основніше і з більшим натиском. Автор)
... Можливе, що деякі претенсії громад
суть пересадні, другі тенденційно представле-
ні, інші знов вже не до досягнення, всеж таки
основою тих жалоб мусить бути факти-
чне порушенє закону, край мусить від-
чувати загальний утиск — в протилежнім случаю
ніяк не мож булоби зрозуміти так постійних
і упертих жалоб майже всіх громад, як
східної так і західної Галичини. Се майже не
мислима річ, щоби ті загальні і постійні
жалі, могла викликати агітація. Сеж виста-
вляє громади на великі видатки на покутних
писарів, штемпілі і кошти подорожей... При
нашій біді, бувби се за великий видаток на
процесову манію... наш хлоп привик
до всякого утиску — видно, що теперішній
утиск сильно збільшився, коли він змушує
хлопа покидати дім, господарство, жінку і ді-
ти, не страхатися далекої дороги (per pedes
apostolorum), щоби знайти у свого цісара,
свого оборонця того права і оборони, якої
в краю знайти не годен.

... Підписані просять засистувати всі над-
тягаючі заборочо-грунтові процеси і всі комісії
позивані до сквітованя сервітутів, бо всі
норми, після котрих полагоджуються ті спра-
ви, і органи, котрі їх переводять, суть
такі, що боронений є сильний пан, а
визисканий, бідний хлоп (слідє критика
всіх дотичних розпоряджень і поступованє
властей).

... До р. 1848 держано хлопів під курате-
лею. Без інгеренції політичних властей, не
могли вони ні в жадній своїй власній справі
зробити найменшого самостійного кроку; їх
трактовано як малолітків-дітей. Без уважли-
вення і запевнення їх прав, без приготування їх
до самостійности, „випущено“ їх нараз на во-
лю — оголошено їх повнолітними і дозріли-
ми. Се нагале увільненє, непостоянність доти-
чних постанов і несподівано введення новий
спосіб поступованя (справи ті перейшли з рук
властей політичних до суду), мусіло мати та-
кі природні наслідки, що давні піддані не
могли вжитися в ті нові зарядження; хлопам,
котрі не знають ні читати ні писати, остало-
ся невияснене, а доси так часто змінюване
призначенє властей, котрим підлягають їх
справи, їм осталося незвісне призначенє сих
властей; чужі для них форми нових постанов
і незвісні наслідки недодержання означених
преклюдзивних термінів; немаючи фахових за-
ступників, звертаються до покутних писарів,
котрі лише визискують їх, а справу запуту-
ють.

... Правительственні органи так

довго перетягали слідства — над жалобами,
що їх повносили хлопів, що наступало пере-
давненє і пан задержав собі легаль-
но те, що був нелегально загорнув.

... Коли вже сам патент помагає зобов'яз-
ним (панам), а для управнених (т. є. хлопів),
є шкідливий, то і поступованє льокальних ко-
місій є для управнених пагубне. Урядники,
котрим повірено переведенє справ сервітутів,
не суть також вільні від вини,
вони були причиною, що розв'язанє тої
справи в найбільшій частині случаїв, випало
для громад так некористно і утя-
жливо. Голосу громад не узв'язую-
вано. Вони (урядники) використовували тенден-
ційно непорядність хлопів, або хлопський
спосіб виражування мислей (!) н. пр.
віт сказав, що: ми, як хочемо брати дерево
з того ліса, мусимо „просити“ пана. Тоді
то урядник записував ліс яко власність
панську, хоч добре знав, що се слово „про-
сити“ значить тільки, що „мельдувати“ —
як се вимагав патент з 1782 року, котрий
казав громадам оповідатися у пана, коли
хлопи хотіли користати з власного гро-
мадського ліса! Се було повідомленє,
в формі просьби.

Найчастіше покликувано за свідків (в
тих спорах між паном і громадою) панську
службу (!)

В деяких місцевостях за право побираня
дров дано хлопам (яко відшкодованє) річну
ренту в висоті 8 1/2 „нових“, а в інших 35!!!

...
...
...

Відень 1. августа 1861.

Підписані між іншими

„Літвинович (єпископ)

„Ковбасюк

„Віталіє і т. д.

...
...
... Габінетови передано 5 августа 1861

Посол соймовий хлоп Гурик виголосив в
соймі краєвім 1893 р. слідуочу промову:

„Чия вина, що селянство знаходиться в та-
кім положеню? Вину належить приписати
правительству і соймови, бо не лиш що
правительство не боронило селянських прав, але
ще помагало тим, котрі селян крив-
дили! Щоби се доказати, послухайте ласкаво:

„Патентом з 10 вересня 1782, надано був-
шим домініям поліційний нагляд над громад-
ськими лісами. Той поліційний нагляд знали
бувші домінія і теперішні пани так повести,
що всі громадські ліси і пасовища при переве-
деню сервітутів причислили собі на вла-
сність. Тим способом підкопали вони мате-
ріальне положенє селян. Правительство при

переведенню сервітутів не брало селян так у оборону, як се був его обов'язок. Селяне боронили своїх ґрунтів, доказували раз у раз свідками, що від непамятних часів їх виключно уживають, але їх арештовано, прикликано військо і так подавлювано ті селянські „бунти“, бо бунтом уважано оборону своїх прав!... Селяне пускалися в процес, покінчившіся по довгих літах тим, що громадян визискано, посеквестровано, а худобу їх на ліцитаціях попродано, а лісів і пасовищ не віддано! В доказ правди, нехай послужать оті факти:

„Громада Суботів в станіславівському повіті, мала толоку. Сусідний дідич загадав частъ толоки собі присвоїти. Коли селяне стали боронитися, призвано військо, котре умирило й зовсім знищило громаду; жалоба за жалобою йшла до суду; людей арештовано, хоч вони доказали свідками з усіх сторін, що та земля була їх власністю від непамятних часів. Але правительство стояло по стороні пана, бо як кількадесятъ свідків переслухано, котрі в хосен селян зізнали, рішено переслухати кількох других свідків, панських слуг та одного жандарма і на основі їх зізнань, засуджено всіх перших свідків на кількомісячний арешт, котрий відсиділи в Станіславові, а комісар забрав 60 штук найліпшої худоби, та продав за три години в Рогатині на ліцитації за четверту частъ ціни!

„В другій громаді того самого повіта, загадав пан забрати громадську землю понад 100 моргів. Коли селяне стали боронитися, спровадив пан з Тисьмениці ескадрону гузарів і щоби їм додати воєнного духа, не покупив горівки. Гузари напали на селян, усіх пов'язали, ввели до арешту і так довго їх там у голоді тримали, доки вони не зреклися права до своєї власної землі! Коли же пізнійше селяне рішилися сю справу передати судови й двох повномочників до того вибрали, тоді перекуплений начальник громади прикликав повномочників до себе, дав їм по 20 бучків і загрозив, що если будуть громаду в суді боронити, самі зогниють в арешті! І таким способом повномочники громади, спасаючи своє житє, відступили від прийнятого на себе заступництва громади. А тепер простий факт: В селі Рибнім, мала громада пасовища, на котрім був і ліс. Заказано їй там пасти худобу, а при переведенню сервітутів сказав інженер до громади: *Żądam, byście mi dali krowę dojną*. А коли громада корови не

дала, то інженер сказав: *No, to ja takiego znajdę, co mi ją da* — і написавши письмо до двора, дістав дві корови і цілу фіру харчу, а за то віддав ліс і пасовище в руки пана!“

Замалий закрий мові праці, щоби я тут наводив більше подібних фактів. Хто хоч троха вештався по наших селах, знає, що майже кожде село має повно! подібних історій записаних в своїх устних анналах — а писані вони кровю і слезамі! Справи се давні — а бесіда Гурика проголошена була перед кільканайцятьми місяцями. Повторили єї всі демократичні часописи, а нарід прийняв симпатично. Чиж не доказує се, що справа „лісів і пасовищ“ до нині ще не стратила своєї актуальности?! Що рана, яку клясї хлопській завдали правительство і пани, до нині ще не замкнулася і вічно кровавить?! Що страшно велика була кривда заподіяна хлопам, кїлї вони єї до нині ще не могли забути! В польско-пнєких органах читаємо ще до нині ляменти приклонників „гармонії суспільної“ — що хлоп з *nieufaością* відносить до пана, що ненависть до панів так глибоко закоренилась в его душі, як би єї виссав з материним молоком! Се доказує, що тою славословленою „еманципацією“ зроблено хлопови велику, не простиму кривду, що правительство і шляхта тяжко проґрішилися супротив суспільній справедливости!

До нині ще не скінчився той процес обезземелювання кляси хлопської, особливож в горах заселених на пів осілими а на пів номадизуючими народами, котрі живуть з ліса і пасовищ — полонини. Поминувши вже те, що ті пастирські народи пасуть вже не свої, а лихварекі воли, звужають їм терен що раз більше. Дієся се почасти посередно — іменно через замиканє панамі доріг і стежок ведучих через панський ліс на хлопську полонину. Туєю для хлопів дуже неприємну ситуацію використовують пани яко средство репресійне при ріжних як господарських так і політичних справах. Крім того відбирають хлопам і самі пасовища безпосередно, а то на підставі ріжних письменних документів та мап, о котрих бідний хлоп до послідної хвилі не мав і найменшої гадки. З відтам, де батьки їх і діди пасли худобу без найменшої з чийї небудь сторони перешкоди, проганяють їх нараз а худобу фантають і продають за безцін на покритє коштів справи і зробленої шкоди. Ще й в кримінал понадеся дехто, коли захочєся єму робити опозицію.

В спорах того рода, було право дуже ча-

ето по стороні хлопа, і він би міг певно виграти неодну справу, колиб умів того своє право знайти. Але хлоп наш його не знаходить. До адвоката найчастіше не удавався, бо він за дорогий, до того і се дуже часто не помагало, бо траплялося таке, що той зраджував свого клієнта і справу запропашував! А чи хлоп могли самі боронити справи свої перед судом, бачимо з фактів наведених в цитованій мною бесіді посла Гурика. Вирочім хлоп не розумівся на правних тонкостях і крутаретвах. Не виконував майже ніколи правом приписаних формальностей і через те мусів програвати. Вихований без таких інституцій, як ц. к. суд, не удавався до суду, а сам собі робив справу, колиж був сам обжалований за порушення мнимої панскої посілости, а котра в його очах була його власністю, ігнорував радикально всяке завізване на „термін“. На „форлядунок“ спозирав рівнодушно, як чоловік, котрий винісся понад таку марну формалістику. Коли з присланого йому паперу не робив ужитку, то лише для того, що хлоп наш в загальні не зужитковують записаного паперу. Найзвичайнішою причиною ігнорування судів, була наївна віра в його „право“, на підставі котрого йому і через голову не прийшло, щоби якийсь там суд міг рішати о річи, котру він уважав за свою. „Се моє — казав хлоп — і ніхто крім цісаря не сміє мені сего забрати“. Сказав і не журився судовою розправою. Очевидно, що виходив на тім як найгірше, „его“ землю віддано його противникови, т. є. панови, а він сам мусів ще продати оден кавалок власного ґрунту, на те, щоб заплатити кошти, а другий кавалок на подорож до Відня. По програній справі, паломничали хлопни правильно до цісаря, щоби той рішав в цивільній справі.

Справа сервітутів, то вже найклясичніший доказ ненаситности і народолуцтва рицарів-землеханів. Єлиб історія лишила одну маленьку плямочку чистоти на замаранім історією гербовим щиті наших раубрітерів, — мусілаб вона щезнути, захляпана грязею сервітутових спорів. Хлоп наш мусів провадити не менше як 32.000 сервітутових процесів, з котрих програли лише 30.000! Ті процеси випорожнили хлосекі скрині на більше як 15 міліонів зр.!

Хорошу ілюстрацію демократизму панского, подає нам також Навроцкий, в своїй „Подвійній крейдці“. — Після права з 1869 р. мала ґрунтова посілість сама оподатковувалася (Stktsbesteuerung). Ради повітові спільно з деп-

жавними властями повірили розсліджене чистого доходу з землі (котрий мав служити підставою при вимірюваню податків), 363 податникам. Між ними було 324, то є 90% (лише!) рішучих приклонників великої посілости. Приклонники хлопів, вже у куші з війтами і панами, були заступлені в тій комісії масою, числячою аж 39 мужа. Відношене 90:10, хоч відношене простороной зайнятих обома групами властителів, рівняє як 43:57. Єли пани мали 90 репрезентантів, то хлопни повинні їх були мати 115, то є 11½ раз більше як мали, а єли хлопам належалося лише 10 представителів, то пани не повинні їх були дістати більше як 8, то є 11½ раз менше як дістали — Так вимагалиб правила всесвітної математики. Але пани наші не космополіти, вони мають свою національну науку — а в ній свою національно - панську математику! — Другу половину членів всіх тіл покликаних до виміру чистого ґрунтового доходу, іменовало правительство. Понеже „конституційне“ правительство все поступає так, як вимагає інтерес більшостей тіл репрезентацийних, а та більшість — бодай з Галичини і в Галичині, є панскою, було зовсім природно, що і в тім случаю, вибір правительства упав на людей, котрих симпатії були по стороні панів. — В результаті, річ так представляєся: В комісіях тих було 600 членів. Між ними було лише 24, то є 4% хлопів і війтів. В рускій Галичині дістали хлопни лиш 2% репрезентантів. (8 на 407) Шляхотна шляхта, становила одже в сих тілах поражачою більшість. „Перфідне“ правительство не булоб їй мішало в зреалізованю її ультра - демократичних замірів. Шляхта могла тогди завстидати заборчий уряд, і так отаксвати дохід з землі, щоби після того доходу положені податки не руйнували хлопа, щоби лишилося йому бодай мінімальне мінімум екзистенції. Так ні, і в тій справі придержувалися пани традиції — звичаїв своїх батьків! При тій оцінці чистого доходу поступлено собі так, ягби не мала, а велика посілість потребувала охорони, та ще й зроблено се на кошт малої. Чистий дохід катастральний з цілої панскої посілости подано о 3.053.000 зр. низше, ягби се повинно було випасти при безстороннім оціненю. В той спосіб звалили пани з себе на посілість хлосеку податку на річну суму 681000 зр! Се почавши від року 1881. Єли екапіталізуємо ту річну, як каже Навроцкий — контрибуцію, наложену на хлопа, дістанемо поважну суму 13 і ½ міліона зр.

Тепер повинна бути переведена нова — мабуть справедливійша оцінка чистого доходу з землі (ревізія катастру). В такому случаю, були б пани змушені платити грозо більше податків як до тепер. Тому то всі мірадаїні нині політичні фактори Галичини політичним тероризмом, то є грозбою опозиції, відстрашують центральне правительство від переведення тої законної ревізії — і буде дальше, як доси було.

Дальшим тягаром, який хлоп поніс на користь панів, є спосіб в який скасовано один з середньовічних привілеїв шляхти, то є пропінацію. Хлоп сам заплатив за се шляхті 13 і ½ мільона зр. — Щобим осліп на всі мої очі, оглух на всі вуха, если неждуся того, що будемо мусіли заплатити великій посілости індемнізацію за скасування решти єї давних привілеїв, як за привілей патроноту, за розширене права виборчого. Сі привілеї суть також, подібно як їх ґрунтова посілість, приватною власністю панів, усвяченою віками і законом та приносять ім великі матеріальні користи — А ми повинні знати, що тепер в світі гетьує засада: нічо за дармо!

По автономічним законам платить на всі автономічні потреби хлопека посілість більше як панска. А хтож робив ті закони? Чи і тут винна „інтрига“ центрального правительства? Чи в соймі і радах повітових сидить цісарска бюрократія, прислана з Відня? — Ні! більшість соймова, то наша шляхта, і вона сфабрикувала і дальше фабрикує всі ті наші „справедливі“ закони автономічні.

Чиж треба ще більше фактів на те, щоби в властивім світлі представити народолобство шляхти з 1848 року, щоби здемаскувати ту облуду, котра прикривалася тогою обурення на цісарске правительство за те, що воно посміло унеможливити шляхті зрезлізувати їх демократичні заміри?!!

(Далі буде)

В. Будзиновский.

Біблія або Старий Заповіт.

(Статя Моріса Верна; переклад Л. У.)

(Кінець).

Відомо, яких обставин вимагає новітня критика, щоб встановити знову давній текст; збирають манускрипти, переважно найдавніші, оцінюють варьанти і становлять головні з них

поруч версії, яку вважають найбільш вартою признання. Отже матеріалів для такої роботи нам сливе зовсім бракує в Біблії, бо всі давні рукописи, раніші перегляду учених жидівських званих Массоретами, згнили і дійшов до нас тільки текст, що вони встановили скоріш способом традиційним, ніж справді критичним. Се тим більше шкода, бо текст біблійский зъявляє нам не одну трудність. Порівнюючи тільки деякі устуні, що дійшли до нас подвійними у самій Біблії, бачимо, що переписчики оберталися з текстами на диво вільно. Отже час взятися до критичного перегляду єврейського тексту, відзначаючи всі місця, де бракує тямку. Хотячи їх поправити, можна з повним правом ужити вільности при переміні самоголосних і знаків пунктуації, що виходять з часів массоретських; можна, в другій лінії, і з великим розмислом, зміняти поділення слів, і, в третій лінії, з найбільшою обережністю подавати зміни в суголосних. Позитивних показів для такої роботи бракує, бо нема рукописів, що зъявлялись собою варьянти, а такі рукописи за певне були в домассоретські часи, але праця учених знищила їх, через те треба брати на підмогу давні переклади, грецький, латинський, сірійський, що були зроблені по виданнях, справді стародавніх, давніших від массоретського. Добре критичне видання Біблії — неможна сказати, щоб єї праця була виповнена досі як слід — мусить бути згідним з тільки що визначеними правилами. Ми додамо, що всі заразом тексти Біблійські можна уважати за досить добре доховані. — Звичайне розділення на глави і вірші (стіхи) не походить з дуже давнього часу; шкода, що воно було зроблено дуже неправильно, часом занадто лехковажно. Але, коли воно вже освячено звичаєм, то краще триматись його.

Все що відноситься до перекладів Біблії має великий інтерес, бо власне через переложення на чужі мови святі книги жидівські розходились по греко-римському світі, а потім і по всьому світі. Завоювання Александра і встановлення царств, що вийшли з його спадщини, ввели західну Азію в круг цивілізації грецької. І сами Жиди з дивною зважливостю прилучаються до сього руху; всі перегородки, що хотів установити вузький сепаратизм, були переступлені і перекинуті. Жидівські колоністи, що оселились в Єгипті в Александрії, забули навіть свою рідну мову; але ж вони держались своєї віри, батьківських звичаїв, і через те не могли обійтись без своїх святих книг. Звідси

повсталала конечна потреба в перекладі Біблії на грецьку мову; можна собі здумати, що найперш був зроблений переклад Пяткини, потім перекладено потроху історичні й пророчі книги, врешті Писання. Сей переклад єсть версія Семидесяти (Septante) або докладніше LXXII товмачів. Про се склалась легенда: сімдесят два вчені, зачинені в семидесяти двох окремих келіях, перекладали, кожний нарізно, але одночасне, святі книги; але як потім порівняли їх праці, то з дивом побачили, що всі семдесят два переклади були однакові що до літери. Чим же объяснить такий факт, як не божим натхненням? Ближчі досліди однак показали, що грецький переклад, хоч і вартий похвали, але до нього треба відноситись дуже обережно. Не тільки через вплив певних філософських поглядів, що походили з грецької цивілізації, змінювали перекладачі багато уступів, але в роботі видно дуже часто сліди поспіху і неповне знання мови первотвору. З деякими книжками дуже погано обійшлись, деяких порядок дуже перестановлений; видно багато скорочень, а надто додатків, що не мають жадної автентичности. Наскільки можна судити, робота, що скінчилась встановленням версії LXX, або Грецької Біблії, могла бути почата коло 200 р., потім провадилась до християнської ери заходом цілого ряду осіб, неоднаково компетентних. Автори, як ми бачили, не вважають ні на порядок, ні на число книг, прийнятих в канон палестинських жидів; вони вводять туди скільки нових книг, часом великої вартости, за що ми маємо їм дякувати, сі нові твори є „книги другого канону Старого Заповіту“. Переклад Семидесяти або Грецька Біблія грає чималу роль в історії релігійних ідей; дякуючи погреченим жидівським вченим, єврейська Біблія стала приступна для Заходу. Се „європейське“ видання Біблії, здається, стало певного часу єдиним, яке знали культурні Жиди, через нього зосталась в тіні єврейська Біблія. Власне версією LXX користуються Філон, Іосіф, писателі Нового Заповіту, не конче вважаючи на варьянти її проти оригіналу. — Сі варьянти та одміни LXX від тексту єврейського найчастіше походять з вини перекладачів, часами однак залежать, і то часто, ще й від того, що перекладачі мали у себе текст одмінний від нашого. Текст версії LXX на жаль дійшов до нас в дуже попсованому стані, а справді критичного видання сеї версії ми не маємо й досі, проте вона, незалежно від її великого історичного інтересу, єсть дорогоцінним способом до поправки єврейського тексту.

Поруч з версією грецькою треба дати почесне місце версії латиньській. Західна Європа, що говорила латиньською мовою, хутко почувала потребу в святих книгах на сій мові. Тоді була перекладена полатині версія LXX. Тільки важніші уривки сих давніх латиньських перекладів, відомі під Загальною назвою *Vetus itala*, доховались до наших часів; недавно у Франції опубліковано найцінніший з сих текстів Пяткинижкіє Лїоньське. В кінці IV в. н. е., святий Ієронім задумав дати християнському латиньському світові Біблію поправнішу і перекладену просто з оригіналу; він написав просто з єврейського той переклад, що потім став офіціальним під назвою Вульгати (*Vulgata*). В своєму загалі Вульгата є праця дуже варта уваги, дуже вдатна і при ній досі зосталась її висока вартість. Зроблена вона по єврейським текстам, ранішим масоретського перегляду, отже вона цінна тим, що свідчить про стан, в якому був текст в той час, і наводить нас на користні поправки традиційного тексту. Шкода тільки, що Церква латиньської мови, для того, щоб не порвати з певними звичками, власне в тому, що відноситься до Псалтиря, перемішала у многих місцях текст *Vetus itala* з версією святого Ієроніма. Дуже потрібно було б мати сей переклад чистим, таким, як він вийшов з рук свого автора. Ми зазначаємо тут, що численні цитати біблійські, які трапляються в отців церкви латиньської й грецької, були порівнювані з Біблією, щоб побачити, якими текстами ці версіями вони користувались; се дуже користний спосіб для критики тексту хоч і не треба забувати, що багато сих цитат могли бути зроблені на пам'ять і через те не можуть зовсім певно давати поняття про видання Біблії, що уживались письменцями. Відомо, що Вульгата затримує книги другого канону, властиві перекладаві Семидесяти. — Є чимало давніх версій на східні мови, з них деякі дуже користні, щоб встановити, наскільки взагалі затримався в цілости традиційний текст і де в ньому недостачі, з сих перекладів ми згадаємо тут арамейські таргум, переклади, або скоріш перекази (вільні переклади), зроблені для вжитку вірних синагоги, таких, яким традиційна мова стала мало зрозумілою, — переклад Сірійський, що має належати до II чи III в. н. е., — переклад коптський, для вжитку християн єгипетського походження, і переклад етіопський, що й досі тримається в Абіссинії, в нього з самого початку були прилучені декілька книг невідомих навіть пере-

кладачам Семидесяти, таких, як книги Еноха і Юбілей, етіопський переклад вернув нам ці книги знову через багато віків після того як вони затратились.

В міру того, як християнство займало дедалі все ширші круги, почувалась konieczність дати різним народам святі книги на їх мовах. Можна б зложити цілі дуже цікаві глави історії літератури, як би дослідити різні форми, яких прибирала Біблія в нових діалектах. Після винайдення печатання, переклади почали множитись і розходитись в числі до тієї пори небувалому. Потім настав поділ, що зробила Реформація, і протестанство з надзвичайним запалом почало старатись, щоб зробити Біблію приступною для всіх. У Франції, переклади на народню мову все множаться після реформації католицької й протестантської. Католики прийняли головню переклад Сасі (Sacy), хоч, на жаль, він був зроблений не просто по оригіналах. Протестанти найбільше вживали женецький переклад, пераз виправлений, потім переклади Мартена та Остервальда, перекладам тим бракує часто доброго стилу і розуміння тексту. В новіші часи протестанти французької мови зробили дуже великий поступ перекладом Сегона (Segond) написаним мовою взагалі досить доброю і на підставі міцної екзегетіки. Як роботу жидівського походження, ми згадаємо Біблію Кагена (Cahen). Врешті Біблія Рейсса (Reuss) з примітками і вступними словами, не вважаючи на мову, часами не зовсім вдатну, єсть книга великої цінн, єдина в своїм роді на французькій мові, бо в ній ми знаходимо поруч з перекладом оснований на дуже поважному знатті мови оригіналу, все найважніше з роз'яснень, які зібрали за сто літ школи німецьких екзегетів. В Англії офіціальна Церква має свою версію, недавно переглянута дуже старанно; протестантська Німеччина хвалиться перекладом, що вийшов з під пера самого великого реформатора Лютера, вартість сього освяченого перекладу зостається і досі великою, так що в нього задумали внести тільки деякі легкі поправки що до мови та ще такі, що потрібні при теперешньому кращому розумінні текстів. Німеччина має теж інші переклади, писані католиками й протестантами, з них ми згадаємо переклад De Wette, оснований на глибокому знатті оригіналу. Нема ні одної нації або групи християнської в Європі, яка б не мала своєї національної версії Біблії.

Діло пропаганди і вульгаризації Біблії набрало надто великої сили за наших часів через

старання товариств, що звуться біблійськими, се добровільні спілки заложені найбільш в протестантських краях, вони збирають дари для того, щоб видавати Біблію для всіх, в перекладах і за дешеvu ціну. Найважніше з сих товариств єсть Біблійське товариство британське і чужоземне заложене 1804 р. Се англійське товариство переклало й надрукувало Біблію на 230 діалектах, де якими з сих діалектів не було ще ніколи досі писано; щоб дати поняття про надзвичайну працюватість сего товариства, ось показ діалектів і мов для Європи центральної й східної: литовська, польська, верхне-вендська, нижне-вендська, чеська, венгерська, словінська, руско-українська, верхне романська, романська енгадіньська, пьемонтська, водська (vaudois), північно албанська, південно албанська, румунська, сербська, хорватська, західно болгарська, східно болгарська, естонська Дорпатська, естонська Ревельська, лівонська, карельська, самоєдська, калмицька, черемиська, чувашська, татарська, Кримська і т. н. Для самої Індії ми могли б навести тут з п'ядесят мов або діалектів. Товариство не відступило перед трудністю перекласти Біблію на діалекти центральної і південної Африки. Як тільки міссіонери здобули словницю мови, перекладачі брались до роботи. Коли через скільки віків після нас, хто візьметься написати релігійну й інтелектуальну історію нашого віка, то розмаїті наслідки сих енергійних заходів коло розширення Біблії будуть оцінені як найцікавіший факт. Може якому сміливому вченому попадуть в руки примірники Біблії на мові африканських негрів, і тоді йому може спаде на думку, що ці книги походять від туземців країни великих озер, від диких верхівля Конго або Ньянца. — Після сих показів про розширення Біблії в новому світі, наше завдання скінченно: ми думаємо, що дали громаді в точній і безсторонній формі звід відомостей конечно потрібних, щоб здати собі справу про зміст, складання, вартість і ширення Біблії. Кінчаючи, ми віддаємо ще раз честь сьому надзвичайному зборові, що єсть джерелом віри і побожності для віруючого, а разом з тим невичерпаним колодязем розмаїтих прикладів і науки для історика, філософа і літератора.

Дещо про перші збори Буковинського жіночого общества.

В неділю, дня 14. октября с. р. відбулися перші збори „общества Руских женщин на Буковині“. Місце де мали ті збори відбутися, була призначена велика саля музичного тов. в Чернівцях. Но, позаяк згадана саля єсть досить обширна, тому відбулися збори, задля малого числа прибувчих гостей, в меншій сали музичного товариства. Всіх присутних на числилисьмо до 58 осіб. С того припадало 35 на женщины, між котрими були і старші дами, як і панночки, проче число становили мушчини. Також бачилисьмо дами з других народностей. Іменно було кілька Німкинъ, Волошок і одна Чешка. Оджеж як відтягнути число чужих дам від числа 35, то лишає ся досить мізерне число, котре припадало би на наші рускі женщины на Буковині. Між присутними було кілька родин з провінції, а з приятністю треба сконстатувати, що між госпожами було кілька міщанок....

Позаяк прибувші женщины не оказували великої енергії, тож взяли присутні господинове аранжма в свої руки, і неначе з за паравана своїх жінок диригували зборами...

Як раз о третій годині прибув правительственный комісар. Він, узрівши спору купку мушчин, заявив, що се єсть безправно, щоб на зборах женщины були присутні і мушчини. Цікавий! хотів зістатися самий з красним полом!

В кінці дався він якось укоськати, бо наші дами стали йому пояснювати, що всі присутні мушчини суть спомогательними членами їх общества... Присутний мир успокоївся, а за зеленим столом показали ся дві поважні дами. Старша стояла коло почетного місця і була певна, що зістане вибраною на предсідательку того збору. І не ошибнулася! Друга дама, пані Матковска представила її — то є п. Калитовску — яко предсідательку збору. Розумієся, що ніхто з присутних неважився піднести протів того свій протест.

Предсідателька збору представила зібраним правительственным комісаром. Від-

так уділила слово п. Матковській. Тая запитала гостей, чи нежелаютъ вони перечитання статутів, однакож незаявив ніхто своєї цікавості тії послухати, тому-ж перейдено до дальшої точки.

Дальшою точкою була промова, а зглядно відчит п. Матковскої.

Бесіда була держана на чистій народній мові. Прелегентка говорила с патосом, пориваючо. Вона зазначила, що підвалиною кожного народу були і суть женщины. Тут приточила пані прелегентка кілька „примірів з історії“. Говорила про грецкі Спартанки, про патріотичні женщины міста Картаго, і про Германки. В кінці було сказано загально дещо про сьогочасне змаганє жіноцтва набути більшу просвіту і так хоть по часті вирівняти мушчинам. „І чому-ж би ми Русинки, мали остатись по заді? — так кінчила п. прелегентка свою на пів читану з шитків мову.

„Берім ся до діла, а незабаром будемо збирати плоди наших трудів і мозолів“. Відтак слідовала пазва, підчас котрої велася тихо нарада, котрі би то пані вибрати до виділу. По павзі наступив вибір виділу.

Предсідателькою того общества вибрано пані Чеховску, містопрעדс. п. Матковску, за секретарку п-у Шкурган, за касієрку п-ну Ольгу Калитовску, за бібліотечарку п-у Ольгу Кобилянску. Крім того зістали вибрані до виділу п-і Калужняцка, п-і Калитовска, пані Дробот, п-і Боканьче, п-а Галін і панна Велигорека.

Потім слідував гарний відчит панни Кобилянскої „Про провідну ідею жіночого руху і про безвідрадне положенє замужних женщин середнього стану.

Про сей відчит здалося написати дещо більше, но на жаль небуло в сали стенографів, що гірше, в сали небуло навіть вільного стола, на котрім можнаби було дещо докладно занотувати!

Сказати можемо лиш те, що він був вироблений старанно, обдумано і логічно а народня мова текла неначе чиста водиця в гірскім ручаю.

Відчит був переплітаний відповідними цитатами поетів, як Шевченка, Шекспіра і Гетого. Остаточо вже з самого заголовку можна собі представити поча-

сти, який міг бути зміст того відчиту.

По тім відчиті виступила опять п. Матковська з горячою промовою, в котрій старалася пояснити присутним ціль ново основавшого ся общества. „Головною нашою задачею єсть назбирати як найбільше гроший, за що би могло ся відтак виховувати бідні рускі сироти“. — От щось в тім змислі почала бесідничка говорити. Сироти будуть приніматися рівно як гр. кат. так і гр. оріен. віроісповіданя, коб лиш були Русинками. Дівчата ті малиби побирати в тім будучім інституті науку крою і шитя. Також і просвіта немала-би бути полишеною.

Потім звернулася п. бесідничка до гр. к. міщанок і почала їм представляти, нехай вони нежахаються тут тепер присутних бородатих панотців, аджеж вони суть Русинами, а не Волохами. Присутні кричали „славно“. Лишень незнати чи те „славно“ містило в собі іронію чи одушевлення.

Колиж пані бесідничка почала говорити, що і Німці ходять до польского костела, а прецінь не суть Поляками, перебив правительственный комісар її мову словами: „Bitte! dies gehört nicht in den Bereich der Statuten“. (Прошу, се не належить до круга діланя статутів)!! Почувши такий зазив, змінила бесідничка свою тему бесіди і яла оповідати свою біографію. Хотай це ще менше належало „in den Bereich der Statuten“, но пан комісар непротивив ся тому, мабуть зацікавило його самого те оповіданє. Біографія була перебивана на переміну то веселим сміхом то викриками „славно“. Змісту тої біографії неподаю я навіть в загальних чертах, бо він був — можнаби сказати, гумористичною частею того збору, а по друге неналежить описанє того „in den Bereich“ сеї дописи.

Це була остатня промова на тім зборі.

Лишень ті дві дами, пані Матковська і панна Кобилянська, котрі були душею того збору, говорили на переміну, як це вже було повисше згадане. Всі прочі дами брали живу участь своїм мовчанєм, і трималися мабуть засади: „qui tacet, consentire videtur“. (Хто мовчить, той бачить ся, годиться).

По промові п. Матковської опустили всі саяю, остався лиш був виділ на дові-

рочній нараді. А коли схоче ся сказати дещо зовсім об'єктивно про ті збори, тоді муситься сказати зовсім совістно без пристрасти, що вони носили на собі за-краску всіх трох наших партій. Промови були держані на чистім народнім язиці; на зборах занимала перворядне місце панна Кобилянська, всім звісна самосвідома патріотка. Зміст денекотрих промов був наскрізь поступовий. Всі прочі пані, як і панни, о скільки мені відомо, незанималися ніколи політикою, і дуже мало знали, як і знають, про якісь там партії.

В денекотрих с тих пань було і єсть ще дуже слабе почутє, що вони суть Русинками. А що мене немало здивувало, коли довідав я ся, що вибрана пані председателька єсть чистою Румункою, хибя що її муж єсть Русином. Що с того, коли діти їх, дівчата суть Румунками. Одна пані ораторка сказала патетично: „мої пані, не говорім більше в наших домах, ні по польски, ні по німецки, ні по волоски!“ Некажу імя тої пані, бо мовляв: *nomina sunt odiosa*;“ но я знаю докладно, що в тім домі не говорилося ніколи інакше, як по польски. Закраска партії твердої, або так званої старо-рускої“ виявлялася в тім, що від часу до часу було чути „господин“, рівнож як і через те, що при кінці салі сиділа купка мущин, котрі заступали стару консервативну партію Буковинську.

Правда, ходить гутірка по місті, що протектором того общества має бути оден волоский барон, всім звістний агітатор, і через його старанє дістало то общество, ще будучи в пеленках, 500 зл. на крижмо від виділу краєвого. Рівнож говорять, що тверді „патріоти позбавлені свого остатного общества, то єсть акад. тов. Буковина“ хочуть тепер за плечима жіночого общества провадити дальше свою пропаганду.....

Но чи те все єсть правдою, незнаю! час мабуть поучить о нас тім найліпше.

Чернівці 16 октобра 1894.

Н. Іван Костецкий.

Сучасна хроніка.

(Русини в суді: Шухевич contra Луцик і др. К. Левіцький contra Авдиковский і Гуляй).

В хвили коли се пишу, весь Львів, ба можна сміло сказати — вся галицька Русь не говорить ні о чім більше, як о тих неприємних дехто каже прямо скандальних руських процесах, що відбулися в сих днях перед Львівським судом присяжних. Хоча процеси ті неполітичні — се треба зазначити з гори і рішучо, то все таки не можна заперечити, що в них мов денне світло в краплині води відбиває ся вся хаотичність, уся моральна ненормальність і дикість наших партійних відносин. Особливо другий із названих више процесів показує, до якої путанини доходить діло тоді, коли партійний роздор існує в лоні одної сім'ї і комплікує і без того не найкращі особисті відносини. В процесах тих виходить на верх багато таких болячок, котрі всі ми чуємо, від котрих усі терпимо, та до котрих від давня так привикли, що вважаємо їх чимось натуральним і звичайним так що треба тільки якогось менше звичайного факту, якогось конфлікту горячіїших людей, щоб діло дійшло до скандалу. От тим то оба процеси, хоча, повторяю се ще раз, ходило в них тільки о особи і о честь особисту, мають все таки ширше, суспільне значінє і хронікар „Народа“ не може полишити їх на боці.

Не багато прийде ся міні сказати про перший процес. Вийшов він із за краєвої вистави. Я вже згадував о тім, що часть руської преси, іменно преса москвофільська була противна тій виставі. Можна сміло сказати, що в душі москвофіли були їй противні від початку не задля єї політичного, але власне задля єї культурного значіння. Аджеж їх політика каже їм голосно перечити, що ніякого поступу в Галиччині нема, що в краю все йде до гіршого, нічого не робить ся і всі інституції нічого не варті. Се вони й роблять, де можуть. Звісно, коли деякі не по розуму горячі польські патріоти придали виставі політичний характер, зробили з неї ювілейну, Костюшківську, всепольську виставу, то для наших москвофілів явила ся вельми пожадана нагода — велиім гласом кричати против вистави, пускати о ній усякі сплетні, домагати ся єї замкнення і т. д.

Звісно, ми далеко не солідарні з усім тим, що робилося і говорило ся підчас вистави і зазначили вже в попередніх н-рах, що признаючи Полякам повне право змагати до регене-

рації і скріплення їх народности в єї дійсних границях, ми мусимо опирати ся ідеї польського панованя і верховодства в краях, де живуть і переважну більшість становлять і інші, непольські народности. З сего погляду ми моглиби зрозуміти й принципіально негатівне становище наших москвофілів супроти вистави, від коли ся вистава прийняла характер всепольський і патріотично-політичний. Та тільки вже коли принцип, то принцип! А у наших москвофілів не так. З одного боку відмовляє ся виставі значіння краєвої, остерігає ся Русинів, щоб не брали в ній участи, а з другого боку бє ся опять на ту виставу за те, що там служба ходить у польських формах, що написи польські, що друки і кореспонденції від комітету виставового йдуть по польски. З одного боку домагає ся явно і виразно безпovolочного замкнення вистави, а з другого боку та сама анти-виставова редакція домагає ся у дірекції вистави такого числа безплатних пернаменток, якого не мала жадна польська редакція. З одного боку агітує ся за тим, щоб Русини не брали ніякої участи в виставі, а з другого боку бє ся всякими можливими і не можливими способами на тих Русинів, що взяли участь в виставі, бє ся іменно з того погляду, що їх мало, що Русь супроти Польщі виявить ся бідною, прищипкою, прихвостнем Польщі, прислужницею польських плянів реставраційних і т. д.

Розуміє ся, що найбільше тут дісталося тому одинокому Русинови, котрий засідав у виставовім комітеті і з єго порученя устроював етнографічну виставу, проф. В. Шухевичу. Редакція „Галичанина“ вже й сама не знала, яких єму дібрати єпітетів. Він був і клоуном цирковим і комівоаяжером Костюшківської ідеї і геростратом Руси, і лакеєм панським і бог зна ще чим подібним. В. Шухевич з разу полемізував у „Ділі“ з „Галичанином“, але коли той написав, що міг би виявити про него ріжні інші діла, та мовчить з огляду на єго сімю, Шухевич — після власного зізнаня — перестав читати „Галичанина“ і всі дальші єго напасти. Натомієць він зробив собі іншу сатисфакцію і на хресті, зладженім для вистави етнографічної, він казав вирізати слова: „Сей крестъ сооружилъ Іосифъ Марковъ во отпущеніє грѣховъ“. Осип Марков, як звісно, є властителем „Галичанина“. Нема що й говорити, що москвофіли побачили в тій написі страшенну провину: профанацію хреста, богохульство — і лайка пішла далі crescendo. В кінці д. Шухевичеви стало сего за багато і він позвав редактора,

„Галичанина“ д. Луцика до суду за зневагу честі.

Ходу розправи не будемо тут подавати. Редактор виперся, що статей інкримінованих не писав, а деяких навіть не читав перед друком. Напис на хресті редактор узнав зневагою а захитник прямо бачив у нім продовжене міжпартійної газетної полеміки. Д. Шухевич признав також, що укладаючи сей напис, хотів делікатно поместитися на Маркові й покликувався на те, що митрополіт, котрий бачив сей хрест, не бачив у нім нічого оскорбляючого релігію. Як би д. Шухевич був не тільки пильним збирачем писанок, герданів та топірців гуцульських, але також знавцем звичаїв і поглядів людських, то був би знав, що виставлене при дорозі хреста „во отпущеніе грѣховъ“ уважається нашим народом не за жаден встид, але власне за діло богоугодне, за велику честь і заслугу. Конець кінців засуд випав такий, що судді присяглі признали д. Луцика невинним зневаги д. Шухевича, а тільки признали його вину в тім, що він перед друком не читав надісланих йому статей; за се трибунал і засудив його на кару 20 гульденів і кошта публікації того присуду в трьох газетах.

Звісно, сей присуд не вплине на злагожене тону і способу полеміки в руских газетах, не запобіжить нападам на особи, „разоблаченіям“ особистих справ і свинств, войованню підозрінями, інсинуаціями та доносами. Де до партійної зайлості припряжееся особиста безхарактерність та брак широкої освіти, там воно й не може бути інакше. О чім будуть писати ті люде, коли о ніякій поважній, реальній справі чи ти духового чи матеріального життя вони спорити не можуть і коли ті справи в головній мірі їх зовсім не интересують? А ще коли у них є вроджена сноєбність і палкий темперамент, то й виходить отся порода газетярів, котра затроює нині духову атмосферу галицької Руси і на котру нема іншого ліку, як тільки відповідне перевиховане цілої публіки, щоб вона покинула читати проби пера таких писателів, покинула смакувати їх вуличний стиль без огляду на те, чи йій у ньому подаєся здорову страву, чи вуличне болото.

Другий процес, котрий стався правдивою cause célèbre не тільки у Львові, але і в цілій Галичині, се процес виточений дром Костем Левіцьким д. Орестови Авдиковському, співробітникови „Галичанина“ і Ів. Гуляєви, директорови руского театру за зневагу його честі поповнену тим, що Авдиковський написав і напе-

чатав у Gaz. Narodowej і в „Галичанині“ статейку, де закинув Костеві Левіцькому, що виданий ним (коштом наук. тов. ім. Шевченка) „Словар висловів правничих і адміністраційних“ не є його власною роботою, але опираєся на рукописній праці пок. проф. Александра Огоновского, котру др. К. Л. по його смерті в загадковий спосіб собі присвоїв, а покориствувавшись нею навіть не назвав імені покійника в передмові яко свого головного жерела. Щоби порозуміти, яка делікатна і немила була се справа, треба додати, що скаржили, свідчили pro і contra і сиділи на лаві оскаржених майже самі члени одної сімїї, і то сімїї, що від давня привикла вважати себе за першу галицько-руську сімю, за „фамілію“ kat'xochen, в котрій руках лежало і лежить доси ведене найважніших народовецких інституцій, котра без сумніву немало зробила доброго і пожиточного, та рівночасно мусить прийняти на себе й одвічальність за дуже много незробленого, занедбаного, скривленого та замятого. Др. Кость Левіцький — зять проф. Омеляна Огоновского; оскаржений ним Орест Авдиковський — брат вдови по пок. Олександрі Огоновскій; головні свідки, що говорили на користь Костя Л., — проф. Омелян Огоновський, його жінка пані Фаліна Огоновска, брат проф. Омеляна проф. Петро Огоновський, другий зять проф. Омеляна др. Лев Павенцький; головні свідки противної сторони: проф. Іларій Огоновський, третій брат проф. Омеляна, пані Олександра Огоновска, вдова по пок. Олександрі Огоновскій, панна Галя Огоновска єї дочка. Додати ще треба, що другий оскаржений д. Гуляй був довголітнім приятелем пок. Александра Огоновского, і подекуди добродієм Костя Левіцького, котрий по рекомендації проф. Александра Огоновского ще jako студент університету провадив адміністрацію двох каменяць Гуляєвих у Львові, за що мав поменкане і 10 гульд. місячно і часто користувався особистими услугами Гуляя, що живучи у Відні визичав для него книжки потрібні йому до його праць. Додаймо врешті й те, що jako судовий знавець при оціненню самого Словаря дра К. Левіцького і ступня його самостійности супроти правничих лекцій і праць пок. Ол. Огоновского фунгував проф. Олександр Барвінський — той сам, що творячи нову еру узяв при тім обіцянку більшого шановання рускої мови в судах і урядах і для уможливлення сего обіцяв рішаючим сферам швидко видати термінологію юридичну руску, а опісля спонукав дра Костя до поспіху з опублі-

кованем сего діла і сам своєю властю, яко голова тов. ім. Шевченка взяв друк сего діла на кошт сего товариства. Зміркувавши се все, легко зрозуміємо те незвичайне зацікавлене, яке збудила судова розправа в тім ділі.

Ми не будемо переповідати тут цілого ходу судової розправи, а звернемо увагу тільки на те, що досить натуральним ходом річи приватний жалобщик др. К. Левіцький відіграв роль обжалуваного. Бо хоча закон о поступованю карнім кладе на обжалуваного за зневагу чести обовязок — вести доказ правди на ті закиди, які він зробив жалобщикови, то тут, як се кілька разів сконстатувала оборона, власне жалобщик узявся вести доказ неправди, кликав свідків, стягав різні папери і т. і., щоб доказати, що ніякого словаря пок. Огоновского не було, а причімі, що він его не мав і не уживав. Звісна річ, як трудно перевести такий доказ, навіть колиб закон его допускав, особливо, коли властивого *corpus delicti*, нібито вкраденого словаря, нема. Натомісць оборона старалася доказати, що пок. Огоновський термінологією правничою здавна пильно займався, а в остатніх роках життя пильно над нею працював і вже близький був викінчення сего діла. Рукопис мав бачити у него оскаржений Гуляй, котрий опісля мав бачити сей рукопис у дра К. Левіцького; у него також мав бачити его й др. Л. Павенцький, хоча в своїх зізнаннях при розправі він силувався як мога сей факт замаскувати і замняти.

Певна річ, беручи юридично, оскаржені не дали повного доказу вини дра К. Левіцького. Та про те багато моментів вияснених розпратою зложилося на те, що судді присяглі без ніякого сумніву булиб увільнили оскаржених від вини коли не одноголосно, то бодай більшістю голосів. Позаяк против дрови Левіцькому с сеї самої причини веде ся слідство дисциплінарне в палаті адвокатській, а уневиняючий присуд в сій розправі значив би майже повне признанє его власної вини, і був би для него руїною екзистенції, для того др. К. Левіцький признав відповідним не дожидати кінця розправи. В остатніх двох днях его зашитник 4 чи 5 разів ставив внесок на відрочене розправи, цитував в тій цілі різних свідків зі Снятина, Калуща, Перемишля, Синяви і т. і., а коли се все ні до чого не довело і коли трибунал на внесок оборони признав потрібним покликати на свідка проф. університету

львівського дра Баляшца, перед котрим пок. Огоновський два місяці перед смертю мав говорити, що чуючися близьким смерти працює що сил над викінченєм рускої термінології правничої, тоді др. К. Левіцький постановив не дожидати сего свідка. Его адвокат заявив его іменем, що др. К. Левіцький через увесь хід розправи одержав повну сатисфакцією, переконався, що оскаржені не мають протів него ніяких доказів, але не бажаючи їх покараня він відступає від оскарження. Після сего трибунал увільнив оскаржених від вини і засудив дра Клевіцького на заплату коштів процесу. Чи такий кінець розправи, з котрої др. К. Л. вийшов ніби як побідитель а ще до того й благородний чоловік, допоможе ему щонебудь у палаті адвокатській і в опінії публичній, котра не стілько задля самих річевих доказів, як радше задля нетактовного і кручкотворного веденя процесу з его боку, сильно станула протів него, сего не беремось рішати. В усякім разі для політичної кар'єри дра К. Левіцького сей процес певно стане великою перешкодою.

Іван Франко.

Як знають руске письмо на почтах галицких.

Лист до редактора „Народа“, даний у Львові ^{11/9} з виразною адресою: в Коломні, пішов собі до Зашкова (^{12/9}), потім до Крехова (^{13/9}), до Жовкви (^{13/9}), потім ище раз до Крехова і до Жовкви (^{1/10}) і нарешті 6 окт. прийшов благополучно до Коломні. Значить, вандрував собі майже місяць, і важна справа не була полагоджена. А ті Русини ще нарікають!

Вийшла книжка:

Рай і Поступ. Написав М. Драгоманов. Видане редакції „Народа“ Мала ^{1/2} ст. 160. Ціна екз. брошурованого 25 кр., переплетеного 35 кр. с пересилкою.

Етімологія і Фонетика в южнорускій літературі. Написав Др. Іван Франко. Коломня 1894. Ст. 32. Ц. 10 кр.

З 20 нрм. т. є. 7 н. ст. ноября с. р. „Народ“ опять переноситься до Львова, з оглядів партійних. Адрес редакції (і М. Павлика) буде: Львів, ул. Сокола 1.